

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Дикань Любов Вікторівна

УДК: 316.346.32-053.6:316.334.55]:
[159.954.4:316.625]

ДИСЕРТАЦІЯ
«ТВОРЧІ ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ПІДЛІТКІВ»
Спеціальність 22.00.04 – «Спеціальні та галузеві соціології»
(Соціологічні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (Л.В. Дикань)

Науковий керівник Сокурянська Людмила Георгіївна, доктор соціологічних наук, професор.

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Дикань (Агамір'ян) Л.В. Творчі дозвілєві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільських підлітків. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології (Соціологічні науки). – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна МОН України, Харків, 2019.

У дисертації здійснюється концептуалізація ролі творчих дозвілєвих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків. З гносеологічної точки зору актуальність теми зумовлена браком наукового аналізу дозвілєвих практик підліткової молоді як чинника становлення та розвитку її суб'єктних характеристик, з онтологічної – суспільним запитом на розвиток соціальної суб'єктності громадян України.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади соціологічного аналізу дозвілєвих практик підліткової молоді» присвячений аналізу евристичних можливостей застосування соціокультурного підходу до вивчення творчих дозвілєвих практик, зокрема фігуративної теорії Н. Еліаса.

На підставі теорії фігурацій визначено поняття «дозвілєва фігурація», «дозвілєвий простір», «дозвілєві практики». Зауважено, що за допомоги практик індивід може змінювати баланси влади, а також свій габітус і, як наслідок, взаємовідносини у фігураціях. Завдяки цьому відбувається трансформація траєкторії як індивідуального, так і суспільного процесу цивілізації.

Аналіз дозвілля та соціальної суб'єктності здійснено на спеціальнонауковому рівні соціокультурного підходу. Проаналізовано сенс категорії «практика» в роботах П. Бурдьє, П. Бергера, В. Волкова, Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, О. Хархордіна, А. Шюца. На загальнотеоретичному рівні в якості стрижневих було обрано положення

фігуративної соціології Н. Еліаса, а також в якості опорних обрано положення теорії практик П. Бурдьє та Е. Гідденса. Аргументовано позицію, що соціальні практики представлені подвійною структурою, оскільки вони одночасно детерміновані соціальним середовищем та впливають на середовище, змінюючи його структуру.

З'ясовано, що практики є як передумовою формування культурних зразків, норм, цінностей, так і їхнім проявом у фігураціях; що вони одночасно є фактором формування соціальної суб'єктності та її проявом у повсякденному житті; що соціальна суб'єктність має різні прояви у вигляді практик у різних фігураціях. Категорію «суб'єктність» проаналізовано з огляду на роботи таких дослідників, як М. Вебер, П. Сорокін, І. Гофман, Г. Гарфінкель, Е. Гідденс, П. Бурдьє, З. Бауман, П. Штомпка, Л. Сокурянська. Визначено поняття «суб'єктність».

Розглянуто підлітків як соціально-демографічну групу та соціокультурну спільноту, а підліткове дозвілля як предмет соціологічного теоретизування. З'ясовано, що засвоєні підлітками у ході соціалізації цінності впливають на їхні дозвіллі практики. У свою чергу, практики, які реалізують підлітки, стають передумовою формування нових цінностей, відбувається так зване «подвійне конструювання соціальної реальності». Підлітки є не тільки об'єктом соціальних відносин, а й їхнім повноцінним суб'єктом.

Зауважено, що сільській підлітковій молоді притаманні загальні риси підліткового віку, проте вона має свою специфіку. Ознаками, що додають цій групі якісну визначеність, є, зокрема, приналежність до усталеної поселенської структури сільського типу (віддалені від міста села, близькі до міст села, пересічні села, прикордонні села); участь у сільськогосподарських видах діяльності тощо.

У другому розділі «Творчі дозвіллі практики як елемент фігурації вільного часу сільських підлітків» розкрито значення творчих дозвіллевих практик як елементу фігурації вільного часу сільських підлітків, здійснено концептуалізацію творчого дозвілля в межах теорії фігурацій Н. Еліаса.

Сформульовано визначення поняття «дозвілля», визначено поняття «творчі дозвіллієві практики». Наведено десять функцій творчих дозвіллієвих занять підліткової молоді: соціалізаційну, комунікативну, емотивну, функцію соціальної приналежності, підвищення статусу, функцію відпочинку, розвитку особистих якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації.

З'ясовано, що на участь підлітків у дозвіллієвих фігураціях, у тому числі творчих, впливають такі ресурси влади, як культурний, зокрема освітній, капітал батьків; власний культурний капітал підлітків та матеріальний стан сім'ї. Підтверджено положення теорії Н. Еліаса про те що, будь-яка фігурація є виразом владних відносин. Доведено, що ресурси та джерела влади в межах дозвіллієвої фігурації мають поліморфний характер: вони можуть бути соціальними, економічними, просторовими, емоційними тощо. Емпірично доведено, що на вибір дозвілля впливає прагнення отримати такі ресурси: розвинені особистісні здібності, культурний капітал, активне цікаве життя, пізнання, спілкування з друзями, суспільне визнання, задоволення, приналежність до спільноти.

За допомоги факторного та кореляційного аналізу з'ясовано, що на вибір дозвіллієвих практик сільськими підлітками мають вплив ціннісні орієнтації на деякі владні ресурси (статус, приналежність до спільноти, власна справа, свобода тощо). Так, заняття активним рекреаційно-розважальним дозвіллям зумовлені цінністю статусу; пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля обирається підлітком, якщо для нього є значимою цінністю спільноти; вибір пізнавального дозвілля зумовлений важливістю цінності сім'ї; комунікативно-розвиваючого – цінністю своєї справи; віртуального – цінністю спілкування; спортивно-оздоровчого – цінністю спокійного життя; ескапістського – цінністю свободи.

Завдяки кореляційному аналізу виявлено особливості взаємозв'язку цінностей сільських підлітків з деякими видами дозвілля. З'ясовано, що вибір сільськими підлітками дозвілля із групи «прагматичного дозвілля» пов'язаний з цінностями владного ресурсу у вигляді матеріальних коштів та знань —

«створення власного бізнесу»; «ігрової» підгрупи практик з групи «туристично-ігрового дозвілля» — з таким владним ресурсом, як статус (цінності «створення власного бізнесу», «досягнення високого становища в суспільстві» та «володіння владою»), певних практик із групи «творчо-естетичного дозвілля» — з цінністю такого соціального владного ресурсу, як наявність друзів.

У третьому розділі «Місце та роль творчого дозвілля у фігурації вільного часу сільських підлітків Харківщини» здійснено типологічний аналіз дозвіллевих практик сучасних підлітків. Доведено, що творчі дозвіллеві практики змінюють свої позиції в структурі дозвілля із завершенням підлітком школи. Зафіксовано значне зменшення розповсюдженості творчих дозвіллевих практик серед студентів-вихідців із села порівняно з сільськими школярами. Зазначено, що цей процес може мати негативні наслідки у вигляді гальмування розвитку суб'єктних характеристик молодшої людини, що тісно пов'язані з заняттями творчістю.

Підтверджено, що творчі підлітки, окрім наявності суб'єктних характеристик, мають й інші владні ресурси, які розвиваються завдяки творчим заняттям та прискорюють індивідуальний цивілізаційний процес. Як засвідчили результати якісного дослідження (дані отримані завдяки проведенню напівструктурованих індивідуальних та фокусованих групових інтерв'ю), до таких ресурсів належать соціальний (нові знайомства, друзі), економічний (матеріальна винагорода за технічну та художню творчість), культурний (знання про театральне, танцювальне, поетичне мистецтво тощо) та символічний (авторитет серед друзів, вчителів) капітали.

Зроблено висновок, що дозвіллева фігурація має тісний зв'язок з соціальною, економічною, просторовою фігураціями. Крім того, вона сама є переплетінням фігурацій у дозвіллевому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей поведінки: постфігуративна, кофігуративна та префігуративна. Сформульовано висновок про існування «поліфігуративної дозвіллевої культури».

Зазначено, що колективні творчі дозвіллі практики є значущим чинником розвитку внутрішньопоколінських та міжпоколінських відносин. У ході спільної творчої діяльності транслуються культурні зразки, відбувається взаємодія, яка впливає на життєдіяльність покоління «дітей» і покоління «батьків». Сучасні підлітки не тільки переймають досвід реалізації дозвілля дорослих та однолітків, але й самі впливають на вибір дозвілля батьками, вчителями, допомагаючи їм засвоїти різноманітні культурні зразки, правила, норми: у просторі Інтернет-спілкування, під час використання сучасних технологій тощо.

Підкреслено необхідність різнобічної роботи з сучасною підлітковою молоддю, яка могла б забезпечити більш активну участь цієї соціально-демографічної групи в творчих дозвіллевих практиках, що здійснюють суттєвий вплив на формування та розвиток її соціальної суб'єктності.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливого завдання в галузі соціології молоді, а саме концептуалізації ролі творчих дозвіллевих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків:

вперше:

- застосовано положення фігуративної соціології Н. Еліаса до вивчення дозвіллевих практик сільської підліткової молоді, завдяки чому доведено, що за останні 15 років під впливом інтернетизації вільного часу підлітків фігуративний дозвіллевий простір підліткової молоді суттєво змінився: синтез постфігуративної, префігуративної та кофігуративної культур (М. Мід) призвів до розповсюдження поліфігуративної дозвіллевої культури;

- введено до наукового обігу поняття «поліфігуративна дозвіллева культура», яке визначається як спосіб діяльності у дозвіллевому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей міжпоколінської взаємодії: постфігуративна, заснована на тому, що молодші переймають досвід у цій сфері у старших; кофігуративна, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у

старших, але й у однолітків; префігуративна, в якій не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у дітей;

- схарактеризовано базову модель цінностей, які відіграють найбільш значущу роль у виборі дозвіллевих практик сільськими підлітками, а саме: цінності соціального статусу, референтної спільноти, сім'ї, улюбленої справи, спілкування, безтурботного життя, свободи;

- виявлено зв'язок творчих дозвіллевих практик з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як академічна успішність, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, волонтерство;

удосконалено:

- визначення поняття «творчі дозвіллеві практики»; завдяки застосуванню положень фігуративної соціології Н. Еліаса до традиційного розуміння цього різновиду дозвілля додано таку його характеристику, як набуття ресурсу влади у повсякденних фігураціях;

- типологію підліткових дозвіллевих практик; зокрема, до існуючих типів дозвіллевих практик додано такі, як активне рекреаційно-розважальне дозвілля, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля, прагматичне дозвілля, пізнавальне дозвілля, туристично-ігрове дозвілля, освітньо-комунікативне дозвілля, творчо-естетичне дозвілля, віртуальне дозвілля, спортивно-оздоровче дозвілля та ескапістське дозвілля;

- характеристики зв'язку включеності підлітків до просторових фігурацій, що відрізняються своїми соціокультурними рисами, поглиблено тезою про вплив включеності у дозвіллеві фігурації на формування соціальної суб'єктності особистості;

дістали подальшого розвитку:

- категоріальний апарат соціологічного вивчення дозвіллевих практик як чинника формування соціальної суб'єктності, до якого, окрім поняття «поліфігуративна культура», додано такі поняття: «дозвіллева фігурація» (відносини між індивідами, що структуровані на різних рівнях

взаємозалежності та влади та опосередковують дії індивідів у дозвіллевому просторі); «дозвіллевий простір» (підпростір реалізації практик проведення вільного часу, який характеризується нерівним розподілом ресурсів влади і визначається габітусом індивіда); «дозвіллевий габітус» (система позицій та диспозицій індивіда, яка визначає зв'язок між соціальними структурами та особистісними дозвіллевими смаками та опосередковує реалізацію ним дозвіллевих практик); «соціальна суб'єктність» (здатність індивіда до активної соціальної дії, опосередкована культурою, індивідуальними характеристиками та соціальною системою);

- положення теорії Н. Еліаса, що будь-яка фігурація є виразом владних відносин, доповнено тезою про дозвіллеві фігурації; доведено, що на участь підлітків у дозвіллевих фігураціях, у тому числі творчих, впливають такі ресурси влади, як культурний, зокрема освітній, капітал батьків; власний культурний капітал підлітків та матеріальний стан сім'ї;

- визначення впливу соціокультурного середовища (позиції підлітка у локальній (міській чи сільській) просторовій фігурації) на вибір дозвіллевих практик (позиції підлітка у дозвіллевій фігурації) завдяки здійсненню порівняльного аналізу практик проведення вільного часу підлітковою молоддю України, Польщі та Угорщини;

- класифікація функцій творчих дозвіллевих практик, зокрема, за результатами авторського дослідження виокремлено соціалізаційну, комунікативну, емотивну функції, функцію соціальної приналежності, підвищення статусу, функцію відпочинку, розвитку особистісних якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації.

У висновках дисертації представлено основні результати здійсненого дослідження, визначено перспективи подальших наукових студій з обраної проблеми, теоретичною базою яких можуть бути здобутки даної кваліфікаційної роботи.

Зазначено, що практичне значення одержаних результатів полягає як у розробці концептуальних засад соціологічного аналізу творчих дозвіллевих

практик підліткової молоді, що може використовуватись для подальшого наукового дослідження вільного часу підлітків, їхніх дозвіллевих преференцій тощо, так і можливості використання результатів дослідження в роботі середніх навчальних закладів, центрів дитячої та юнацької творчості, клубів за місцем проживання, центрів розвитку дитини, заміських закладів оздоровлення та відпочинку тощо. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Соціологія дозвілля», «Соціологія села», «Соціологія молоді», «Соціологія освіти», «Соціологія культури».

Ключові слова: творчі дозвіллеві практики, соціальна суб'єктність, сільська підліткова молодь, фігуративна соціологія, дозвіллева фігурація, поліфігуративна дозвіллева культура.

ABSTRACT

Dykan (Agamiryan) L.V. Creative leisure practices as a factor of the formation of social subjectivity of rural teenagers. – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Sociology: Speciality 22.00.04 – Special and Branch Sociologies (Sociology). – V. N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The dissertation is devoted to the study of the conceptualization of the role of creative leisure practices in the formation of social subjectivity of rural adolescents. The urgency of the chosen topic is due to epistemological plan - lack of studying of leisure practices of adolescent youth, in ontological terms, the significance of studying the influence of these practices on the development of subjective features of adolescents, as the development of subjective qualities of individuals is an important task for Ukrainian society.

In the first section «Theoretical and methodological principles of sociological analysis leisure practices of adolescent youth» within the framework of the work, the heuristic possibilities of applying the socio-cultural approach to the study of creative leisure practices, in particular the figurative theory of Norbert Elias, have been analyzed.

Due to the theory of figures, the concept of "entertainment figure", "entertainment space", "leisure practice" was defined. It is noted that with the help of practice the individual can change the balance of power, as well as his habit and, as a result, the relationship in figures. Due to this, there is a transformation of the trajectory of the individual, and hence the social process of civilization.

Analysis of leisure and social subjectivity is carried out at the special social level of the socio-cultural approach. The category of "practice" was studied in the works of P. Bourdieu, P. Berger, V. Volkov, T. Lukman, H. Garfinkel, A. Giddens, O. Kharchordin, A. Shyuts. At the general theoretical level, as the pivots, the position of N. Eliass theory was chosen, and the position of the theory of practitioners, P. Bourdieu and A. Giddens, was chosen as the basis. It is argued that

social practices are represented by a dual structure, since they are simultaneously determined by the social environment and affect the environment, changing its structure.

It has been found that practice is a prerequisite for the formation of cultural models, norms, values, and their manifestation in figures; that they are simultaneously a factor in the formation of social subjectivity and its manifestation in everyday life; that social subjectivity has different manifestations in the form of practices in different shapes. The category of "subjectivity" has been analyzed in light of the work of such researchers as M. Weber, P. Sorokin, I. Hoffman, H. Garfinkel, A. Giddens, P. Bourdieu, Z. Baumann, P. Stompka, L. Sokuryanskaya. The concept of "subjectivity" is defined.

Adolescents are considered as a socio-demographic group and socio-cultural community, and teenage leisure as a subject of sociological theorizing. It has been found that adolescents' learning during social value influences their leisure practices. In turn, the practices implemented by adolescents become the prerequisite for the formation of new values, there is the so-called "double construction of social reality". Teens are not only an object of social relations, but also their full subject.

It is noted that rural teenage youth has the common features of adolescence, but it has its own specifics. The attributes that add to this group the qualitative certainty are, in particular, belonging to the established settlement type structure of the rural type (remote from the city of the village, close to the towns of the village, the inland villages, border villages); participation in agricultural activities.

In the second section «Creative leisure practice as an element of the figure of free time for rural teenagers» the work reveals the importance of creative dowillian practices as an element of the formation of free time for rural teens, and the conceptualization of creative leisure within the theory of figures of N. Elias has been realized.

The definition of the concept of "leisure" is formulated, the notion "creative leisure practices" is defined. Empirically, ten functions of creative leisure activities of adolescent youth were singled out: socialization, communicative, emotional,

social function, status enhancement, recreation function, development of personal qualities, self-expression, self-realization, professionalization.

It was found out that the participation of adolescents in entertaining figures, including creative ones, is influenced by such power resources as gender; cultural, in particular educational, capital of parents; own cultural capital of teens and material state of the family. The norms of the theory of N. Elias have been confirmed that any figure is an expression of power relations. It has been proved that resources and sources of power within the entertainment figure are polymorphic: they can be social, economic, spatial, emotional, etc. It is empirically proved that the choice of leisure is influenced by the desire to obtain the following resources: developed personal abilities, spiritual wealth, active life, cognition, communication with friends, public recognition, pleasure, affiliation with the community.

With the help of factor analysis and correlation analysis, it was found that choice of leisure practices for rural adolescents is influenced by value orientations on some power resources (status, affiliation with the community, their work, freedom, etc.). Classes with active recreation and entertainment are conditioned by the value of the status; passive recreation and entertainment leisure is chosen by a teenager, if for him there is a significant value of the community; the choice of cognitive leisure is determined by the importance of the value of the family; communicative-developing - the value of his business; virtual - the value of communication; sports and health - the value of calm life; escarpal - the value of freedom.

Due to the correlation analysis, the peculiarities of the correlation of the values of rural teenagers with certain kinds of leisure activities were revealed. It was found out that the choice of rural leisure time teens from the group of "pragmatic leisure" is connected with the values of the power resource in the form of material resources and knowledge - "the creation of own business"; "Gaming" subgroup of practices from the group of "leisure and leisure games" - with such a power resource as the status (the values of "creating their own business", "achieving a high status in society" and "possession of power"), certain practices from the group "creative-

aesthetic leisure"- with the value of such a social power resource, such as the presence of friends.

In the third section «The place and role of creative leisure in the figure of free time of rural adolescents of Kharkiv region» it is revealed that creative leisure practices change their positions in the structure of leisure with the completion of a teenager of the school. Significant decrease in the prevalence of creative leisure practices among students from the villages, compared with rural adolescents. It is noted that this process may have negative consequences in the form of inhibition of the development of the subjective characteristics of a young person, which is closely related to the occupation of creativity.

It is confirmed that creative teenagers, besides the presence of subjective characteristics, have other power resources that develop through creative activities and accelerate the individual civilization process. As the results of qualitative research (data obtained through semi-structured individual and focused group interviews), such resources include social (new acquaintances, friends), economic (material rewards for technical and artistic creation), cultural (knowledge about theatrical, dance , poetic art, etc.) and symbolic (the authority among friends, teachers) capital.

It is concluded that the leisure figure has a close connection with social, economic, spatial figures. In addition, it is itself a weave of figures in the entertainment space, where different types of behavioral patterns are present at the same time: post-figurative, cofigural and prefigurative. The existence of a "polifigurative leisure culture" has been confirmed.

The results of the research showed that collective creative leisure practices are a significant factor in the development of the inter-tribal and inter-tribal relations. In the course of joint creative activity, cultural prototypes are broadcast, an interaction is taking place that affects the life of the generation of "children" and the generation of "parents." Modern teens not only take over the experience of leisure activities of adults and peers, but also influence the choice of leisure by parents and teachers,

helping them to master various cultural models, rules and norms: in the space of Internet communication, when using modern technologies, etc.

It was emphasized the necessity of versatile work with modern teenage youth, which could provide more active participation of this socio-demographic group in creative leisure practices that have a significant influence on the formation and development of its social subjectivity.

The scientific novelty of the results is to solve an important task in the field of youth sociology, namely conceptualizing the role of creative leisure practices in shaping the social subjectivity of rural adolescents:

for the first time:

- applied the provisions of figurative sociology N. Elias to study leisure practices of rural adolescent youth, thus proved that in the last 15 years under the influence of connectedness leisure figurative teen teenage youth recreational space has changed significantly: synthesis postfigurativnoy, prefigurativnoy and kofigurativnoy crops (M. Mead) has led to the proliferation of a polyphonic entertainment culture;

- introduced into the scientific circle the concept of "polyphonic entertainment culture", which is defined as a way of activity in the leisure space, where simultaneously there are different types of models of interpopular interaction: post-figurative, based on the fact that the younger take up experience in this sphere among the elders; a cofigurative one, where both children and adults learn not only the elderly but also peers; prefigurative, in which not only children learn from their parents, but also parents from children;

- a basic model of values that plays the most significant role in choosing leisure practices for rural adolescents, namely the values of social status, reference community, family, affair, communication, carefree life, freedom, is characterized;

- the connection of creative leisure practices with such characteristics of social subjectivity of rural adolescents as academic success, real and potential social mobility, additional employment, volunteering;

improved:

- definition of "creative leisure practices"; due to the application of the provisions of figurative sociology N. Eliass to the traditional understanding of this kind of leisure, such a characteristic has been added as the acquisition of a resource of power in everyday figures;

- typology of teenage leisure practices; in particular, such active leisure and recreational activities as passive leisure and recreational activities, pragmatic leisure, cognitive leisure, leisure and leisure activities, educational and communicative leisure, creative and aesthetic leisure, virtual leisure, sports and recreation are added to the existing types of leisure practices. leisure and escort leisure;

- the characteristics of the connection of the inclusion of adolescents to spatial figures, differing in their socio-cultural features, is deepened by the thesis about the influence of inclusion in the entertainment figure on the formation of social subjectivity of the individual;

got further development:

- the categorical apparatus of the sociological study of leisure practices as a factor in the formation of a social subjectivity, to which, in addition to the concept of "polyfigurative culture", the following concepts are added: "leisure figuration" (relations between individuals structured at different levels of interdependence and power and mediating the actions of individuals) in the leisure space); "leisure space" (subspace of the implementation of practice of free time, which is characterized by uneven distribution of resources of power and determined by the individual's habitus); "leisure habitus" (system of positions and disposition of the individual, which determines the connection between social structures and personalized leisureloads and mediates the realization of their leisure practices); "social subjectivity" (the ability of the individual to an active social action, mediated by culture, individual characteristics and social system);

- the position of the theory of N. Eliass that any figuration is an expression of power relations, is supplemented by a thesis about leisure figurations; it has been proved that the participation of adolescents in leisure figurations, including creative

ones, is influenced by such resources of power as cultural, in particular educational, capital of parents; own cultural capital of adolescents and material state of the family;

- determination of the influence of the socio-cultural environment (the position of a teenager in a local (urban or rural) spatial figuration) on the choice of leisure practices (the position of a teenager in a leisure figuration) through comparative analysis of the practice of free time for teenage youth of Ukraine, Poland and Hungary;

- the classification of the functions of creative leisure practices, in particular, according to the results of the author's research, the socialization, communicative, emotional, function of social affiliation, status enhancement, function of rest, development of personal qualities, self-expression, self-realization, and professionalization are distinguished.

In future studies, the issues discussed in the dissertation will remain relevant, however, there will undoubtedly be new ones, which will be related to the structure of leisure practices and its conditionality due to various factors. Therefore, the results of the dissertation can become the theoretical basis in further sociological studies of leisure teenage youth.

The practical significance of the results obtained is to develop the conceptual foundations of sociological analysis of creative leisure practices of adolescent youth, which can be used for further research on the leisure time of adolescents, their leisure preferences, etc. The results of the study can be used in the work of secondary education.

Key words: creative leisure practices, social subjectivity, rural teenage youth, figurative sociology, leisure figuration, polyfigurative leisure culture.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Дозвіллеві практики сільської молоді Харківщини: ціннісна зумовленість вибору / Л.В. Агамір'ян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2017. – № 39. – С. 346-352.

2. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллеві практики сучасної підліткової молоді: специфіка, функції, прояви / Л.В. Агамір'ян // Український соціум. – 2018. – № 3. – С. 82-93.

3. Дикань Л.В. Застосування якісних методів соціологічного дослідження до аналізу підліткового дозвілля: можливості та обмеження / Л.В. Дикань // Соціологічні студії. – 2018. – №(2)13. – С. 60-65 (Index Copernicus Value – 77.18).

4. Дикань Л.В. Дозвіллеві практики сільських і міських підлітків Харківщини: порівняльний аналіз (за результатами багатовимірного шкалювання) / Л.В. Дикань // Український соціум. – 2018. – № 4. – С. 70–79

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

5. Dykan (Agamiryana) L. Media consumption in the context of Ukrainian teenagers' leisure practices / L. Agamiryana // MEDIA I SPOŁECZEŃSTWO. – 2016. – № 6. – P. 34-44 (Index Copernicus Value – 50,61).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дикань (Агамир'ян) Л. В. Языковая идентичность как фактор выбора досуговых практик украинского студенчества / Л.В. Агамир'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та

аспірантів (м. Харків, 14-16 квітня 2011 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 14-15.

7. Dykan (Agamiryan) L. Cultural capital in students value system (on example of values of introduction to literature and art) / L. Agamiryan // *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century: матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 1 березня 2013 року).* – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 90-93.

8. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Місце творчих дозвіллевих практик у структурі вільного часу шкільної молоді Харківщини / Л.В. Агамір'ян // *Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 27-29 березня 2014 року).* – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 13-15.

9. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллеві практики підлітків Харківщини: кластерний аналіз / Л.В. Агамір'ян // *Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 23-24 квітня 2015 року).* – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 8-10.

10. Dykan (Agamiryan) L. The creative leisure practices choice factors of the school youth of Kharkov and the Kharkov region / L. Agamiryan // *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 17 квітня 2015 року).* – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 12-16.

11. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Методика проведення кількісного опроса среди подростков (опыт авторского исследования) / Л.В. Агамирьян, Б.А. Дикань // *Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з соціології (Київ, 26-27 листопада 2015 року).* – Київ, 2015. – С. 625-627 (*Особистий внесок здобувача Дикань Л. В.: участь у формулюванні задач дослідження, описі результатів використання*

проективної та рисункової методик якісного дослідження, інтерпретації його результатів).

12. Дикань (Агамирьян) Л. В. Досуговые практики как фактор социализации подростков Харькова и Харьковской области / Л.В. Агамирьян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 31 березня – 2 квітня 2016 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 23-26.

13. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Ціннісні орієнтації сільських та міських підлітків Харківщини: порівняльний аналіз / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 30-31 березня 2017 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 15-17.

14. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Дозвіллеві практики сільських підлітків та студентів вихідців із села: порівняльний аналіз / Л. В. Агамір'ян // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: матеріали III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня, 2017 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 344-345.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Дикань (Агамирьян) Л.В. Методика социологического изучения подростков: опыт количественного и качественного исследований / Л.В. Агамирьян, Б.А. Дикань // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 21. – С. 285-291 (*Особистий внесок здобувача Дикань Л. В.: участь у формулюванні задач дослідження, описі результатів використання проективної та рисункової методик якісного дослідження, інтерпретації його результатів).*

16. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Дозвіллеві практики як фактор соціалізації міських та сільських підлітків / Л. В. Агамір'ян // Вісник Харківського

національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 35. – С. 92-99.

17. Dykan (Agamiryan) L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization / L. Agamiryan (Dykan), L. Sokuryanska // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. – 2016. – № 2(6). – P. 51-65 (*Особистий внесок здобувача Дикань Л. В.: аналіз структури дозвіллевих практик сучасних підлітків України, Польщі, Угорщини*).

18. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллеві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільської підліткової молоді: основні підходи до соціологічного виміру / Л.В. Агамір'ян // Український соціологічний журнал. – 2017. – №1-2. – С. 250-256.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДОЗВІЛЛЄВИХ ПРАКТИК ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ.....	12
1.1 Теоретичне підґрунтя вивчення дозвіллевих практик як чинника становлення соціальної суб'єктності особистості.....	12
1.1.1 Евристичні можливості застосування соціокультурного підходу до вивчення дозвіллевих практик	12
1.1.2 Дозвілля в дзеркалі теорії фігурацій Н. Еліаса	18
1.1.3 Дозвіллеві практики: теоретичні тлумачення.....	25
1.1.4 Соціальна суб'єктність: соціологічні інтерпретації	31
1.2 Теоретичне підґрунтя наукового вивчення підлітковості.....	37
1.2.1 Підлітки як соціально-демографічна група та соціокультурна спільнота.....	37
1.2.2 Підліткове дозвілля як предмет соціологічного теоретизування	47
Висновки до розділу 1.....	54
РОЗДІЛ 2. ТВОРЧІ ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ФІГУРАЦІЇ ВІЛЬНОГО ЧАСУ СІЛЬСЬКИХ ПІДЛІТКІВ.....	58
2.1 Творчі дозвіллеві практики як різновид дозвіллевих практик особистості: специфіка, функції, прояви	58
2.2 Факторна зумовленість вибору творчих дозвіллевих практик особистістю	75
2.3 Типологічний аналіз підліткового дозвілля.....	92
Висновки до розділу 2.....	97
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ТВОРЧОГО ДОЗВІЛЛЯ У ФІГУРАЦІЇ ВІЛЬНОГО ЧАСУ СІЛЬСЬКИХ ПІДЛІТКІВ ХАРКІВЩИНИ	102
3.1 Структура дозвілля підліткової молоді.....	102
3.1.1 Структурні особливості дозвіллевих практик підлітків Харківщини: динаміка змін (1999-2018)	102
3.1.2 Дозвіллеві практики підлітків пограниччя Центральної та Східної Європи: компаративний аналіз.....	109

3.2 Дозвілля сільських та міських підлітків Харківщини у порівняльній перспективі	117
3.2.1 Дозвілля сільської та міської підліткової молоді Харківщини: спільне та відмінне	117
3.2.2 Багатовимірний простір дозвілля сільських та міських підлітків (результати multidimensional scaling)	124
3.2.3 Чинники вибору дозвілля сільськими підлітками (за результатами кореляційного та факторного аналізу)	130
3.3 Роль творчих дозвіллевих практик в актуалізації соціальної суб'єктності сільських підлітків Харківщини	142
3.3.1 Суб'єктні характеристики сільських підлітків	142
3.3.2 Розповсюдженість і регулярність занять творчими видами дозвілля сільських підлітків Харківщини	147
3.3.3 Творчі дозвіллеві практики як простір формування соціальної суб'єктності сільських підлітків	156
3.3.4 Сільська підліткова молодь Харківщини про себе та свою творчість (за результатами якісного дослідження)	159
Висновки до розділу 3	176
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ	1

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальною проблемою сучасного українського суспільства є формування соціальної суб'єктності різних соціальних груп, перш за все молоді, зокрема сільської. Вирішення цієї проблеми на особистісному рівні має починатися вже в підлітковому віці. У цей період інтеріоризація індивідом норм та цінностей суспільства, формування його суб'єктних характеристик відбувається в межах навчальних та дозвіллевих практик. Якщо навчальні практики зазвичай є формалізованими, контрольованими соціальними інститутами, то дозвіллеві практики частіше є індивідуальним вибором підлітка. Завдяки творчим дозвіллевим практикам підлітки реалізують свої нахили та таланти, встановлюють емоційні зв'язки з однолітками, розвивають здатність самостійно приймати рішення, активно діяти, виявляти ініціативу, бути відповідальними за свої дії, тобто характеристики, що, в тому числі, визначають соціальну суб'єктність особистості. Попри те, що творче дозвілля молоді, зокрема сільської, виконує важливі соціальні функції, воно не знаходиться в полі уваги ані системи освіти, ані академічної спільноти.

Дослідження, присвячені проблемам життєдіяльності підліткової молоді сучасного села, зокрема її дозвілля, проводяться досить рідко. Питання соціальної сутності дозвілля, в тому числі підліткового, вивчаються українськими соціологами Л. Арбеніною та Л. Скоковою, а також російськими дослідниками Р. Абрамовим, М. Аверкіним, Л. Акімовою; функціональне спрямування дозвілля аналізується вітчизняними науковцями Н. Бабенко, С. Павловим, Ю. Свечніковою; специфіці діяльності центрів дозвілля підліткової молоді присвячені роботи вітчизняної дослідниці Л. Устименко та російського науковця Р. Попова. Різноманітним підлітковим практикам,

зокрема навчальним, комунікативним, девіантним тощо, присвячені дослідження О. Балакіревої, О. Василенка, Н. Нахабич, Д. Павлової, Ю. Приймак, О. Сакович, С. Сальнікової, С. Сидяк, С. Щудло, Ю. Юдіна. Розробки, присвячені творчим дозвіллевим практикам, здійснені російськими науковцями О. Каллімуліною, О. Лопухіною, Д. Меренковим. Окремі питання реалізації дозвіллевих практик в умовах сільської місцевості аналізується такими українськими соціологами, як І. Губеладзе, Г. Мінченко, Л. Скокова, Н. Цимбалюк. Сутність соціальної суб'єктності розглядається українськими соціологами О. Злобіною та Л. Сокурянською. Проте робіт, присвячених впливу творчих дозвіллевих практик на формування суб'єктних характеристик особистості, немає. З огляду на це, актуалізується необхідність реалізації досліджень більш широкого кола питань стосовно повсякденних практик сільських підлітків, у тому числі дозвіллевих, їхньої значущості у процесі становлення соціальної суб'єктності цієї соціально-демографічної групи.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є концептуалізація ролі творчих дозвіллевих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків.

Досягнення мети передбачало реалізацію таких завдань:

1. Визначити соціологічну оптику, найбільш придатну до вивчення підліткових дозвіллевих практик.
2. Розробити категоріальний апарат соціологічного дослідження творчих дозвіллевих практик підлітків.
3. Здійснити типологізацію видів дозвілля сільських підлітків.
4. Визначити функції творчих дозвіллевих практик підліткової молоді.
5. Схарактеризувати об'єктивні та суб'єктивні чинники вибору творчих дозвіллевих практик підлітками.
6. Здійснити порівняльний аналіз розповсюдженості творчих дозвіллевих практик серед підлітків України та деяких інших європейських країн.

7. Провести порівняльний аналіз соціокультурних характеристик сільських та міських підлітків, які реалізують творчі дозвілєві практики.

8. Виявити та схарактеризувати суб'єктні характеристики сільських підлітків.

9. Дослідити зв'язок між творчими дозвілєвими практиками та суб'єктними характеристиками сільської підліткової молоді.

Об'єкт дослідження – дозвілєві практики сільських підлітків;

предмет – творчі дозвілєві практики як чинник формування соціальної суб'єктності сільських підлітків.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення дослідницьких задач використано загальнонаукові методи: аналіз (при вивченні існуючих соціологічних теорій та результатів емпіричних досліджень), типологізація (для визначення типів дозвілєвих практик, функцій творчих дозвілєвих практик, факторів вибору дозвілля підлітками), порівняльний аналіз (для визначення відмінностей дозвілєвих практик сільської та міської підліткової молоді) та інші. У дисертації застосовано як кількісні (анкетування), так і якісні методи емпіричного дослідження: напівструктуроване інтерв'ю, фокусоване групове інтерв'ю, аналіз документів (фотографій та рисунків). При обробці соціологічних даних було використано факторний, кластерний та кореляційний аналіз.

Методологія дослідження. *Теоретичною базою дослідження є* положення соціокультурного підходу, зокрема фігуративної соціології Н. Еліаса, «практичної парадигми», концептуалізація практик у роботах П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, П. Бурдьє, та концепції соціальної суб'єктності в роботах як зарубіжних (П. Бергера, Е. Гідденса, П. Бурдьє, Дж. Александера, А. Турена, П. Штомпки), так і вітчизняних (О. Злобіної, Л. Сокурянської) дослідників.

Емпіричну базу роботи становлять результати авторського дослідження, здійсненого у 2017-2018 рр. методом напівструктурованого інтерв'ю, в якому взяли участь 20 підлітків 7-11 класів, які мешкають у селах Харківської

області; результати 4 фокусованих групових інтерв'ю, проведених з учнями 8-11 класів комунального закладу «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість» II-III ступенів», які є вихідцями з сіл Харківської області; а також результати регіональних, загальнонаціональних та міжнародних досліджень, здійснених за участі автора кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді Харківщини» (2013-2014 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1909 школярів м. Харкова та Харківської області); «Студентство прикордоння: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр., опитано 797 студентів України та 417 студентів Польщі); «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р., опитано 1200 учнів випускних класів прикордонних міст та сіл України (Харків, Дрогобич, Ужгород), 1043 учня міст Польщі (Перемишль, Зелена Гура, Жешув) та 359 учнів Угорщини (Ніредьгаза) (керівник досліджень – проф. Сокурянська Л. Г.).

У дисертації також здійснено вторинний аналіз даних таких досліджень: «Проблеми соціалізації молоді в умовах соціокультурної трансформації в Україні» (1998-1999 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1274 респонденти у віці 12-17 років, дослідження проведено кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, керівник дослідження – проф. Сокурянська Л. Г.); «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (2014 р., опитано 11390 школярів, дослідження проведено громадською організацією «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», керівник дослідження – кандидат соціологічних наук Балакірева О. М.).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого завдання в галузі соціології молоді, а саме концептуалізації ролі творчих дозвілєвих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків:

вперше:

- застосовано положення фігуративної соціології Н. Еліаса до вивчення дозвіллевих практик сільської підліткової молоді, завдяки чому доведено, що за останні 15 років під впливом інтернетизації вільного часу підлітків фігуративний дозвіллевий простір підліткової молоді суттєво змінився: синтез постфігуративної, префігуративної та кофігуративної культур (М. Мід) призвів до розповсюдження поліфігуративної дозвіллевої культури;

- введено до наукового обігу поняття «поліфігуративна дозвіллева культура», яке визначається як спосіб діяльності у дозвіллевому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей міжпоколінської взаємодії: постфігуративна, заснована на тому, що молодші переймають досвід у цій сфері у старших; кофігуративна, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у старших, але й у однолітків; префігуративна, в якій не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у дітей;

- схарактеризовано базову модель цінностей, які відіграють найбільш значущу роль у виборі дозвіллевих практик сільськими підлітками, а саме: цінності соціального статусу, референтної спільноти, сім'ї, улюбленої справи, спілкування, безтурботного життя, свободи;

- виявлено зв'язок творчих дозвіллевих практик з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як академічна успішність, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, волонтерство;

удосконалено:

- визначення поняття «творчі дозвіллеві практики»; завдяки застосуванню положень фігуративної соціології Н. Еліаса до традиційного розуміння цього різновиду дозвілля додано таку його характеристику, як набуття ресурсу влади у повсякденних фігураціях;

- типологію підліткових дозвіллевих практик; зокрема, до існуючих типів дозвіллевих практик додано такі, як активне рекреаційно-розважальне

дозвілля, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля, прагматичне дозвілля, пізнавальне дозвілля, туристично-ігрове дозвілля, освітньо-комунікативне дозвілля, творчо-естетичне дозвілля, віртуальне дозвілля, спортивно-оздоровче дозвілля та ескапістське дозвілля;

- характеристики зв'язку включеності підлітків до просторових фігурацій, що відрізняються своїми соціокультурними рисами, поглиблено тезою про вплив включеності у дозвіллі фігурації на формування соціальної суб'єктності особистості;

дістали подальшого розвитку:

- категоріальний апарат соціологічного вивчення дозвіллевих практик як чинника формування соціальної суб'єктності, до якого, окрім поняття «поліфігуративна культура», додано такі поняття: «дозвіллева фігурація» (відносини між індивідами, що структуровані на різних рівнях взаємозалежності та влади та опосередковують дії індивідів у дозвіллевому просторі); «дозвіллевий простір» (підпростір реалізації практик проведення вільного часу, який характеризується нерівним розподілом ресурсів влади і визначається габітусом індивіда); «дозвіллевий габітус» (система позицій та диспозицій індивіда, яка визначає зв'язок між соціальними структурами та особистісними дозвіллевими смаками та опосередковує реалізацію ним дозвіллевих практик); «соціальна суб'єктність» (здатність індивіда до активної соціальної дії, опосередкована культурою, індивідуальними характеристиками та соціальною системою);

- положення теорії Н. Еліаса, що будь-яка фігурація є виразом владних відносин, доповнено тезою про дозвіллі фігурації; доведено, що на участь підлітків у дозвіллевих фігураціях, у тому числі творчих, впливають такі ресурси влади, як культурний, зокрема освітній, капітал батьків; власний культурний капітал підлітків та матеріальний стан сім'ї;

- визначення впливу соціокультурного середовища (позиції підлітка у локальній (міській чи сільській) просторовій фігурації) на вибір дозвіллевих практик (позиції підлітка у дозвіллевій фігурації) завдяки здійсненню

порівняльного аналізу практик проведення вільного часу підлітковою молоддю України, Польщі та Угорщини;

- класифікація функцій творчих дозвіллевих практик, зокрема, за результатами авторського дослідження виокремлено соціалізаційну, комунікативну, емотивну функції, функцію соціальної приналежності, підвищення статусу, функцію відпочинку, розвитку особистісних якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, які безпосередньо належать авторові дисертації. Зокрема, здобувачем Дикань (Агамір'ян) Л.В. в роботі «Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization» проаналізовано структури дозвіллевих практик сучасних підлітків України, Польщі та Угорщини; в роботі «Методика социологического изучения подростков: опыт количественного и качественного исследований» – сформульовано задачі дослідження, описано результати використання проєктивної та рисункової методик якісного дослідження, проінтерпретовано його результати.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи були представлені на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2011, 2014, 2015, 2016, 2017), Міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2015, 2016, 2018), Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century» (Харків, 2013, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції з соціології «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (Київ, 2015), III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи

подолання» (Харків, 2017). Дисертація обговорювалася на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 257 сторінок (10,3 д.а.), з них основного тексту – 180 сторінок (6,9 д.а.). Робота ілюстрована 23 таблицями та 10 рисунками. Список використаних джерел містить 223 найменування.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження здійснене в межах наукового напрямку кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, зокрема таких загальнонаціональних та міжнародних проектів, що проводилися за участі автора, як: «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.) (номер державної реєстрації 0108U001642); «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді Харківщини» (2013-2014 рр.), «Студентство прикордоння Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.), «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.) (керівник зазначених досліджень – проф. Сокурянська Л.Г.).

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть бути використані в роботі середніх навчальних закладів, центрів дитячої та юнацької творчості, клубів за місцем проживання, центрів розвитку дитини, заміських закладів оздоровлення та відпочинку тощо. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Соціологія дозвілля», «Соціологія села», «Соціологія молоді», «Соціологія освіти», «Соціологія культури» тощо.

Результати роботи впроваджено в навчальний процес соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна при викладанні курсу «Соціологія сім'ї та молоді».

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ДОЗВІЛЛЄВИХ ПРАКТИК ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ

1.1 Теоретичне підґрунтя вивчення дозвіллевих практик як чинника становлення соціальної суб'єктності особистості

1.1.1 Евристичні можливості застосування соціокультурного підходу до вивчення дозвіллевих практик

У якості теоретичної рамки для аналізу дозвіллевих практик нами обрано соціокультурний підхід. Даний підхід складався протягом тривалого періоду: на початковому етапі (кінець XVIII ст. – кінець XIX ст.) соціокультурне усвідомлювалася лише як наслідок історичного розвитку суспільства, як його продукт. Індивід на цьому етапі виступає в ролі творця культурного світу, але не є його продуктом, не є результатом культури.

На початку XX ст. з виходом фундаментальної чотиритомної праці П. Сорокіна «Соціальна та культурна динаміка» соціокультурний підхід набуває суттєвих змін. П. Сорокіну належить виявлення одного з найголовніших принципів, на якому базується соціокультурний підхід: «особистість, суспільство і культура як нерозривна тріада» [182, с. 218]. Мова йде про те, що існують три складові людського світу: особистість, суспільство, культура. Ці складові паритетні і нерозривно пов'язані між собою, вони взаємопроникають одна в одну.

Керуючись цим основним принципом, ми намагатимемося з'ясувати, який вплив мають дозвіллеві практики (елемент культури) на становлення соціальної суб'єктності і що це може означати для суспільства в цілому, з огляду на триєдність індивіда, соціуму та культури. Окрім того, в межах

соціокультурного підходу можливо прослідкувати, як саме культурні зразки, норми, цінності передаються від покоління до покоління і як це відображається на дозвіллевих практиках та суб'єктності особистості.

Необхідно зазначити, що соціокультурний підхід є методологічним комплексом, у якому поєднуються елементи соціально-філософського, соціологічного та антропологічного аналізу. Саме це робить можливим охоплення особливостей соціального життя на всіх його рівнях. Ю.М. Резнік та деякі інші дослідники виділяють три рівні соціокультурного аналізу: загальнотеоретичний, соціальнонауковий та емпіричний [160, с. 305-306].

Загальнотеоретичний рівень соціокультурного підходу містить соціально-філософські засади - уявлення про повторюваність циклів культурного розвитку, різноманіття та багатовимірність процесів та явищ тощо [160, с. 307]. Циклічні теорії культурного розвитку замінили еволюціоністські теорії та успішно посіли своє місце в соціогуманітарному знанні. Основне положення цих теорій полягає у змінах та розвитку певних фаз культури, які слідують одна за одною та можуть повертатися й повторюватися [100, с. 25-27]. Представники циклічних теорій вважали, що культура не розвивається лінійно, тільки в напрямку прогресу (Дж. Масіоніс), вона не рухається тільки від «гемайншафт» до «гезельшафт» (Ф. Тьонніс). Культурний розвиток має нелінійні риси, він може припинятися, зсуватися назад. Такий розвиток не має ані кінця, ані початку, він є спонтанним, а не запланованим. Зазначимо, що не існує більш чи менш розвинених культур. Можна говорити лише про те, що всі існуючі культури різні. Соціолог та культуролог М.Я. Данилевський визначав 10 культурно-історичних типів: єгипетський; китайський; асирійсько-вавілоно-фінікійський; індійський; іранський; єврейський; грецький; римський; арабський; германороманський. Всі ці типи цивілізацій мають свою історію, яку не можна звести до універсальної, єдиної, всесвітньої [72, с. 432]. Вслід за М.Я. Данилевським,

до нелінійних теорій зверталися такі соціологи та філософи, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та Н. Еліас.

Використовуючи положення про те, що культурний розвиток є циклічним, до вивчення дозвілля, ми стоїмо на позиції, що розвиток дозвілля не відбувається тільки від «несерйозного» дозвілля до «серйозного» [22]. Зазначимо, наприклад, що поява мережі Інтернет як певного інструменту дозвілля надала доступ до всіх світових музеїв та бібліотек, але культура дозвілля не стала масово ширитися у цей бік. Інтернет стали використовувати для спрощеної комунікації, споживання, а не для створення нових культурних продуктів. Ми не знаємо напевно, яким чином відбуватиметься розвиток культури дозвілля, але можемо спрогнозувати нелінійність та довгостроковість цього процесу.

Розглянувши ці характеристики розвитку дозвіллевої культури, на загальнотеоретичному рівні вивчення дозвілля та його проявів ми вирішили звернутися до положень теорії цивілізаційного процесу Норберта Еліаса. Н. Еліас вивчав, якою є внутрішня динаміка різноманітних суспільств, а також їхні складові. На прикладі декількох поколінь науковець розглядав етикет як конструкт цивілізаційного процесу. Н. Еліасу вдалося з'ясувати, що з ускладненням суспільства ускладнюється його етикет. Соціолог показав (на прикладі Німеччини та Франції), що процес цивілізації у різних країнах відбувається по-різному, але є у цьому процесі дещо універсальне, а саме – опанування суспільством своїх страхів та контроль над ними.

Рівень розвиненості систем контролю та самоконтролю впливає на рівень суспільного розвитку [221, с. 340]. Це положення можна застосувати до окремої складової соціуму, а саме сфери дозвілля. Високий ступінь контрольованості та інституціоналізованості «серйозного» дозвілля, яке сприяє отриманню особистістю нових знань, вмінь, навичок, дає можливість самореалізації, свідчить про активний рівень розвитку суспільства.

До положень нелінійної теорії ми апелюємо на загальнотеоретичному рівні, проте не можемо не зазначити, що, окрім лінійного та нелінійного погляду на розвиток культури, існує також третій – синергетичний. Цей погляд полягає у поєднанні поглядів представників циклічної історії та еволюціоністів. Згідно з основними положеннями синергетичного підходу, соціальний розвиток не є однозначно прямим чи циклоїдним. Його траєкторія є ламаною, де відрізок між деякими точками розміщено за напрямком прогресивного розвитку. Типи культур, згідно з цим підходом, виділяються за ознакою надання певної стабільності та усталеності соціуму. Тобто це типи культур, що існують у міжкризові, міжреволюційні періоди розвитку того чи іншого суспільства. До них можна віднести первісне, аграрне, індустріальне та постіндустріальне суспільства та типи культур, що їм відповідають. В якості стабілізуючої основи можуть бути розглянути різні ознаки. Наприклад, Маргарет Мід виділяла різні культури залежно від способу отримання інформації: постфігуративну, яка засновується на тому, що молодші наслідують досвід у старших; кофігуративну, в якій і діти, і дорослі навчаються не тільки у старшої когорти, але й у однолітків; префігуративну, у якій не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у своїх дітей [86, с. 252].

Результати власного дослідження дозволили нам виділити четвертий тип культури, а саме поліфігуративну культуру (у нашому випадку – поліфігуративну дозвіллєву культуру), де одночасно присутні всі перелічені нами вище типи моделей поведінки: постфігуративна, кофігуративна та префігуративна культури.

В рамках поліфігуративної культури представники молодшої когорти як навчаються у старшого покоління, так і самі навчають представників старшої когорти певним культурним нормам, зразкам, правилам поведінки, зокрема у соціальних мережах та Інтернеті в цілому. З появою всесвітньої мережі з'явилася необхідність у тому, щоб діти та підліткова молодь навчали батьків нею користуватися, адже нерідко молодь є більш комп'ютерно досвідченою,

ніж представники старшого когорти (за даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), у березні 2016 року 62% дорослого населення України користувалися Інтернетом, тоді як для молоді ця цифра становить 91%) [197].

Здійснене нами дослідження доводить, що за сучасних умов дозвіллева культура отримала елемент префігуративності, що доповнив існуючі кофігуративну та постфігуративну культури. З огляду на це, можна стверджувати, що в сучасному українському суспільстві відбувається процес становлення та розвитку поліфігуративної дозвіллевої культури, яка визначається нами як спосіб діяльності у дозвіллевому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей міжпоколінської взаємодії: постфігуративна культура, кофігуративна культура та префігуративна культура. Поліфігуративна культура є переплетінням фігурацій (за Н. Еліасом) у дозвіллевому просторі, тобто органічним поєднанням різних типів міжпоколінської взаємодії. Однією з передумов зміцнення позицій поліфігуративної культури, у порівнянні з іншими типами, є інтернетизація вільного часу підлітків.

Нами було розглянуто три основні погляди на соціокультурний розвиток соціуму: лінійний, нелінійний та синкретичний. Як ми вже підкресливали раніше, у нашому дослідженні на загальнотеоретичному рівні соціокультурного підходу ми спираємося на положення теорії цивілізації Норберта Еліаса про нелінійний процес розвитку культури та соціуму.

На соціальнонауковому рівні соціокультурного підходу (яким, в першу чергу передбачено виділення і комплексний розгляд інституційних та позаінституційних аспектів суспільного життя) при вивченні дозвілля підліткової молоді ми звертаємося до положень теорії практик, оскільки для нас є важливим питання інституціоналізації дозвілля. Визначення дозвіллевих практик в якості «інституціональних» включає ознаки, пов'язані з процесом інституціоналізації, а саме: соціальне конструювання соціальної групи;

відтворення правил та норм, що склалися в цій групі; колективне осмислення акторами своїх інтеракцій [94, с. 78]. Правила (норми), когнітивні схеми, культурні смисли виникають у процесі соціальних взаємодій, існують в практиках соціальних взаємодій і змінюються через зміну практик. У межах нашого дослідження для нас є важливими питання взаємопов'язаності дозвіллевих практик та ціннісних орієнтацій, зв'язок практик з особливостями соціального простору, в якому вони реалізуються, а також динаміка змін практик у процесі цивілізації.

За В. Волковим та О. Хархордіним, соціальні зміни можуть розумітися як зміни фонових практик, що супроводжуються появою відповідних ідентичностей, інститутів, ідеологій. Дослідниками аналітично були виділено три способи зміни практик, а саме: артикуляція, реконфігурація, запозичення [54, с. 23].

Під артикуляцією розуміється потрапляння у фокус уваги певного стилю або способу дії, який стає більш чітким внаслідок промовлюваності, висвітлення різними засобами (публікація в книгах, трансляція на телебаченні, тощо) та поширюється в соціумі. Так, після виходу фільму «Назад у майбутнє» (1985) серед підлітків закріпилася дозвіллева практика катання на скейт-борді, яка була продемонстрована головним героєм.

Під реконфігурацією мається на увазі перетворення маргінальної практики (або її аспекту) на центральну. Так, практика репу в його сучасному вигляді з'явилася в 1970-х роках серед афроамериканців району Бронкс. Спочатку це було дозвіллевою некормеційною практикою, а згодом така практика стала центральною в певних колах соціуму та комерціалізованою.

Запозичення є перенесенням практик з однієї сфери в іншу, наприклад, релігійної аскези у сферу господарської або професійної діяльності, що було описано в класичній роботі М. Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму».

Саме такими є три основні засоби зміни практик. На нашу думку, всі вони є актуальними в плані змін способів реалізації дозвілля. Розуміння процесу змін дозвіллевих практик є ключем, в тому числі, до розуміння процесу цивілізації, який тісно пов'язаний з індивідуалізацією, збільшенням самоконтролю та саморегуляції індивідів, посиленням їхньої мобільності, і, як наслідок, зростанням суб'єктності індивідів. Тож, ми припускаємо, що зміна практик, в тому числі дозвіллевих, є частиною процесу цивілізації, у ході якого посилюються суб'єктні характеристики індивідів.

На емпіричному рівні соціокультурного підходу необхідно з'ясувати, як саме пов'язані дозвіллеві практики та соціальна суб'єктність. Ми пропонуємо розглянути такі аспекти: особливості суб'єктних характеристик сільських підлітків; розповсюдженість і регулярність занять різними видами дозвілля сільських підлітків Харківщини; взаємозв'язок творчих дозвіллевих практик з характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків

Для вивчення цих аспектів ми використали емпіричні методи соціології (як кількісні – анкетування, формалізоване інтерв'ю, так і якісні – напівструктуроване інтерв'ю, фокусоване групове інтерв'ю, аналіз документів (фотографій, малюнків)). Саме таким чином ми пропонуємо звернутися до соціокультурного підходу на емпіричному рівні.

Нами було розглянуто три рівні соціокультурного підходу - загальнотеоретичний, соціальнонауковий та емпіричний, основні їхні положення ми використали при вивченні творчих дозвіллевих практик як чинника формування соціальної суб'єктності сільських підлітків. Зазначимо, що при цьому ми керувалися положеннями соціокультурного підходу з акцентом на фігуративну теорію Норберта Еліаса до вивчення цієї проблематики.

1.1.2 Дозвілля в дзеркалі теорії фігурацій Н. Еліаса

Дозвілля – невід’ємна частина людського життя, завдяки йому індивід формується як особистість, засвоюючи суспільні норми, цінності, зразки. В іграх, спортивній та творчій дозвіллевій діяльності індивід приміряє соціальні ролі та закріплює певні соціальні норми. У різних суспільствах ці норми не є однаковими і взаємозалежними, до того ж вони можуть змінюватися. Протягом часу дозвілля змінює свої форми, в тому числі завдяки технічному прогресу, різні покоління виховуються завдяки різним дозвіллевим практикам, і цей процес не має ані кінця, ані початку.

Перераховані вище положення найкраще вписуються в теорію цивілізаційного процесу німецького та британського соціолога Норберта Еліаса. За Н. Еліасом, цивілізаційний процес має нелінійний характер, він є спонтанним та незапланованим та пов’язаний з регулюванням пристрастей, ваблень та афектів за допомогою жорсткого примусу, санкцій, які згодом сприймаються не як соціальний примус, а як особистісне правило. Процес цивілізації можна представити у вигляді 3 етапів: 1) регулювання афектів здійснюється за допомогою постійного соціального контролю, пов’язаного з загрозою покарання (контроль є зовнішнім та негативно забарвленим); 2) створення автоматичного самопримусу, що відповідає нормам мотивації (контроль стає внутрішнім, проте залишається негативно забарвленим); 3) самопримус може бути усуненим, на зміну йому приходять раціональне розуміння позитивних, цілеспрямованих мотивацій (контроль внутрішній та позитивно забарвлений) [60, с.18]. Так, соціогенетичний контроль змінюється психогенетичним, зовнішній соціальний контроль стає внутрішнім індивідуальним.

Зміцнення державної влади історично генералізує примус до цивілізації, сприяє посиленню її постійного тиску. Провідну роль у цивілізації відіграють боротьба та конкуренція між індивідами або групами за матеріальні або символічні ресурси. Боротьба за владу (за Н. Еліасом влада має процесуальний відтінок, не є статичним утворенням, баланси влади постійно змінюються)

примушує індивіда до самодисципліни, мотивує до самоконтролю. Про ступінь цивілізованості свідчать динаміка соціального підйому та набуття відмінностей, що, як пізніше підкреслював також П. Бурдьє, можна спостерігати на рівні соціальних груп [50, с. 121]. Так, активне дозвілля (творче дозвілля, самоосвіта, вивчення іноземних мов, відвідування освітніх гуртків) стає інструментом боротьби за матеріальні або символічні блага (стипендію чи престижну роботу, схвалення оточуючих, близьких, набуття авторитету серед однолітків) та сприяє соціальному сходженню. Самоосвіта, а разом з нею і потреба в активному дозвіллі стають знаковими прикметами цивілізації, оскільки сприяють навчальному та професійному зростанню в сучасному суспільстві, у де статусне сходження переважно залежить від професійного успіху [50, с.122].

Необхідність самоконтролю диктується не тільки за допомоги санкцій, а й прагненням піднятися соціальними сходами, досягнути більш високого статусу, зайняти високе положення. Це однаково є справедливим щодо мотивів окремих індивідів, так і соціальних прошарків. В якості ілюстрації цього положення наведемо приклад заняття спортом у вільний час, які спочатку відбуваються з примусу, страху санкцій батьків та тренера за пропуск занять, неправильне виконання елементів, а згодом можуть практикуватися індивідом з позитивною мотивацією: досягти спортивних вершин, здобути олімпійські медалі, мати перспективи навчатися за кордоном тощо.

Слід зауважити, що сьогодні відмічається послаблення зовнішнього соціального контролю, особливо в містах. Батьки все частіше обирають модель поведінки з дітьми на рівних, стосунки між представниками різних поколінь стають все менш формальними. Надаючи більше свободи дітям, батьки стають більш залежними та створюють більше самопримусів для себе [60, с. 19]. Відбувається (за Н. Еліасом) зсув балансів влади, скорегувати який можуть інші представники старшого покоління – наставники (тренери,

керівники гуртків, викладачі). Проте молодше покоління все частіше обирає пасивні види дозвілля, які не передбачають контролюючого впливу з боку старшого покоління. Ці зміни накладають відбиток на процес цивілізації, який, за Н. Еліасом, може рухатися як вперед, так і назад. Важливу роль у процесі цивілізації відіграють фігурації, вивчаючи які можна віднайти ключ до розуміння та прогнозування ходу цивілізації.

Фігурація не є статичним утворенням, це процес взаємодій, який постійно змінюється. Ми визначаємо поняття «дозвіллева фігурація» як відносини між індивідами, що структуровані на різних рівнях взаємозалежності та влади та опосередковують дії індивідів у дозвіллевому просторі. Під «дозвіллевим простором» розуміється підпростір реалізації практик проведення вільного часу, який характеризується нерівним розподілом ресурсів влади і визначається габітусом індивіда.

Результат фігурації не є спланованим через взаємозалежність індивідів, проте він планується з огляду на існуючі коди та стандарти. Переплетення відносин людей, які все більше ускладнюються із зростанням кількості різних зв'язків взаємозалежностей, названі «фігурацією» за аналогією з музичним терміном, дозволяє подолати «прірву» між індивідом та суспільством.

Фігурація позначає не групи, а соціальні моделі процесу. Вихідне положення для аналізу фігурації є припущення про те, що діючі індивіди пов'язані переплетеннями, які позначаються через взаємозалежність, і, таким чином, мережа переплетень стає фігурацією. Це довготривалий процес, до нього також належить процес цивілізації - трансформації особистісних структур і соціальних структур [106, с. 44]. За Н. Еліасом, аналізувати процес цивілізації можна на матеріалах трьох поколінь. На нашу думку, часові рамки дослідження процесу цивілізації в межах дозвіллевої сфери значно стискаються через значні зміни дозвіллевих практик (у тому числі завдяки швидкому розвитку технологій). Так, серйозні зрушення структури дозвілля українських підлітків спостерігаються протягом останнього 20-річчя. Проте

ми погоджуємося з тим, що для розуміння соціальних феноменів необхідно розглядати їх у масштабі тривалого процесу. Це є одним з головних завдань соціології: пояснити неконтрольований суспільний процес як переплетення взаємозалежностей, та спрогнозувати його можливі наслідки.

Історія являє собою потік фігурацій, в якому взаємозалежні індивіди одночасно вільні та пов'язані. Щоб вивчати потік фігурацій, необхідно виділяти та аналізувати лінії силових напруг і конфліктів між людьми, адже ядром відносин між людьми є влада. За Н. Еліасом, влада є і відношенням, і певною позицією у фігурації. Саме влада робить індивідів взаємозалежними. Переплетення амбівалентних зв'язків і відносин між людьми створює динамічні баланси влади, які можуть призводити до утворення різних фігурацій [110, с. 128].

Ресурси та джерела влади в межах дозвілєвих фігурацій мають поліморфний характер, вони можуть бути соціальними, економічними, просторовими, емоційними тощо. Так, у сфері підліткового дозвілля значними ресурсами влади є матеріальне становище сім'ї, культурний капітал батьків, проживання в міській місцевості. Завдяки цим ресурсам підліток швидше включається до нових переплетінь-фігурацій, а процес його індивідуальної цивілізації, вписування в соціальний простір прискорюється.

Процес цивілізації може відбуватися з різною швидкістю, проте він відбувається постійно. Суспільство не складається з повністю соціалізованих індивідів, всі індивіди знаходяться на етапі становлення або розвитку, або у переважно стабільному стані. Проте у кожному соціумі, за Н.Еліасом, є дещо постійне, а саме антропологічна константа балансу між «Ми» та «Я» (де «Ми» - відчуття приналежності до соціальної спільноти, а «Я» - індивідуальний шлях особистості). «Ми»-ідентичність можна трактувати як сукупність соціальних норм, вимог, ролей, інтерналізованих у свідомості індивідів. «Я» - ідентичність як реакцію на ці вимоги [220]. Відношення та владна залежність «Ми» та «Я» є, за Н. Еліасом, складовими «габітусу». У фігуративній теорії

габітус визначається як певні загальні для групи людей риси, загальний відбиток, що було залишено на них тими чи іншими соціальними структурами, інститутами. Ми визначаємо «дозвіллевий габітус» як систему позицій та диспозицій індивіда, яка визначає зв'язок між соціальними структурами та особистісними дозвіллевими смаками та опосередковує реалізацію ним дозвіллевих практик. У випадку з підлітками ми акцентуємо увагу на посиленні ролі саме особистісних смаків у зв'язку з посиленням процесу індивідуалізації, який було описано не тільки Н. Еліасом, а Ф. Тьоннісом, Г. Зіммелем, У. Беком, Е. Гідденсом та ін.. Серед якісних характеристик індивідуалізації («індивідуалізаційних зрушень») Н. Еліас виділяє такі:

- зростання самоконтролю та саморегуляції,
- посилення мобільності індивідів,
- збільшення можливостей вибору та соціального простору індивідів,
- покладання на особистісні сили, а не на допомогу суспільства,
- посилення «Я»-ідентичності та «Ми»-ідентичності,
- вільний характер більшості «Ми»-стосунків.

У сфері дозвілля індивідуалізація може мати прояв у навчальних заняттях за допомоги онлайн-курсів та подкастів, створенні особистого блога чи Youtube-канала, опанування творчих дозвіллевих практик за допомоги інтернету. Такі практики потребують самоконтролю та самодисципліни і можуть допомогти індивіду змінити баланс влади у фігурації та прискорити індивідуальний цивілізаційний процес.

Відбитки планів та стратегій щодо зміни владних балансів, що відкладаються в індивідуальних структурах як механізми контролю над емоціями, можна спостерігати в засвоєних звичках. Звички є продуктом соціальних перетворень і процесів. Реконструюючи звички, соціолог отримує ключ до вивчення людського співжиття. Поступові зміни звичок виступають в ролі проєкційного екрану фігурації, що транслює певні мережі взаємозалежностей [110, с. 129-130]. Вивчаючи зміну звичок, можна

реконструювати процес цивілізації в цілому, перейти з мікро- на макрорівень соціології.

Отже, основними поняттями, запропонованими в концепціях Н.Еліаса, які ми будемо використовувати надалі, є «цивілізаційний процес», «індивідуалізація», «владні ресурси», «фігурація», «габітус». Як вище зазначалось, габітус – це певні загальні для групи людей риси, відбиток, залишений на них тими чи іншими соціальними структурами і інститутами. Складовою «соціального габітусу» є ідентичність, яка, за Еліасом, є відношенням «Я - Ми». Таке відношення лежить в основі фігурацій. Фігурації є відносинами між індивідами, що переплетені та структуровані на різних рівнях взаємозалежності й влади, а також опосередковують дії індивідів [150, с. 46-47]. Фігурації мають свої коди та стандарти, які, у свою чергу, є результатом довгостроково структурованих спонтанних соціальних процесів. Будь-яка фігурація є виразом владних відносин. Ресурси та джерела влади в межах дозвіллевих фігурацій мають поліморфний характер, вони можуть бути соціальними, економічними, просторовими, емоційними тощо. Виходячи з основних положень фігуративної соціології Н. Еліаса, можна говорити про те, що практики опосередковані габітусом індивіда (результатом соціального структурування особистості, стандартом суспільної поведінки, мисленням і відчуттям індивіда, які є його цілісною характеристикою), його положенням у фігураціях, яке, у свою чергу, опосередковане балансами влади [114, с. 177]. Індивідуальний цивілізаційний процес зумовлюється приналежністю індивіда до певного соціального, історичного, регіонального, економічного просторів. На нашу думку, за допомогою практик індивід може вплинути на баланси влади, змінити свій габітус і, як наслідок, взаємовідносини у фігураціях. Таким чином індивід трансформує траєкторію свого індивідуального цивілізаційного процесу, а, значить, за Н. Еліасом, і суспільного процесу цивілізації.

Зрозуміти, як відбувається цивілізаційний процес, як він буде змінюватися, можна через вивчення практик, у тому числі дозвіллевих, які, на

нашу думку, сприяють індивідуальному цивілізаційному процесу, зокрема становленню соціальної суб'єктності.

1.1.3 Дозвіллєві практики: теоретичні тлумачення

Пошук понять, які характеризують певні явища, є важливою складовою осмислення соціальними вченими, у тому числі соціологами, оточуючої реальності. Серед категорій, які використовуються вітчизняними та зарубіжними соціологами, чинне місце займає така категорія, як «практика». Враховуючи той факт, що соціологія є мультипарадигмальною дисципліною, дослідники, які представляють різні підходи, по-різному визначають дану категорію.

Науковий інтерес до неї знаходиться на етапі відродження у зв'язку із «практичним поворотом», у контексті якого значна частина соціологічної теорії фокусується на світі озвичаєних дій; формується новий підхід дослідження соціуму на основі поняття «соціальні практики». Соціологічну думку, яка базується на теорії практик, розвивали такі дослідники, як П. Бурдьє, П. Бергер та Т. Лукман, Л. Вітгенштейн, Г. Гарфінкель, Е. Гідденс, К. Гірц, І. Гофман, А. Шюц та ін. П. Бурдьє та К. Гірц актуалізували категорію «соціальні практики» ще у 70-х роках минулого століття у своїх роботах, відповідно, «Нарис теорії практики» та «Інтерпретація культур» [66, с. 276].

Представник французької соціологічної думки П. Бурдьє пропонував розглядати соціальні практики як здатність соціальних агентів здійснювати перевірку своїх актів поведінки згідно із уявленнями про оточуючу дійсність. Тут необхідно більш детально зупинитися на зв'язку між уявленнями та поведінковими актами. У ролі їхньої пов'язуючої ланки виступає «габітус». У соціальному просторі існують певні соціальні позиції та диспозиції, які формують габітус індивіда. П. Бурдьє дає йому таке визначення: «габітус — це соціалізована суб'єктивність, історичне трансцендентальне, чий категорії

сприйняття та оцінки (система преференцій) суть продукт колективної та індивідуальної історії» [51, с. 52].

Отже, за П. Бурдьє, габітус – продукт соціалізаційних процесів, де велику роль відіграє саме первинна соціалізація, він представляє собою невидимі структури, які керують свідомістю індивіда і, вірогідно, підсвідомістю, оскільки являються глибинним утворенням. Габітус впливає на свідомість, яка, у свою чергу, об'єктивується в практиках, котрі, закріплюючись відтворюють нові структури тієї ж соціалізації. Таким чином, існуючі структури і практики тісно взаємопов'язані, і як інститути конструюють практики, так і практики в ході інституціоналізації конструюють нові інститути в соціальному просторі.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що габітус – це структурований та структуруючий продукт, який одночасно і причина, і наслідок існування соціальних процесів. Габітус створює схеми сприйняття і дій (практик), якими керуються індивіди, водночас він сам створений умовами соціалізації, яку вони (індивіди) проходять.

На основі визначення габітуса можна дати визначення соціальній практиці. Соціальною практикою можна вважати як цілераціональні дії агентів, спрямовані на перетворення соціального світу, так і щоденні звичні вчинки, які не потребують пояснення і можуть здатися зовнішньому споглядачу нелогічними, беззмістовними [50, с. 349]. Н. Шматко у післямові до книги П. Бурдьє пише, що «практика завжди одинична та екстеріорна. З практикою агент або стикається — і тоді це практика іншого, або робить її «зовнішньою» — і тоді це власна практика агента» [49, с. 561]. Зрозуміти практику дуже складно, це більш вірогідно тільки тоді, коли ви самі її створюєте. Отже, практика — це все те, що є продуктом діяльності агента, а також все те, з чим йому доводиться стикатися у соціальному світі.

Дещо іншим чином визначає поняття «соціальна практика» автор теорії структурації Е. Гідденс. Соціальні практики, за Е. Гідденсом, - це передумова для формування як соціального суб'єкта, так і соціального об'єкта [61].

Е. Гідденс синтезує мікро- та макросоціологічні теорії, зокрема такі, як символічний інтеракціонізм та структурний функціоналізм. Орієнтованість або тільки на індивіда, або тільки на структури не задовольняє автора, тож він пропонує альтернативне рішення. Е. Гідденс стверджує, що необхідно відштовхуватися від повторюваних соціальних практик. Тобто, у рамках теорії структурації англійський соціолог розглядає соціальні практики як основну сферу дослідження в соціальних науках, а не досвід індивідуального актора і не існування якоїсь форми соціальної цілісності. Саме соціальні практики, які є впорядкованими в часі і просторі, є безпосереднім предметом наукового інтересу Е. Гідденса.

Теорія структурації, яка є дуже уважною до феномену соціальних практик, представляє теорію взаємозв'язку між дією та структурою, де аналітичною точкою відліку стають людські практики, які за своєю природою є рекурсивними. Дії є не створюваними, а тільки відтворюваними за допомогою засобів, які необхідні для самовираження акторів. У цих діях і за допомоги них агенти продукують умови, завдяки яким дії стають можливими. Отже, свідомість, соціальна структура не породжують дії. «Висловлюючи себе як актори, люди беруть участь у практиці, і саме через практику створюються і свідомість, і структура» [61, с. 448].

Нами були розглянуті практики в контексті синтетичних теорій, а саме структурного конструктивізму П. Бурдьє та теорії структурації Е. Гідденса, які найбільш близькі нам на методологічному рівні, оскільки на теоретичному рівні ми керуємося фігуративною теорією Еліаса, яка є переплетінням мікро- та макротеорії. Проте не можна залишати поза увагою теоретиків, які розглядали соціальні практики тільки на рівні індивідуальної взаємодії, адже так ми зможемо прослідкувати еволюцію цього поняття.

Так, на мікросоціологічному рівні, де відбувається дослідження спілкування людей в їхньому повсякденному житті, в їхній безпосередній міжособистісній взаємодії, соціальні практики розглядалися Г. Гарфінкелем, А. Шюцем, П. Бергером, Т. Лукманом.

В етнометодології соціальні практики розуміються як фонове знання; певна діяльність, що з'єднує слова і дії; мистецтво вирішення практичних завдань у ситуації невизначеності [58, с. 276].

За Г. Гарфінкелем, основними властивостями соціальних практик є їхня пояснюваність, можливість їх спостерігати, рефлексивність (коли дії, які створюються індивідами, є певним чином організованими у повсякденній діяльності) [58, с. 278]. Г. Гарфінкель відомий своїми радикальними експериментами, які були спрямовані на злам повсякденності через злам ходу озвичаєних практик. Таким чином дослідник прагнув довести, що навіть, якщо дещо не є видимим (певні закономірності поведінки), то це не означає, що їх не існує. Зламавши повсякденність, порушивши порядок соціальних дій учасників експерименту, Г. Гарфінкель довів, що є певні озвичаєні соціальні практики. Згідно з етнометодологічною теорією смисл поведінки має бути виявленим індивідами в самій поведінці, тобто соціальні дії, практики мають пояснювати ситуацію і несуть певний смисл.

Проте практичний акт не обмежується тільки рамками соціальних дій. Повсякденність тісно пов'язана з рутинізацією. Будь-яка людська діяльність стикається з хабітуалізацією, яка певним чином спрощує соціальне життя індивідів, робить його більш стабільним, мінімізує кількість затрачуваних зусиль для досягнення певного результату.

Згідно з напрацюваннями П. Бергера та Т. Лукмана, можна говорити про те, що практики неவிбіговно стикаються з хабітуалізацією, тобто із озвичаюванням. Це є одним із етапів їхньої інституціоналізації. На першому етапі певна практика переймається від когось або ж створюється самим індивідом та інтеріоризується, стає частиною внутрішнього світу. Другий етап

характеризується саме хабітуалізацією практики, коли для того, щоб її реалізувати, вже не потрібно докладати таку ж кількість зусиль, як на першому етапі. На третьому етапі інституціоналізації практики відбувається її легітимація, а саме певне «узаконення» дії, яка тепер сприймається як «правильна» іншими індивідами. Саме в такому ключі практика та її трансформація сприймається теоретиками соціального конструювання П. Бергером та Т. Лукманом.

Фактично витоки цієї ідеї можна прослідкувати у працях А. Шюца: «Те, що напочатку було лише результатом повторюваних дій групи індивідів, наступним поколінням сприймається вже як даність, яка належить лише повторенню, настільки ж природня для індивіда в оточуючому просторі, як і фізичні об'єкти, що присутні в ньому» [216, с. 298].

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що поява терміну «практика» була зумовлена пошуком компромісу між об'єктивізмом системно-структуралістського підходу та суб'єктивізмом феноменології. Це поняття з'явилося для того, щоб акцентувати увагу на активній ролі колективної людської діяльності у відтворенні та зміні соціальної системи.

В. Волков пише, що у випадках використання терміну для підкреслення активності діяча, учасника, «агента» тощо надавалася обережна вказівка «на системно-структурні обмеження або асиметрії, термін, за задумом авторів, коригував різні теоретичні моделі соціальної реальності» [53, с. 9]. Через це «соціальні практики» як термін є певним доповненням до традиційних суб'єкт-об'єктних моделей, через критику яких він і обґрунтовувався.

Оскільки ми працюємо в межах фігуративної соціології і прагнемо дослідити взаємозв'язок між дозвілєвими практиками та активністю, суб'єктністю індивідів, то на методологічному рівні в якості опорних нами були обрані положення теорії практик П. Бурдьє та Е. Гідденса. Слідом за цими науковцями ми розуміємо поняття «практики» як хабітуалізовані (узвичаєні) дії особистості у певній сфері її діяльності.

Крім того, для нас є важливим принцип подвійного конструювання соціальної реальності як один з головних принципів існування суспільства. Його витoki можна прослідкувати і в етнометодологічній теорії Г. Гарфінкеля, який поєднав багато положень феноменології та структурного функціоналізму, і в теорії соціального конструювання П. Бергера та Т. Лукмана, які підкреслюють визначну роль практик у формуванні соціальних інститутів.

Основні властивості соціальних практик можна сформулювати, виходячи з висновків Г. Гарфінкеля: пояснюваність практик, можливість їх споглядати, рефлексивність. Соціальні практики характеризуються стійкістю, відтворенням, масовістю, нормативністю. За П. Бурдьє, соціальні практики представлені подвійною структурою, оскільки вони детермінуються соціальним середовищем, по-перше, а по-друге, впливають на середовище і змінюють його структуру. В. В. Волков і О. В. Хархордін розглядають соціальну практику «як джерело осмисленості, як те, що надає значення самим по собі начебто безглуздим речам» [54, с. 278-279].

Отже, предметом дослідження вчених у галузі теорії практик є озвичаєння дій індивідів у повсякденному житті та його вплив на зміну соціальних інститутів та соціальної структури суспільства. Соціальна реальність виникає внаслідок існування синергетичного ефекту поєднання соціальних практик [54, с. 279].

Саме завдяки аналізу сукупності таких практик можна представити соціальну картину соціуму в цілому і, в тому числі, прогнозувати процес цивілізації. Вивчення діяльності людей у дзеркалі соціальних практик представляє собою взаємозв'язок теорії та емпірії їхніх рутинних дій в межах соціальних структур.

У такому ключі ми намагатимемося дослідити дозвілєві практики, які є особливим різновидом соціальних практик, що реалізуються індивідами

(у нашому випадку – підлітковою молоддю) у вільний час і сприяють становленню соціальної суб'єктності.

1.1.4 Соціальна суб'єктність: соціологічні інтерпретації

Соціальна суб'єктність є предметом вивчення багатьох соціогуманітарних наук: філософії, психології, педагогіки, соціології та інших. При цьому відмінності у трактуваннях цього поняття є не тільки в полях різних наук. Так у різних соціологічних парадигмах застосовується різний підхід до розгляду суб'єктності. Ідея суб'єкта з'явилася в епоху модерну. Хоча перші соціологічні студії в цьому напрямку не є чітко сфокусованими (за рідкісним виключенням), проте, розпочавши з них, можна буде прослідкувати еволюцію поняття «суб'єктність».

З позиції засновника соціології О. Конта, індивід є повністю підкореним соціальному життю, людина підпорядкована природним закономірностям і не впливає на процес природної еволюції. Однак, і разом із цим О. Конт ставив питання, як у людини з'являється бажання діяти. Особливу роль він відводив інтелектуалам, які занурені у світ «об'єктивних соціальних законів» і транслюють образи майбутнього, спрямовуючи інших досягти майбутнє. Якщо О. Конт вбачав певні суб'єктні характеристики в інтелектуалах, то це стосувалося тільки чоловіків, французький мислитель не визнав рівноправності жінок і наголошував на зміцненні авторитету чоловіків.

Г. Спенсер вслід за О. Контом продовжує розвивати позитивістський напрям, він наголошує на тому, що індивід є частиною природи і йому притаманний природний агресивний стан. Інший представник соціологічного позитивізму, а саме його расово-антропологічної школи Ж. А. де Гобіно, також не визнав суб'єктних характеристик індивідів, вважаючи, що соціальна поведінка індивідів детермінована біологічною спадковістю. Французький дослідник розглядав раси в якості головного суб'єкту історичного процесу.

Позитивізм занадто тяжів до копіювання методів природничих наук, проте натуралістичних тлумачень було недостатньо для проникнення в сутність суспільного життя. Фактично ніхто з представників позитивізму так і не вийшов на розуміння суб'єктності індивідів.

Ф. Тьонніс є одним з перших соціологів, який показав значущість спільнот для еволюції суспільства. Центральним елементом дослідження Ф. Тьонніса є саме соціальні спільноти та їхній історичний розвиток.

Суб'єкт з'являється у розуміючій соціології М. Вебера, німецький соціолог наділяє індивіда свідомістю, здатністю до соціальної дії, розміщує індивіда в центрі соціального життя, на відміну від свого сучасника Е. Дюркгейма. Для М. Вебера індивід з його зростаючою раціональністю є рушійною силою суспільного розвитку, його активність та творчість має бути центром наукових досліджень.

П. Сорокін в якості суб'єкта взаємодії також виділяє особистість, яка нерозривно пов'язана з суспільством, тобто сукупністю індивідів, що взаємодіють, та соціокультурними процесами, а також культурою – сукупністю цінностей, норм, зразків, значень, якими наділені взаємодіючі особистості.

Повсякденним знанням та практикам А. Шюц дав назву «життєвий світ», який представлено множинністю світів, що утворюють всесвіт буття людей. Найвища позиція в ієрархії світів відведена повсякденності, яка є основою формування всіх інших світів. Кожен зі світів — сукупність досвіду, що, у свою чергу, має певний когнітивний стиль. Під когнітивним стилем мається на увазі «неповторний візерунок», елементом якого є особисте ставлення до світу, форми його сприйняття та усвідомлення тощо. Когнітивний стиль, виражений у поведінці, можна вважати показником рівня розвитку соціальної суб'єктності індивіда [215, с. 401-452].

Думки про індивіда як фундатора соціальної реальності відображено в двох галузях соціології – етнометодології Гарольда Гарфінкеля та

драматургічній соціології Ірвіна Гофмана. В межах етнометодології соціальні практики розглядаються в якості фонового знання; деякої діяльності, яка поєднує слова та дії; мистецтва вирішення проблем, коли ситуація є невизначеною або слабо визначеною. Г. Гарфінкель акцентував увагу на тому, що основними властивостями соціальних практик є їхня неререфлексивність, неможливість індивіда дати пояснення своїм діям. Тільки соціолог має змогу зробити «прозорою» цю неочевидність, а також виявити причини тих чи інших дій, які відтворюються акторами у повсякденному житті [58, с. 278].

Американський дослідник провів масу експериментів, що були націлені зламати повсякденність через порушення ходу озвичаєних практик. Г. Гарфінкель довів, якщо дещо не є видимим (деякі звичайні повсякденні дії), то це не значить, що їх зовсім не існує. Яскравим прикладом цього є експеримент, учасниками якого стали студенти науковця. Експеримент полягав у такому: прийшовши додому, молоді люди мали поводитися таким чином, ніби вони знаходяться не в себе вдома, а є арендаторами квартири/будинку. Щоб здійснити експеримент, їм було необхідно застосовувати певні мовні та поведінкові коди, які зовсім не були пов'язані з поведінкою, яка була притаманна студентам зазвичай. Ці дії спровокували здивування, у деяких випадках навіть обурення тих, хто взяв участь в експерименті, не здогадуючись про це (тобто батьків, рідних, інших близьких людей) [58, с. 118]. Виходячи з положень етнометодологічної теорії, зміст поведінки виявляється індивідами в самій поведінці. Соціальні дії, соціальні практики повинні давати пояснення ситуації, а також нести сенс. Стрижнем, що допомагає підтримувати суспільну рівновагу, є побудова акторами смислів, доцільне використання їх для виявлення значень дій у різноманітних ситуаціях. Проте слід зауважити, що така «гра за правилами» є фактором стримання розвитку суб'єктності індивіда. Адже суб'єктність знаходить свій прояв у активному конструюванні соціальної реальності, а не лише у її пасивному відтворенні.

Подібна ідея «гри» була висунута Ірвіном Гофманом, який використовував драматургічний підхід. За І. Гофманом, індивіди є акторами, які виконують певні «ролі», що залежать від тих чи інших фреймів. «Фрейм» — це водночас «матриця можливих подій», яка виникає завдяки «розстановці ролей», а також це «схема інтерпретації» в будь-якому сприйнятті [66, с. 224]. І. Гофман засвідчив те, що актори — водночас виконавці і заручники соціальних ролей. Результатом підлаштовування під інтеракцію з іншими акторами є «сценічна поведінка», що супроводжується певним контролем та управлінням враженням (яке необхідно справити на значущих інших). Отже будь-яка індивідуальна чи колективна дія є підпорядкованою нормам та «фреймам», що утворюються та засвоюються акторами. Таким чином, суб'єктність у І. Гофмана є ілюзорною, оскільки в соціумі люди нерідко досягають успіху без усвідомлення та без реалізації своєї сутності, а лише правильно розшифровуючи те, що від них вимагають інші, виявляючи «вірні» фрейми.

Нами було розглянуто практики в якості прояву соціальної суб'єктності в рамках феноменологічної теорії. Як ми вже зазначали раніше, термін «практика» вводився науковцями для «примирення» об'єктивізму системно-структуралістського підходу та суб'єктивізму феноменологічної теорії. Орієнтованість тільки на індивіда чи тільки на структури у ХХ сторіччі стала причиною та предметом методологічної кризи у соціологічній науці. Для того, щоб розв'язати цю проблему, науковці, які є представниками синтетичної методології, запропонували альтернативу. Ентоні Гідденс у теорії структурації акцентував свою увагу на феномені практик, він розглянув взаємозв'язок між дією та структурою, де аналітичною точкою відліку стали рекурсивні за своїм характером людські практики. «Дії є не створюваними, а тільки відтворюваними за допомогою засобів, які необхідні для самовираження акторів. У цих діях і за допомогою них агенти продукують умови, завдяки яким дії стають можливими» [51, с. 448]. Таким чином теорія структурації

змогла вирішити проблему *cul-de-sac* парсонівського структурного функціоналізму. Людина завжди являється суб'єктом, вона вільна чинити інакше або ж не діяти зовсім.

Французький соціолог П. Бурдьє вважав, що «рушійною причиною історичної дії є не суб'єкт, який би лицем до лица стикався з суспільством, рушійна причина криється у зв'язку між двома станами соціального, тобто історії, об'єктивованої в речах у формі інститутів, й історії, втіленої в тілах у формі системи стійких диспозицій, яку я називаю габітусом» [51, с. 42].

Приблизно в той же час (у 70-х роках ХХ ст.) А. Турен писав, що будь-який діючий суб'єкт не тільки зумовлений ситуацією, але й бере участь в її виробництві, і ступінь його впливу визначається здатністю соціального суб'єкта (і кожного індивіда окремо) звільнитися від форм, традицій і норм, що підштовхують до конформного відтворення поведінки та споживання. Це звільнення відбувається заради реалізації принципів самостійного визначення своєї діяльності, невідчуженій участі у виробництві нових культурних моделей [189, с. 55-58].

Більшість розглянутих нами дослідників визнавала «суб'єкта», але це не єдина точка зору в соціологічному дискурсі. Критичний погляд на соціальну суб'єктність особистості представлений в роботах З. Баумана. Британський соціолог наголошував на об'єктивному, а подекуди невідворотному характері сучасного соціального розвитку, пов'язаного з посиленням ролі неконтрольованих людиною сил і тенденцій, з наростанням у суспільстві невпевненості і невизначеності. В якості трьох головних ознак сучасного індивідуалізованого суспільства З. Бауман виділяє: втрату індивідом контролю над більшістю значущих соціальних процесів; загострену в зв'язку з цим невизначеність і незахищеність особистості перед неконтрольованими нею змінами; появу в таких умовах прагнення індивіда відмовитися від досягнення своїх цілей заради отримання результату «тут і зараз», останнє врешті стає причиною дезінтеграції соціального життя [36, с. 198].

Польський соціолог П. Штомпка також займає критичну позицію щодо суб'єктних властивостей сучасної особистості. Соціальній суб'єктності передують дві умови: мотивації і можливості, і тільки в тому випадку, коли обидві ці умови виконуються (коли індивід хоче та може діяти), тільки тоді мова може йти про суб'єктність. Проте існує безліч різноманітних природних, структурних й історичних умов, які можуть пригнічувати активність індивіда. Окрім цього, пригнічувати розвиток суб'єктних характеристик можуть адаптивні захисні механізми, які включаються у випадку, коли індивід хотів би проявити себе, але не робить цього через минулий негативний досвід [212, с. 202].

До пошуків соціальних суб'єктів, визначення рис соціальної суб'єктності вдаються й вітчизняні соціологи. Так, на думку Л. Сокурянської в сучасному українському суспільстві найбільшою мірою суб'єктні характеристики притаманні молодій когорті. Вона визначає поняття «суб'єкт» як індивіда або групу індивідів, що активно діють, при цьому їхній діяльності притаманні самостійність, самодіяльність, продукування тих чи інших соціокультурних форм» [179, с. 348]. Вищезазначені характеристики мають прояв у діяльності сільської підліткової молоді, яка повсякденно присвячує свій вільний час творчим дозвіллевим практикам. Ми вважаємо, що творчі сільські підлітки більшою мірою, ніж їхні однолітки наділені рисами суб'єктності, виокремленими Маргарет Арчер. Серед них: «здатність до роздумів, цілеспрямованість, прагнення до просування інновацій, пов'язані з можливістю реалізації людської здібності до пізнання або всезнання» [179, с. 24]. Творче дозвілля є інноваційним, оскільки у творчій діяльності створюються нові об'єкти, які нематеріально та матеріально цінні для індивіда та соціуму. У творчих дозвіллевих практиках особистість проявляє суб'єктність, створюючи нові продукти соціальної реальності (вірші, твори у прозі, музичні композиції тощо).

Ми визначаємо суб'єктність як здатність індивіда до активної соціальної дії, опосередкована культурою, індивідуальними характеристиками та соціальною системою. Це набір певних рис, сформованих переплетінням індивідуальності та соціокультурної системи, які опосередковують цивілізаційний процес індивіда, який проявляється у певних практиках, пов'язаних з соціальною мобільністю та успішністю у різних фігураціях (просторових, соціальних, економічних тощо).

1.2 Теоретичне підґрунтя наукового вивчення підлітковості

1.2.1 Підлітки як соціально-демографічна група та соціокультурна спільнота

В рамках соціології молоді довгий час тривала дискусія щодо того, як розглядати молодь: у якості об'єкта чи суб'єкта соціальних процесів. Нині більшість дослідників схиляється до думки, що молодь є повноважним суб'єктом соціального світу. Саме молодь здатна не тільки відтворювати існуючі зразки, а й винаходити нові, що особливо важливо в умовах реальності, яка швидко змінюється [179, с.131].

Підліткова молодь – це особлива група, що виділяється з-поміж молоді особливими рисами. Вона є специфічною соціально-демографічною спільнотою, котра перебуває в процесі переходу від дитинства до юності і переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації, адаптації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, соціальних ролей і статусу [141, с. 68]. Слід додати, що вона продукує нові норми та цінності, які у подальшому стануть загальнонаціональними.

Місце підлітків у соціологічному дослідницькому апараті залишається невизначеним. Існують дві протилежні точки зору щодо їхньої позиції: в одному випадку наполягають на вивченні підлітків в рамках соціології

дитинства, в іншому – соціології молоді. Якщо прийняти першу точку зору, то виникає питання про можливість емпіричного дослідження феномену дитинства та дітей як соціально-демографічної групи. Але ми схильні розглядати підлітків в межах другої позиції.

Підліткова молодь не є однорідним утворенням. Це суспільно диференційована спільнота зі специфічними фізіологічними, психологічними, культурно-освітніми властивостями. Американський психолог С. Холл, якому приписують відкриття феномену підлітковості, підкреслює, що підлітків не слід порівнювати з дітьми, оскільки в підлітковому віці спостерігається «статеве дозрівання, що супроводжується духовною перебудовою юної особистості» [12, с.71]. З іншого боку, це покоління серйозно відрізняється від старшого тим, що його значущі характеристики, риси знаходяться у стані формування і становлення.

С.Холл ще на початку минулого століття представив своє бачення цієї соціально-демографічної групи. Для С. Холла «підліток – напівтварина / напівлюдина», яка ніби розривається між двома станами - раціональним та примітивним. Автор порівнює процес дорослішання молодого індивіда з розвитком суспільства, в якому підлітку необхідно обрати напрям: або назад до примітивного етапу, або вперед – до раціонального. Феномен підлітковості С. Холл описує як духовну перебудову юної особистості, яка відбувається в період емоційного «шторму та натиску» [12, с.78].

Якщо у С. Холла підлітки ніби губляться в сексуальному драйві, стають емоційними заручниками, то у К. Маннгейма вони потрапляють у полон історичного процесу, стають залежними від певних історичних обставин. Для німецько-британського соціолога підлітковість визначається як «перехід від безвідповідальності дитинства до відповідальності дорослого життя, включаючи перехід до сексуальної зрілості й емоційної незалежності» [17].

Представник структурно-функціоналістської парадигми Т. Парсонс розглядає підлітковість як «період структурованої безвідповідальності,

мораторієм між дитинством та дорослістю» [20]. Він наголошує на тому, що на цьому етапі формування молодого індивіда надзвичайно важливою референтною групою є однолітки. Тому на даному етапі розвитку відбувається поєднання традиційних цінностей, притаманних старшому поколінню, та сучасних, які передаються за допомогою соціалізації у колі друзів-однолітків. Система ціннісних орієнтацій підлітків має певні відмінності від ціннісних орієнтацій інших соціальних груп, що знаходить відображення у реалізації цим поколінням різноманітних повсякденних практик.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники вважають підлітковий вік періодом протиріч, прагнення дорослості і визнання, поглиблення самоаналізу, розвитку самосвідомості, становлення «Я-концепції», орієнтації на соціальне та особистісне самовизначення. Науковці підкреслюють, що прагнення до нового, дорослого стану, вихід за межі дозволеного дають підлітку можливість подальшого розвитку. Якщо дорослі при цьому продовжують ставитися до підлітка як до дитини, то можуть виникнути підлітковий протест, негативізм, спотворені форми самоствердження.

Всі ці особливості необхідно враховувати і при проведенні соціологічних досліджень. Багато дослідників прийшли до висновку, що підлітковий вік є тим періодом, коли виникає потреба в самовихованні і ведеться активна робота над собою. Це вік становлення самостійності, формування почуття власної гідності, що виражає потреби у самовизначенні та самоствердженні підлітка в середовищі однолітків та дорослих. Між прагненнями і реальними можливостями є значні розбіжності і навіть протиріччя. Підліток не може відмовитися від своїх прагнень, не бачить своїх слабкостей та обмеженості, що нерідко маскується демонстративною незалежністю і розбещеністю в поведінці.

Специфіка підліткової групи зумовлюється віковими особливостями. Життєвий досвід молодших підлітків ще небагатий, уявлення про морально-етичні цінності часто остаточно не визначені. Проблеми, пов'язані з

особливостями віку, поглиблюються дисбалансом «дорослих» потреб і бажань і відсутності адекватних можливостей. Старші підлітки (за віковими межами, як правило, визначаються 14-16 роками) – цілком сформовані особистості, та їхні цінності ще досить гнучкі, сприйнятливі до різних впливів. І якщо молодші підлітки не завжди можуть пояснити причини своєї поведінки то старші вже здатні оцінити свої вчинки і почуття, міркувати про абстрактні поняття і оцінювати дії своїх ровесників та дорослих, можуть прогнозувати особистісні ситуації [217, с.12].

Динамічність зміни свідомості підлітків – особливість даної соціально-демографічної групи, яку підтверджують дослідження останніх років. Існують різні точки зору і теорії, що описують особливості підліткового віку. Багато дослідників розглядають підлітковий вік як фактор ризику для розвитку девіантної поведінки. Підстава для такого підходу лежить у психологічних особливостях підліткового віку, який є кризовим щодо всіх аспектів дорослішання: біологічного, психологічного, психосоціального. Фізіологічний розвиток організму змушує підлітка психологічно пристосовуватися до динаміки відносин у референтній групі однолітків, до змін у статусно-рольових позиціях [217, с.28].

Зменшити ризик розвитку девіантної поведінки може організоване дозвілля, яке є однією з двох основних підліткових практик: навчальної та дозвіллевої. Саме в дозвіллевих практиках підліток може розкрити свої здібності, відкритися оточуючому середовищу, проявити себе. Реалізація практик тісно пов'язана з системою ціннісних орієнтацій, яка тільки формується на даному етапі розвитку підлітка.

Дозвіллева діяльність спрямована на «освоєння людиною світу культури, де спонукальним моментом для неї є культурні потреби в пізнанні, творчості, спілкуванні, суспільно-політичній та релігійній діяльності, спорті, туризмі, різного роду ігрових заняттях» [103, с. 233].

Вибір видів діяльності базується на системі цінностей, культурних потреб, власних інтересів «визначає потребу у формуванні культури дозвіллевої діяльності молоді як органічної частини виховного процесу» [101, с. 14]. Ціннісні орієнтації індивіда функціонують як важливі регулятори соціальної поведінки, що визначають основні цілі життя та засоби їхнього досягнення. Система ціннісних орієнтацій - не що інше, як продукт соціалізації індивідів, тобто засвоєння громадських, моральних, естетичних ідеалів і непорушних нормативних вимог, які висувуються до індивідів участю у суспільному житті.

Підліткова молодь, на відміну від людей середнього та старшого покоління, тяжіє до сучасних («гезельшафт») цінностей соціальної автономності, професійної майстерності та рівноправності. Більш зріле покоління віддає перевагу традиційним («гемайншафт») цінностям соціальної залежності і духовності [157, с. 245]. Можна говорити про те, що ціннісна система підліткової молоді все більше орієнтується на цінності західного світу, що має певні прояви у різних сферах її життєдіяльності (у тому числі й дозвіллевій), а отже, впливає стиль життя підлітків.

Л. Г. Іонін описує стиль як складно вловимий та складно фіксований, як дещо, що легко побачити, але чому важко дати визначення. Автор наводить два визначення стилю. Перше описує стиль у якості способу вираження думки в мові, особливу манеру вираження, характерну індивідууму, школі або народу. Друге визначення (уєбстерівське), де стиль – це «спосіб або метод дії або подання, особливо якщо він відповідає якомусь стандарту; відмінна, характерна манера; модний і розкішний спосіб життя; взагалі виразність, майстерність, вроджене вміння в поданні, образі діяльності та представленні самого себе» [100, с. 195].

Ми вважаємо, що для нашого дослідження найбільш придатним є визначення стилю представниками структурного конструктивізму (Е. Гідденс, П. Бурдье). Згідно з ними, стиль життя не є вродженою манерою. Це набута

характеристика індивіда, яка напрацьовується протягом усього життя в процесі соціалізації та соціальної адаптації. Індивід не народжується із певними манерами, образом діяльності тощо, усе це він формує за допомоги участі в процесах соціального світу, які є морально врегульованими. Засвоєння моральних норм, знову ж таки, не є вродженим.

Моральна регуляція поведінки – доволі непростий об'єкт, який набагато складніший від вродженої біологічної регуляції поведінки [140, с. 629].

Отже, підлітки, відрізняючись системою цінностей від інших поколінь, що відображається у реалізації ними певних практик, мають особливий стиль життя, що робить їх специфічною соціокультурною спільнотою. Враховуючи їхні соціально-демографічні особливості (вік, матеріальна залежність від батьків та ін.), можна говорити про підлітків як незахищену соціальну групу, яка перебуває на етапі особистісного формування.

Сільські підлітки особливо підпадають під це визначення. Вони є слабозахищеною, малозабезпеченою соціальною групою, яка повсякденно споглядає високий рівень безробіття, міграції, низький рівень життя. Дві основні сфери діяльності, у яких може реалізувати себе підліток, — навчальна та дозвіллева, є досить обмеженими. Сучасна сільська школа, порівняно з міською, не дає достатньої кількості знань, щоб сільські підлітки могли з успіхом конкурувати з міськими при вступі до ЗВО. До того ж інфраструктура села не передбачає планетаріїв, музеїв, театрів та інших освітньо-культурних місць, де можна отримати додаткову освіту. Тому освіта як соціальний ліфт усе більше втрачає своє значення для підлітків із сільської місцевості. Щоб зайняти гідне місце в соціальному житті, необхідно шукати інші можливості, серед яких ранній вступ до шлюбу; міграція у пошуках підробітку до міст або взагалі за кордон.

Важке соціально-економічне становище в українських селах, відсутність високооплачуваної праці, невирішеність земельного питання, невисокий престиж професії аграріїв зумовлюють бажання покинути рідні місця

проживання у пошуках заробітків за кордоном. При цьому, сільська молодь у значно більшому ступені, ніж міська згодна працювати не за спеціальністю за кордоном, а просто для будь-якого підробітку [133, с. 185-188].

На відміну від демографічного підходу, ми розглядаємо сільських підлітків як особливу групу не тільки за віковими характеристиками, але й як групу, яку вирізняє певний стиль життя. Під стилем життя ми розуміємо «спосіб, яким живе індивід або група, ціннісний стрижень, який направляє індивіда до мети, визначає шляхи досягнення успіху з точки зору їхньої прийнятності чи неприйнятності в контексті його ціннісного світу, допомагає коригувати і «перевіряти» життєво важливі рішення» [100]. За Н. Цимбалюк, «складовими стилю життя є базис – соціалізовані зразки й навички життєдіяльності та надбудова – власні рефлексії та вибори» [202, с. 59]. Стиль життя визначає «габітус» — систему міцних набутих схильностей агента, які породжують практики, і навпаки, який породжується практиками. В основі габітусу лежить система диспозицій, або ж ціннісних орієнтацій [51, с. 40-42]. Підліткова молодь віком 15-19 років, яку виокремлюють демографи, на нашу думку, не має типового стилю життя, оскільки їй притаманні різні ціннісні орієнтації та практики. Ми виділяємо підліткову молодь як особливу соціально-демографічну групу віком 12-17 років, яка знаходиться на етапі формування і у зв'язку з цим має певні психологічні та фізіологічні особливості. Підліткова молодь віком 12-17 років реалізує 2 основні види практик — навчальні та дозвіллеві, які формують притаманний саме цій групі стиль життя. Омельченко О. підкреслює значущість стилю життя підлітків як соціального ресурсу поряд із зниженням успадкованого від батьків соціального та культурного капіталу [142, с. 152]. Саме стиль життя сільської молоді, її ціннісні орієнтації та практики як агента соціальної взаємодії впливатимуть на майбутній соціально-економічний розвиток села.

У ситуації, що склалася, можна говорити про існуючий розрив між рівнем постійно зростаючих домагань молодих людей, наявністю творчого

потенціалу особистості і обмеженими можливостями його реалізації в межах соціокультурного простору, де людина проживає. Це надає особливого значення соціокультурним умовам як основному чиннику соціальної захищеності молодих жителів села. Сільські підлітки як особлива молодіжна група живуть у певних соціокультурних умовах. Для соціокультурного середовища села характерні такі властивості, як морально-етична стійкість, традиційність, консервативність, зв'язок з природою, більш низький рівень освіти сільських жителів, обмеженість ресурсів (матеріальних, кадрових, інформаційних). Під впливом цих умов і відбуваються процеси соціалізації і соціальної адаптації (які безпосередньо впливають на соціальний статус особистості). Основні (базові) соціальні інститути, формуючи бар'єрний нормативний простір, створюють механізми конструювання соціальної нерівності міської та сільської молоді [184].

Сілласте Г.Г. вважає, що соціокультурна мобільність сільського населення, зокрема батьків сільських підлітків, які мають значний вплив на дітей, має низку особливостей. Ці особливості зумовлені специфікою сільської місцевості. Перша особливість — територіальна, яка полягає у тому, що розвиток села залежить від реальних транспортних можливостей зв'язку села із містом. Дослідниця робить висновок про те, що при переході до ринкової економіки, зв'язки сіл та міст різко погіршились, а отже, скоротилась соціокультурна мобільність селян. Друга особливість є соціальною, і полягає у збільшенні значущості сільського дозвіллевого простору. Адже зі зниженням соціокультурної мобільності сільських мешканців, з фактичною неможливістю дістатися міста зростає роль місцевих культурних, освітніх, спортивних закладів [168, с.328].

Думку про територіальну особливість села продовжує і поширює дослідниця Лінцова Н. Ю., яка пропонує типологію сільських стилів життя, безпосередньо пов'язаних із близістю/ віддаленістю відносно міста. Так, нею виділено *стиль життя віддалених сіл*, жителі яких нечасто контактують із

містом. Цей стиль життя пов'язаний з відносною автономністю, тісним зв'язком між всіма мешканцями, добре розвиненою системою неформальних зв'язків. Другий стиль — *стиль життя у приміських селах*, який вирізняють тісні економічні зв'язки з містом, адже він формується у безпосередній близькості до міст. Порівняно з першим стилем, другий набуває рис індивідуалізму, орієнтації на прибуток. Перший стиль життя тяжіє до традиціоналізму, а другий — до модернізації. На перетині цих двох стилів життя опиняється третій — *стиль життя пересічних сіл*, що складається в селах, які розташовані між полюсами територіальної близькості до міст. Цьому стилю життя притаманні і тенденції модернізації, і тяжіння до традиціоналізму [122].

На нашу думку, цю типологію можна поширити, виокремивши стиль життя прикордонних сіл, які певним чином відрізняються від неприкордонних, адже територіально, транспортно вони пов'язані не просто з містом, а з сусідніми країнами.

Територіальні та соціальні особливості села зумовлюють специфіку сільських підлітків. Сучасна сільська підліткова молодь є особливою молодіжною групою.

Сільські підлітки сучасного українського суспільства — покоління «міленіалів», які все своє життя прожили за умов незалежності України, вони є одним з перших поколінь українського суспільства ринкової економіки.

Соціалізація сільських підлітків відбувається завдяки зіткненню двох важливих соціальних інститутів: сім'ї (старше покоління, цінності якого було сформовано у період до незалежності) та школи (однолітки, друзі-однокурсники, цінності яких було сформовано вже за незалежності). Отже, формування сучасного сільського підлітка — процес, пов'язаний з протиріччями між традиційною системою цінностей сільської сім'ї та протилежною їй системою цінностей суспільства перехідного періоду.

Внутрішнє сільське дозвілля відіграє значущу роль у становленні сільського підлітка, адже зв'язок з містами, особливо у віддалених селах, є досить слабким. Тому дозвілля у селі є значущим фактором соціалізації молоді. Враховуючи зменшення кількості сільських культурно-освітніх закладів, зниження чисельності спортивних закладів, школа стає сильним соціалізуючим центром. Саме навколо школи у селах, як правило, формуються гуртки за інтересами, бібліотеки, виставки тощо, які роблять можливими практики активного дозвілля в селі.

Враховуючи недостатньо розвинену інфраструктуру дозвілля, якість освіти у сільській школі, можна говорити про зростання різниці між стартовими соціальними можливостями сільських та міських українських підлітків. При цьому ми керуємося визначенням поняття «стартові можливості» Сіласте Г.Г.: «Стартові можливості сільського учня відображають реальні соціальні можливості, якими він володіє для самореалізації в різних сферах діяльності після закінчення школи і, в першу чергу, - у сфері соціально-професійній» [167, с.10-11].

Через завищені очікування сільських підлітків щодо своїх стартових можливостей молодь старшого підліткового віку та постпідліткового віку стикається з проблемою безробіття. Незахищеність у професійній сфері сільської молоді пов'язана також з тим, що в останні роки діяльність промислових підприємств, як правило, спрямована на самозбереження і виживання, а не на розвиток виробництва. Окрім цього, відсутність у молодих людей достатнього досвіду впливає на те, що їх в останню чергу приймають на роботу і першими скорочують при зниженні обсягів виробництва [92, с. 133-136].

Крім таких об'єктивних факторів, як тип поселення, соціальні умови існування, особливості сільської підліткової молоді як специфічної молодіжної групи детермінують суб'єктивні чинники, а саме система ціннісних орієнтацій сільських підлітків.

Міхеєв П.А. акцентує на посиленні стратегічної ролі освіти в досягненні життєвого успіху, що розуміється в ринковому сенсі як високий дохід, престиж, кар'єра. Сучасним підліткам притаманні стійкі орієнтації мати власну справу, працювати в приватному секторі економіки. У той же час нетрудові стратегії знаходять усе меншої підтримки у випускників сільських шкіл, і в динаміці їхня вага знижується. Свої наміри підлітків часто співвідносять з практиками своїх однолітків, недавніх випускників своєї школи, однак матеріальне становище сільської родини, яке постійно відстає від зростання цін освітніх послуг, є найсильнішим чинником, що коректує життєві плани [130].

Отже, сільська підліткова молодь має свою специфіку, ознаками, що додають цій групі якісну визначеність, зокрема є:

- приналежність до усталеної поселенської структури сільського типу, в межах якої можна виділити села віддалені від міста, близькі до міст села, пересічні села, прикордонні села;
- участь в особливому різновиді діяльності, який можна визначити як "сільськогосподарське виробництво", або в інших подібних видах діяльності;
- включеність у систему економічних відносин, характерних для аграрного сектору економіки;
- особливості процесів соціалізації і професіоналізації, а отже, особливості набуття відповідного соціального статусу.

1.2.2 Підліткове дозвілля як предмет соціологічного теоретизування

Підліткове дозвілля є частиною молодіжної повсякденності, яка, згідно з Д. М. Діковою-Фаворською, являє собою «сукупність різноманітних життєвих практик молоді, які актуалізуються завдяки процесу спілкування як інтерсуб'єктивної реальності, що забезпечує спільність

інтерпретації/переінтерпретації та інтерналізації значень у молодіжному середовищі, а також визнання взаємності перспектив» [88, с. 3]. Дане визначення надається автором, виходячи з положень феноменологічної парадигми. Ми будемо використовувати дещо ширше визначення в межах соціокультурного підходу, спираючись на принцип подвійного конструювання соціальної реальності. Відповідно до цього принципу, ми визначатимемо молодіжну повсякденність як систему життєвих практик молоді, заснованих на її ціннісних орієнтаціях, у межах цієї системи значення не тільки інтерналізуються, а й екстерналізуються, даючи на виході нові структури, які, у свою чергу, впливають на систему цінностей.

Отже, молодіжні дозвілєві практики як складова молодіжної повсякденності є і продуктом соціального конструювання, і його передумовою, чим визначається складність та неоднозначність вивчення та інтерпретації тих чи інших видів дозвілля.

Соціологічні дослідження, як теоретичні, так і емпіричні, дозволяють певним чином наблизитися до з'ясування сутнісних рис молодіжного дозвілля. На даному етапі нашої роботи ми зосередимося саме на теоретичному дослідженні феномену молодіжного дозвілля. Сфера дозвілля – складний, багатогранний феномен. В сучасних умовах для дослідження дозвілля застосовуються різні методи, кожен з яких дозволяє вивчити цілком конкретні аспекти цього явища [136, с. 216].

І. В. Петрова дослідила, що саме вивчається у межах молодіжного дозвілля: провідні дозвілєві тенденції; структура дозвілєвої діяльності; залежність дозвілєвої поведінки людини від соціально-демографічних чинників; вплив економічних, соціально-політичних, культурних факторів на дозвілєву діяльність на різних історичних етапах; зміни в суспільній свідомості, які є наслідком реалізації дозвілєвих занять та проведення вільного часу [151, с. 72].

Вивчення структури і форм проведення підліткового дозвілля має велике значення для характеристики культурного рівня молоді. Поняття «дозвілля» зазвичай позначає види діяльності, що призначені для задоволення фізичних, духовних, культурних, а також соціальних потреб індивідів у вільний час.

У сфері дозвіллевої діяльності, як і у сфері праці та навчання, формується особистість, відбувається її залучення до цінностей суспільного життя і культури. Слід зазначити, що від кількості та якості вільного часу, характеру його використання збільшується або ж, навпаки, зменшується ступінь соціальної насиченості. Молодь, як ми вже підкреслювали, є особливою соціальною групою, яка не тільки інтериорізує існуючі цінності, а й створює нові, чому сприяє соціальна насиченість у різноманітних сферах життєдіяльності, в тому числі дозвіллевій.

Сьогодні глобальною проблемою у дозвіллевому просторі молоді стає збільшення часу на споживання масової культури та зменшення часу, який приділяється інтелектуальним видам дозвілля, художньо-естетичним, творчим. Т. В. Арямова позначає, що причинами цього є скорочення вільного часу, особливо у індивідів, які поєднують роботу і навчання, значне подорожчання послуг у сфері дозвілля тощо [30].

Деякі дослідники погоджуються з даною думкою про домінування у молодіжному дозвіллі розважальної діяльності. Ключовою причиною цього може бути відсутність цілеспрямованої виховної роботи в навчальних закладах і необхідних умов для організації раціонального використання вільного часу з метою гармонійного розвитку особистості.

Отже, ми можемо говорити про складові молодіжного дозвілля: піднесену діяльність, спрямовану на розвиток (яка притаманна меншій частині молоді) та розважальну діяльність, головною метою якої є відпочинок, відновлення духовних сил (дана активність є притаманною для більшої частини молоді).

Ми погоджуємося, що має місце закладена (навіть, точніше, сформована) ще в шкільному віці позиція пасивності та інформаційної недостатності, нерозвиненість комунікативних зв'язків молоді. Саме тому серед функцій молодіжного дозвілля, в першу чергу, слід виділяти рекреаційну функцію та функцію отримання задоволення.

В цілому, вільний час підліткової молоді здатний виконувати функції оздоровлення психіки, розвитку внутрішнього світу, розширення індивідуального життєвого середовища.

Серед таких функцій: компенсаторська, яка полягає у можливості розвивати відсутні навички, завдатки тощо; усвідомлена чи неусвідомлена участь у процесі природнього відбору, у ході якої індивід змінює умови життєдіяльності, створює культурний образ життя; ігрова, яка полягає у покращенні здібності до навчання, моделювання певних ситуацій в уяві; соціалізації; ціннісно-гедоністична, яка забезпечують почуття задоволення життям, успішності, особистої значущості; розвитку (вона служить доповненням соціалізуючої функції і має місце протягом всього життя індивіда); функція спілкування як невід'ємна складова соціальної взаємодії [24, с. 52].

Наведемо основні характеристики дозвіллевих практик, описані Ф. Акуб'ю, які наявні при оптимальній взаємодії з навколишнім середовищем:

1. Індивід є вільним від зобов'язань;
2. Добровільний вибір діяльності;
3. Участь є приємною;
- 4 Діяльність переслідує культурно визнаний відпочинок [1].

Для того, щоб визначити специфічні риси підліткового дозвілля, необхідно розглянути ціннісну складову, яка передуює дозвіллевим практикам О. Фаблінова відзначає, що на сприйняття дозвілля молоддю і населенням країни в цілому впливають не тільки соціально-економічні, а й культурні чинники (традиції суспільства, менталітет населення тощо). Цінність трудової

діяльності розміщена вище дозвіллевої в ціннісній ієрархії сучасної молоді. Як підкреслюють О.М. Балакірева, Р.Я. Левін, це просліджується у трьох країнах – Україні, Білорусі, Росії, які мають схожі системи ціннісних орієнтацій населення. Дослідники акцентують на близькості показників значущості більшості основних життєвих цінностей для жителів цих країн [35, с. 86].

Насправді, система ціннісних орієнтацій жителів цих країн є схожою, однак важливою деталлю є те, що у молодіжному середовищі відбувається переорієнтація на цінності західного світу. У зв'язку з цим серед видів молодіжного дозвілля з'являються нетрадиційні для Східної Європи види дозвіллевих практик, наприклад економічні ігри («Монополія» та різні її аналоги), ігри, які допомагають вивчати іноземні мови (зокрема ігри, що випускають країни, мова яких вивчається) тощо.

Окрім, такого внутрішнього чинника, як особливості ціннісних орієнтацій, існує зовнішній чинник технологізації дозвілля. О. Фаблінова та Б. Мюрос, Ю. Арагон, А. Бустос пишуть про інтернетизацію та віртуалізацію дозвілля.

У зв'язку з великою кількістю технологічних засобів, наявних у вільному доступі, молодіжне дозвілля віртуалізується [19]. Саме молодь є найбільш активним споживачем нових технологій, вона легко їх застосовує, при звичаюється до новинок, чого, за певними виключеннями, не можна сказати про старше покоління. Тому відмінною рисою молодіжного дозвілля є його все більша віртуалізація, яка сприяє зростаючій масовізації споживацьких практик, у тому числі через мережу Інтернет.

У зв'язку з цим, дозвілля певним чином «спрощується», не потребує багатьох додаткових дій – вибору місця дозвілля (зазвичай віртуалізовані види дозвілля реалізуються вдома), підбору засобів, інструментів, адже все це легко знайти в мережі Інтернет.

К. Дротнер пише, що завдяки сучасним цифровим носіям, гаджетам діти та підлітки досліджують, які соціальні ролі (співача, художника, фотографа,

ретушера, відеомейкера, вчителя тощо) вони можуть виконувати. Дорослі, як правило, реагують на ці дослідження двома способами: позитивно (відмічають, що підлітки використовують гаджети для досягнення творчої мети, намагаються самі долучитися до використання гаджетів та навчитися тому, що вміє їхня дитина) чи негативно (взагалі ігнорують гаджети або зосереджуються на можливих ризиках, пов'язаних із забороненим контентом в Інтернет-мережі, спілкуванням із незнайомцями, спілкуванням на ходу тощо). Це має враховуватися при впровадженні змін у освітній процес у сучасному українському суспільстві.

Нові електронні технічні пристрої впливають на освітній процес, який має враховувати досягнення останніх років у цій сфері. В Україні вже зроблено багато кроків для покращення «інформаційної магістралі». Класні кімнати оснащуються технічними інтерактивними приладами, вчителі проходять певну підготовку з користування цими засобами. Проте ці заходи більшою мірою проводяться в містах, тоді як у селах часто ця проблема лишається невирішеною. Вирішення цієї проблеми не завжди вдається через нестачу економічних ресурсів та особливостей сільської місцевості. Проте інтерактивні цифрові засоби мають впроваджуватися в освітній процес і в сільській місцевості. Адже гаджети можуть значно його покращити та вдосконалити, зробити навчання більш цікавим для підлітків, які більшу частину свого вільного часу проводять, пишучи текстові повідомлення та блоги, редагуючи свої фотографії у популярних мобільних додатках, граючи в онлайн-ігри, спілкуючись у соціальних мережах. Стрімке розповсюдження окреслених дозвілєвих практик, актуалізує необхідність проведення досліджень, спрямованих на аналіз впливу цих практик на пріоритети освіти та наслідки цього впливу.

Адже цифрові технології сприяють формуванню компетенцій підліткової молоді, які відіграють життєво важливу роль в її майбутньому в економічному, соціальному і культурному сенсі [19].

Саме в просторі дозвілля найбільш наочно проявляється зміна свідомості підлітків, пов'язана з формуванням нових орієнтацій, руйнуванням традиційних норм і цінностей. Дослідники відзначають це зрушення як перехід життєвих інтересів у сферу масового споживання дозвілля. Одночасно з цим трансформується характер дозвіллевих практик: з індивідуально орієнтованих вони перетворюються на публічні, масові, глобальні. Підлітки представляють собою соціальну спільність, найбільш сприйнятливую до технічних та соціокультурних інновацій, які здійснюють різний за своєю силою вплив на становлення особистості молодої людини. Старше покоління не в такій мірі залежить від плодів «інформаційної революції», як підлітки, які не уявляють своє життя без персонального комп'ютера, Інтернету, планшетних комп'ютерів, смартфонів, що міцно вплітаються в середовище дозвілля, поступово витісняючи на периферію колишні форми вільного проведення часу. Для частини підлітків характерне домінування гедоністичної орієнтації - отримання у вільний час виключно задоволень і розваг.

Окрім віртуалізації як риси підліткового дозвілля, слід говорити про його комодифікацію. Рекламою і соціальними мережами конструюється такий стиль життя підлітків, іманентною складовою якого є демонстративне споживання. Використання тих чи інших брендів транслюється як таке, що є невід'ємним від підліткового дозвілля. У сферу економічного споживання потрапили також місця підліткового дозвілля. Альтернативою закладів споживання, наприклад кафе, ресторанів, які не завжди економічно доступні підліткам, стали так звані «антикафе». За своєю суттю їхня послуга зводиться до того, що підліткам та молоді надається місце для дозвілля. Цим місцем могла б слугувати квартира друзів, майданчик у дворі, парк. Проте антикафе позиціонується як «стильне» місце для зустрічі підлітків. Це свідчить про те, що комодифікація проникає все глибше у сферу підліткового дозвілля.

Отже, ми виділили основні риси молодіжного дозвілля, якими є вестернізація, віртуалізація, редуціювання та комодифікація. Крім того, нами

визначені функції, яке виконує дозвілля для покоління підлітків. На нашу думку, вони фактично не відрізняються від функцій, які виконує дозвілля для старшого покоління. Тобто змістовно дозвіллі практиці молоді та підлітків слабо відрізняються від практик дорослих, проте їхня форма має суттєві відмінності через те, що підлітки є більш схильною до демонстративної поведінки групою населення.

Підліткові дозвіллі практики як складова підліткової повсякденності є як продуктом соціального конструювання, так і його передумовою, чим зазначається складність та неоднозначність вивчення та інтерпретації тих чи інших видів дозвілля.

Висновки до розділу 1

Отже, здійснений нами аналіз дозволив окреслити основні теоретичні засади, на які будемо спиратися при вивченні дозвіллі практик підліткової молоді, а також надати визначення головних понять. Виходячи з евристичних можливостей соціокультурного підходу, ми обрали саме його для вивчення обраної проблематики. Наше дослідження здійснюється на трьох рівнях цього підходу: загальнотеоретичному, соціальнонауковому та емпіричному. На загальнотеоретичному рівні дослідження феномену дозвілля ми спираємося на положення Норберта Еліаса про нелінійний процес розвитку культури та суспільства. Вслід за Н. Еліасом, ми вважаємо, що культурний розвиток має риси циклічності та довгостроковості, він є багатовимірним та вбирає в себе різноманіття явищ та процесів. Самі ж соціальні явища та процеси виступають проявом триєдності індивіда, культури та соціуму. Нерозривність окресленої вище тріади є передумовою того, що індивідуальний процес соціалізації та суспільний цивілізаційний процес – одне ціле.

Важливу роль у процесі цивілізації мають фігурації, вивчення яких надає можливість аналізу та прогнозу ходу цивілізації. Фігурація, як ми вважаємо, не є статичним утворенням, це процес взаємодій, що постійно змінюється. Ми визначаємо поняття «дозвіллева фігурація» як відносини між індивідами, що структуровані на різних рівнях взаємозалежності та влади та опосередковують дії індивідів у дозвілєвому просторі. Під «дозвілєвим простором» розуміється підпростір реалізації практик проведення вільного часу, який характеризується нерівним розподілом ресурсів влади і габітусом індивіда. На нашу думку, завдяки практикам індивід може змінювати баланси влади, а також змінювати свій габітус і, як наслідок, взаємовідносини, які відбуваються у фігураціях. Саме так індивід трансформує траєкторію свого індивідуального процесу цивілізації, а це, як вважає Норберт Еліас, трансформує суспільний процес цивілізації.

Щоб відповісти на питання, як відбувається процес цивілізації, як він може змінюватися, необхідно досліджувати практики, зокрема дозвілєві, які, ми вважаємо, сприяють активному індивідуальному цивілізаційному процесу, в тому числі становленню соціальної суб'єктності особистості.

Дослідження дозвілєвих практик та соціальної суб'єктності ми здійснюємо на соціальнонауковому рівні соціокультурного підходу. При цьому ми розглядаємо категорію «практика» в межах напрацювань таких дослідників, як П'єр Бурдьє, Пітер Бергер, Вадим Волков, Томас Лукман, Гарольд Гарфінкель, Ентоні Гідденс, Олег Хархордін, Альфред Шюц. Оскільки на загальнотеоретичному рівні ми керуємося положеннями теорії Н. Еліаса, яка має безпосереднє тяжіння до синтетичних, а також прагнемо дослідити взаємозв'язок між суб'єктністю індивідів та дозвілєвими практиками, то на загальнонауковому рівні в якості основних нами були обрані положення теорії практик таких «синтетиків», як П. Бурдьє та Е. Гідденс. На нашу думку, дозвілєві практики мають подвійну структуру, тому що вони, з одного боку, детермінуються соціальним середовищем, а з

іншого – самі мають вплив на це середовище, можуть видозмінювати його структурні елементи.

Було з'ясовано, що практики - це і передумова формування культурних норм, зразків, цінностей, і їхній прояв у фігураціях; практики є водночас чинником формування соціальної суб'єктності, а також її проявом у повсякденності; соціальна суб'єктність має різні прояви на рівні практик у різних фігураціях. Нами визначено «суб'єктність» як здатність індивіда до самостійної активної соціальної дії, опосередкованої культурою, індивідуальністю та соціальною системою.

На емпіричному рівні соціокультурного підходу ми проаналізували, як саме пов'язані дозвілєві практики, у тому числі творчі, з соціальною суб'єктністю такої соціально-демографічної групи як підліткова молодь.

Ми дійшли висновку, що підлітки є особливою соціально-демографічною групою та соціокультурною спільнотою, яка має низку специфічних рис. Підліткова молодь характеризується системою ціннісних орієнтацій, що вбирає у себе традиційні цінності старшої когорти та сучасні цінності, сформовані оточуючим середовищем однолітків. Підлітки знаходяться у формативному періоді, що є проміжним між дитинством та юністю, між «світом дітей» та «світом дорослих», де значущу роль відіграють як фізіологічні аспекти становлення, так і соціальні.

Ці особливості впливають на практики підліткової молоді, які зумовлені засвоєними у ході соціалізації цінностями. У свою чергу, практики, які реалізує молода особистість, стають передумовою формування нових цінностей, відбувається так зване «подвійне конструювання соціальної реальності». Отже, підлітки є не тільки об'єктом соціальних відносин, а й повноцінним суб'єктом, який робить вагомий внесок у розвиток соціуму.

Сільська підліткова молодь має як загальні риси підлітковості, так і свою специфіку. Ознаками, що додають цій групі якісну визначеність, зокрема є: приналежність до усталеної поселенської структури; участь в особливому

різновиді діяльності (сільськогосподарському виробництві); включеність у певну систему економічних відносин; особливості процесів професіоналізації.

Ці риси накладають свій відбиток на дозвілля сільських підлітків, яке характеризується слабкою контрольованістю соціальними інститутами, а також дефіцитністю. До них слід додати загальні риси підліткового дозвілля: вестернізацію, віртуалізацію, економізацію, спрощення, що пов'язано з суб'єктивними та об'єктивними чинниками. До перших належать ціннісні орієнтації цієї соціальної групи, до других — матеріальне положення, вік тощо.

Специфіка дозвілля сільських підлітків зумовлена їхніми рисами як соціально-демографічної групи та соціокультурної спільноти. Дозвілля сільських підлітків є тим середовищем, де шкільна підліткова молодь може проявити свої суб'єктивні характеристики, особливо це стосується творчих дозвіллевих практик.

Творча дозвіллева діяльність, містить елемент інноваційності, адже така діяльність полягає у створенні нових об'єктів, що мають матеріальну та нематеріальну цінність як для індивіда, так і для суспільства в цілому. У такій діяльності індивід може проявити свою суб'єктивність, створивши новий матеріальний (hand made виріб, модель, поробка тощо) чи нематеріальний (театральний виступ, музична композиція тощо) продукт соціальної реальності. Питання взаємозв'язку творчого дозвілля та суб'єктивності більш докладно буде розкрито на емпіричному рівні нашого пошуку у наступних розділах дисертаційного дослідження.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [86].

РОЗДІЛ 2

ТВОРЧІ ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ФІГУРАЦІЇ ВІЛЬНОГО ЧАСУ СІЛЬСЬКИХ ПІДЛІТКІВ

2.1 Творчі дозвіллевi практики як рiзновид дозвiллєвих практик особистостi: специфiка, функцiї, прояви

Процес цивiлізування допомагає iндивiдам набути соцiальної сутностi, бути здатним брати участь у суспiльному життi. Успiшне засвоєння культурних зразкiв робить особистiсть повноцiнним членом суспiльства. Значну роль у цьому процесi вiдiграє дозвiлля, а саме його творчi види. Художня та технiчна творчiсть, художня самодiяльностi, участь в аматорських гуртках мiстять елемент боротьби та конкуренцiї, який, за Н. Елiасом, вiдiграє провiдну роль у цивiлiзацiї. Перемоги в конкурсах образотворчого мистецтва, театральних постанов, друк власних творiв у шкiльних виданнях, високi оцiнки в музичнiй школi, школi лiдерiв – все це є результатом боротьби за матерiальнi або символiчнi ресурси, тим, що примушує пiдлiтка до самодисциплiни, мотивує до самоконтролю, а, значить, є невид'ємною складовою процесу цивiлiзацiї. Творчi дозвiллєвi практики сприяють розвитку суб'єктностi молодої людини, вони забезпечують набуття нею вiдмiнностей та її соцiальний пiдйом, що є маркером ступеня цивiлiзованостi. Вивчення специфiки, функцiй та проявiв творчих дозвiллєвих практик є кроком до розумiння процесу цивiлiзацiї.

Творче дозвiлля є елементом фiгурацiї вiльного часу. Для того, щоб оперувати цим поняттям, ми маємо окреслити, чим є вiльний час i чим є дозвiлля в соцiологiчному дискурси.

Становлення соцiологiї дозвiлля як спецiальної соцiологiчної теорiї розпочалося наприкiнцi ХІХ – початку ХХ столiття. Одними з перших робiт з вивчення дозвiлля є працi Т. Веблена, А. Ллойда, Дж. Каттена, Дж. Ландберга,

А. Пека, Р. Пейна. Здебільшого вони носили прикладний характер і мали на меті вирішення практичних задач. Із розгортанням науково-технічної революції після Другої світової війни активізувалася інституціоналізація соціології дозвілля. Це було пов'язано з покращеннями у сфері економіки в 1950-1970 роках, які сприяли зменшенню робочого часу, поліпшенню якості життя в цілому. Саме в цей час зароджується ідея «цивілізації дозвілля», тобто суспільства, в якому зменшується роль праці та збільшується значущість дозвілля. Ця ідея мала як прихильників (Ж. Дюмазедьє, Р. Лі, М. Каплан та інші), так і супротивників (Дж. Келлі, Г. Бурк, С. Де Гразія та інші).

Емпіричні дослідження, проведені Ж. Дюмазедьє в 1960-1970 рр., та їхній теоретичний аналіз дозволили науковцю дійти висновку, що дозвілля в житті його сучасників у західних країнах незначно поступається робочому часу і має тенденцію до зростання. Дозвілля за цінністю є більш бажаним та привабливим, йому надається більша перевага, ніж праці. Більшість індивідів вважають за краще менше заробляти, але мати більше вільного часу. Дозвілля як сфера життєдіяльності зайняла чинне місце, викликала розвиток цілих галузей економіки, дозвілєвої інфраструктури. Сучасне дозвілля, за Ж. Дюмазедьє, вже не є «доповненням» до праці - відпочинком від неї і підготовкою до неї. Дозвілля набуває самоцінного, самодостатнього характеру і виступає в якості «незалежної змінної». Дозвілля стає все більш автономним, змінюються життєві орієнтації на дозвілля, особливо серед молоді, що є маркером значних змін в образі життя, настання «цивілізації дозвілля». Ж. Дюмазедьє стоїть на позиції того, що «цивілізація дозвілля» вже настала, вона є теперішнім [5].

Завдяки Ж. Дюмазедьє ідея «цивілізації дозвілля» набула широкого розповсюдження в західній соціології. Американський дослідник Р. Лі також писав про настання «суспільства дозвілля». Свідченням цього в США стало скорочення робочого часу, розвиток дозвілєвої інфраструктури, розповсюдження різноманітних форм проведення вільного часу. Р. Лі вважає, що набуття «суспільством дозвілля» певних якісних рис залежить від

індивідів. Саме вони або сприятимуть тому, що це суспільство увійде в епоху розквіту, або стане періодом занепаду [16].

Американський теоретик соціології дозвілля М. Каплан в якості маркерів настання «суспільства дозвілля» виділяв скорочення тривалості робочого часу, зниження пенсійного віку, поширення ЗМІ, стирання державних кордонів [14]. З огляду на ці характеристики, ми можемо говорити про те, що українське суспільство не можна називати «суспільством дозвілля», адже в ньому відбуваються протилежні процеси – збільшення робочого дня з 8 до 12 годин проектом нового Трудового кодексу України, який пройшов перше читання у парламенті і був намічений на затвердження у 2013 році (хоча його не затвердили, рух у цей бік має певне значення), підвищення пенсійного віку, чітке окреслення державних кордонів.

Ці фактори стримують появу «нового дозвілля», в основі якого, за М. Капланом, лежать зміни в культурній сфері суспільства, що сприяють творчому використанню індивідами свого часу. На нашу думку, саме таке використання індивідами свого вільного часу є найбільш плідним для процесу цивілізації, адже сприяє культурному та духовному зростанню особистості.

На відміну від Ж. Дюмазедьє, Р. Лі та М Каплана, Дж. Келлі, Г. Бурк, С. Де Гразія виступали з критикою теорії «суспільства дозвілля» [15; 3; 4]. Так, Дж. Келлі вважає, що серйозним недоліком цієї теорії є ігнорування протиріч між необхідністю постійного виробництва товарів, необхідних для проведення дозвілля, і зниженням продуктивності праці в «суспільстві дозвілля». Згідно з Г. Бурком, цей концепт є лише ілюзією, а С. Де Гразія вважає, що у випадку з американським суспільством, річ має йти не про дозвілля, а про вільний час. С. Де Гразія розрізняє поняття «вільний час» і «дозвілля», він вважає, що дозвілля є інтелектуальним і моральним станом, який притаманний лише незначній частині суспільства.

Ми також стоїмо на позиціях того, що поняття «вільний час» і «дозвілля» не є тотожними. У даній роботі ми будемо розглядати дозвілля саме як частину вільного часу індивіда, адже у це більш широке поняття входить, наприклад, і

час для задоволення фізіологічних потреб (сон, споживання їжі, гігієнічні процедури), і час на виконання обов'язкових побутових справ (приготування їжі, прання, прибирання).

Представники різних теоретичних напрямків по-різному визначають поняття «дозвілля». Так, представники американської наукової школи дозвілля (М. Каплан та Дж. Шиверс) виділили 7 моделей дозвілля, кожна з яких відрізняється за розумінням феномену дозвілля [14]. Представники гуманістичної моделі (С. Де Гразія, Дж. Піпер, Б. Рассел) наголошували на тому, що дозвілля є метою життя та ідеалом. Дозвілля пов'язане зі спогляданням, задоволенням, це певний стан свободи індивіда, його шлях до щастя та задоволення. На нашу думку, підліткове дозвілля набуває таких характеристик не одразу, оскільки, як правило, вибір дозвілля здійснюється не самими підлітками, а їхніми батьками. У великих містах країн колишнього СРСР взагалі зникла практика прямого самостійного запису підлітка в секції, вона делегувалася його батькам. На початковому етапі заняття в гуртках має неусвідомлюваний характер, підкріплюється санкціями, і лише згодом приймається підлітком, заняття набувають позитивну мотивацію. Проте це один з можливих сценаріїв розвитку цивілізування підлітку, іноді цей процес припиняється на початковому етапі, коли підліток перестає займатися у гуртках та секціях.

Терапевтична модель є більш відповідною для вивчення підліткового дозвілля, ніж гуманістична, проте вона не є вичерпною. Представники терапевтичної моделі (Ж. Дюмазедьє, Ж. Фрідман) стоять на позиції того, що дозвілля – це ефективний засіб фізичної та психологічної реабілітації, це певна лікувальна методика поряд з лікувальною фізкультурою. Ми погоджуємося з тим, що дозвілля може виконувати роль компенсаторного механізму, дає підлітку можливість емоційної розрядки після занять у школі, виконання хатніх обов'язків, господарських справ тощо.

Останні ми не включаємо в поняття дозвілля, для нас ці практики є частиною вільного часу. Протилежна думка наводиться представником

кількісної моделі дозвілля Дж. Шиверсом, який визначав дозвілля як час, що залишається після роботи. Хоча Дж. Шиверс не розрізняє поняття вільний час (тобто вільний від інституціалізованих обов'язків час) і дозвілля (частина вільного часу, яка використовується не для задоволення фізіологічних, господарських потреб тощо, а для задоволення соціальних потреб), він розрізняє поняття «дозвілля» та «рекреація». За Дж. Шиверсом, називати дозвілля рекреацією так само неправильно, як «називати яблуко апельсином тільки тому, що вони обидва круглі і фрукти». Хоча ці поняття схожі за змістом, рекреація більшою мірою є медико-біологічною категорією, під якою розуміється час, необхідний для відновлення сил та енергії, а дозвілля є, в першу чергу, категорією соціальною, а вже в другу, - біологічною.

В межах епістемологічної моделі (Т. Адорно, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет) розглядається взаємозв'язок змісту дозвілля з естетичним та аксіологічним світоглядом індивіда. На нашу думку, ціннісні орієнтації є одним з головних суб'єктивних чинників вибору дозвілля, який спонукає підлітків займатися тим чи іншим видом дозвілля.

Дозвілля як стан буття, свободи, сфера самореалізації, самоствердження та задоволення постулюється представниками екзистенціальної моделі (С. Де Гразія, Дж. Нейлінгером, А. Паком). Можемо відмітити, що гуманістична та екзистенціальна моделі мають багато спільного в тому плані, що дозвілля має позитивне забарвлення, пов'язується представниками цих напрямків із свободою та задоволенням. Проте, якщо в межах гуманістичної моделі дозвілля – шлях до задоволення та щастя, то в екзистенціальній воно і є станом щастя, насолоди та задоволення.

Дослідники дозвілля, яких, за М. Капланом та Дж. Шиверсом, можна віднести до представників функціональної моделі, вважають, що дозвілля є засобом розслаблення, задоволення, воно вільно обирається індивідами, сприяє розширенню сфери пізнання, спонтанної участі в суспільному житті, прояву творчих можливостей людини. На нашу думку, останньому найбільше сприяють творчі дозвіллі практики, які сприяють розкриттю талантів

індивідів, у яких вони можуть самовиразитись, відкритися як особистість, реалізувати свій потенціал та розкрити свої суб'єктні характеристики.

Прояв дозвілля у поведінкових характеристиках та формах участі різних соціальних груп у різних дозвіллевих практиках розглядається представниками соціальної моделі дозвілля (П. Бурдьє, Т. Веблен, Н. Еліас). Так, результати низки досліджень, проведених французьким соціологом П. Бурдьє, показують, що індивіди з різним типом габітусу мають різні культурні смаки, обирають різні види дозвілля. Н. Еліас у праці «Про процес цивілізації» показав, як змінюються поведінкові риси, як етикет проникає в різні шари суспільства, як різні соціальні групи беруть участь у різноманітних соціальних практиках.

Ми інтегрували погляди представників кількісної, функціональної, соціальної та гуманістичної парадигми і в межах соціокультурного підходу пропонуємо визначати дозвілля як частину вільного часу, яка є виразом владних відносин і сприяє духовному, емоційному та когнітивному розвитку як на індивідуальному, так і на суспільному рівні.

Дозвілля є складним соціальним феноменом. Наукові погляди на цей феномен відрізняються. На сьогодні не існує єдиного родового визначення поняття дозвілля, кожен розглянутий підхід в якості функції дозвілля, яка є визначною, наводить одну або навіть декілька. Це певним чином пов'язано з тим, що існують різні типи дозвілля, які мають різні прояви в соціальній реальності. Перелік дозвіллевих занять містить не менше 40 видів діяльності, що при вивченні бюджетів часу об'єднуються в групи. Ми розглянемо низку класифікацій дозвілля, в яких дослідники так чи інакше виділяють творчі дозвіллеві практики, які є предметом нашого наукового інтересу.

К. Маркс виділяв дозвілля, у межах якого споживаються культурні цінності (читання, відвідування театрів, музеїв, концертів тощо), а також піднесену діяльність, у рамках якої цінності створюються (науково-технічна, художня, громадська діяльність, самоосвіта). Творчі дозвіллеві практики є різновидом піднесеної діяльності, оскільки такі практики пов'язані зі

створенням нових матеріальних продуктів та нових цінностей. Художня творчість та художня самодіяльність, технічна творчість, аматорські заняття передбачають усвідомлену участь індивіда, спрямовану на прирощення нових знань та реалізацію їх у вигляді художніх творів, музичних композицій, театральної гри, виробів hand made.

Творчі дозвіллі практики, за Р. Стеббінсом, можна класифікувати в якості різновиду «серйозного дозвілля». Канадський науковець виділив serious leisure – активне, пов'язане з набуттям спеціальних навичок дозвілля, і casual leisure – рутинне дозвілля [23, с. 251–272]. Можна провести паралель із вітчизняною дослідницькою практикою, в якій розрізняють активне та пасивне дозвілля [166, с. 56-59]. Перший вид пов'язаний з активними (як фізичними, так і розумовими) заняттями, зокрема з такими видами діяльності, як гра на музичних інструментах, спів, конструювання, спортивні заняття тощо. Другий вид пов'язаний з пасивними видами проведення часу, коли людина є лише пасивним глядачем, «споживачем» культурних цінностей, або ж з байдикуванням.

«Серйозне дозвілля» не є тотожним активному, проте є його окремим випадком. Таке дозвілля є значущою альтернативою робочому часу і в перспективі може орієнтуватися на професійну діяльність. «Серйозне дозвілля» більшою мірою, ніж «рутинне дозвілля», надає індивіду доступ до владних ресурсів. Завдяки серйозному дозвіллю індивід може здобувати як матеріальні (нові продукти, кошти, отримані з продажу виробів ручної роботи і т.п.), так і символічні ресурси (авторитет, слава тощо). В межах серйозного дозвілля вирізняється 2 типи діяльності – аматорські заняття, хоббі та участь у суспільній діяльності, волонтерство. На нашу думку, обидва типи цього дозвілля є маркером соціальної суб'єктності індивіда, який в ній задіяний. Адже така діяльність передбачає самостійне волевиявлення, спрямоване на реалізацію соціальної дії, як правило, корисної.

В межах цієї типології індивіди, які реалізують участь в аматорських практиках, поділені на 5 груп, а саме творців, колекціонерів, активних

учасників будь-якої діяльності, учасників спортивних змагань, ігор, турнірів, ентузіастів у галузі гуманітарних знань [23]. Роль творця, активіста, учасника змагань безпосередньо пов'язана з конкуренцією та боротьбою за створення унікального продукту, підвищення соціального статусу, покращення позиції у фігураціях. Серйозні види дозвілля потребують самоконтролю та дисципліни від індивідів, а, отже, за Н. Еліасом, є важливим двигуном індивідуального, а, значить, і суспільного процесу цивілізації.

Кузьменкова С. та Сухова О. редуцують типологію Р. Стеббінса та пропонують виокремлювати три основних групи дозвілля залежно від його загальної спрямованості - розвиваючу, розважальну та творчу [113, с. 464]. Перша група передбачає прояв фізичної та інтелектуальної активності, розширення культурного кругозору. Дозвіллева діяльність має, як правило, систематичний, цілеспрямований характер, вона спрямована на самоосвіту, самовдосконалення. Друга група видів дозвілля служить, головним чином, для зняття емоційної напруги. Творча спрямованість дозвіллевої діяльності включає культурно-творчий (створення і відтворення матеріальних і культурних цінностей, тобто будь-які види творчості) і культурно-споживчий компоненти дозвілля (ґрунтується на споживанні наявних культурних цінностей). На нашу думку, така типологія також має місце у сучасній соціології дозвілля, проте більш поширена типологія Р. Стеббінса, яка охоплює більше деталей та дозволяє більш докладно вивчати різні типи творчого дозвілля.

Однією з найбільш імпонуючих нам у цьому дослідженні, окрім типології Р. Стеббінса, ми вважаємо типологію дозвілля, розроблену В. Л. Арбеніною. Харківська дослідниця виділяла такі види дозвілля: рекреаційно-розважальне дозвілля (ігрові види діяльності), пізнавальне дозвілля (читання книг, журналів, газет), туристичне дозвілля (безпосередньо туризм, прогулянки, виїзди на природу), комунікативне дозвілля (спілкування з близькими, друзями, прийом та відвідування гостей), творче дозвілля (художня та технічна творчість, самодіяльність, аматорські заняття),

віртуальне дозвілля (спілкування в соціальних мережах, перебування в Інтернет-просторі), спортивно-оздоровче дозвілля (спорт та різноманітні спортивні ігри). На нашу думку, ця типологія є однією з найбільш повних та оптимальних для вивчення дозвіллевих практик саме підлітків [41, с.259-263].

О.Д. Дашковська пропонує типологізувати дозвілля, засновуючись на змістовному та мотиваційному розмаїтті дозвіллевої діяльності. Вона виділяє: культурно-творчий тип (творча діяльність, громадська діяльність, самоосвіта тощо), культурно-споживчий тип (читання книг, газет, журналів, перегляд телебачення, відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, концертів тощо), рекреативний тип (туристична діяльність, спорт, відпочинок у компаніях, відвідування дискотек, кафе, ресторанів тощо) [86, с. 70].

Ми вважаємо, що ці типи мають схожі риси з трьома основними групами дозвілля, які були виділені О. Суховою та С. Кузьменковою [113, с. 463]. Типи визначались залежно від їхньої спрямованості. На нашу думку, культурно-творчий тип відповідатиме творчій діяльності, культурно-споживчий тип – розвиваючій, а рекреативний тип – розважальній. З приводу цієї типології варто відмітити, що вона має місце в теорії. На практиці при вивченні підліткового дозвілля, а саме його творчих видів, дослідницьким інтересам більше задовольняють типології Р. Стеббінса та В.Л. Арбеніної.

Типологія дозвілля, запропонована Кусковим А.С., Голубевою В.Л., Одинцовою Т.Н., має спільні риси з типологією В. Л. Арбеніної. Російські дослідники класифікують дозвілля таким чином:

- 1) діяльність, пов'язана з певним фізичним навантаженням (заняття фізичною культурою, прогулянки, туризм і альпінізм);
- 2) аматорські заняття (полювання, рибна ловля, збирання грибів та ягід та ін.);
- 3) залучення до світу мистецтва, а також творчість у сфері мистецтва;
- 4) інтелектуальна діяльність (читання, самоосвіта);
- 5) спілкування за інтересами та вільним вибором;

б) розваги, що носять або активний, або пасивний характер (ігри, танці, видовища);

7) подорожі та екскурсії заради задоволення [100, с. 160].

Ця класифікація є дуже близькою класифікації харківської дослідниці, проте В.Л. Арбеніна по-іншому трактує аматорські заняття. Для неї під аматорськими заняттями розуміються заняття рукоділлям, колекціонуванням, те, що Р. Стеббінс називає «серйозним дозвіллям», а російські дослідники – «залученням до світу мистецтва, а також творчістю у цій сфері».

В цілому ж творчі дозвіллі практики в усіх трьох порівнюваних типологіях спрямовані на активну перетворюючу дію. Такі практики, на нашу думку, мають зв'язок з соціальною суб'єктністю підлітків, адже плекають спроможність до самостійності, соціальної активності, створення нових продуктів соціальної реальності.

Ми розглянули декілька різних типологій дозвілля, в основі яких переважно лежить характер занять, проте не можна не розглянути типології, які класифікують дозвіллі практики за виконуваними функціями.

Так, Е.В. Соколов виділяє 3 види дозвілля, що виконують різні функції для індивідів. Відпочинок, необхідний для відновлення життєвих сил та душевної рівноваги. Він може бути пасивним або ж містити елементи активності різного ступеня. Розвага, яка виконує роль психічної розрядки, емоційного розвантаження, це, у свою чергу, створює умови для реалізації фізичних і духовних здібностей та схильностей індивіда, які через низку причин не можуть бути затребувані ані в праці, ані в навчанні, ані у відпочинку. Свято, що зв'язує минуле та теперішнє через ритуали і бере участь у перетворенні дійсності, якщо є підстави для «зміни часу» та оновлення ціннісних орієнтирів у переломні моменти історії та індивідуального життя. До останнього виду, за Е.В. Соколовим, входить і творчість. На нашу думку, творчість у її вигляді як процесу, так і результату індивідуальної взаємодії відіграє значну роль у перетворенні дійсності та цивілізаторському русі. [177, с. 207].

Інша класифікація дозвілля, яка базується на функціях, які виконує дозвілля, пропонується Ю.А. Стрельцовим. Дослідником виділено три основні соціокультурні функції дозвіллевої діяльності. Перша з них - рекреація, що включає в себе регенерацію як відновлення розтрачених фізичних сил і релаксацію, спрямованих головним чином на зняття психологічного стомлення. Друга функція - розвага, розуміється як особливий рід дозвіллевих занять, покликаних дати людині можливість для веселощів, підняття настрою, знову ж таки зняти накопичене психологічне напруження та отримати потрібну емоційну підзарядку. Сутність третьої функції можна виразити через ключове поняття - розвиток: у сфері дозвілля люди не тільки відпочивають та розважаються, а й вдосконалюють себе в культурному відношенні [186]. На нашу думку, творчі дозвіллеві практики можуть виконувати всі ці три функції, але найбільш продуктивним для індивіда та суспільства є виконання саме третьої функції – розвитку. Оскільки виконання перших двох функцій меншою мірою впливає на хід процесу цивілізації.

Ми з'ясували, що існує багато класифікацій дозвілля, які засновані на таких основних ознаках, як характер занять (активний/пасивний, креативний/споживацький), місце проведення занять (домашній, позадомашній), час занять (повсякденний/святковий), кількість індивідів, які беруть участь (індивідуальний/масовий), функції, які виконують ці заняття (рекреації, розвитку, розваги тощо). Творчі дозвіллеві практики так чи інакше присутні в кожній класифікації дозвілля, адже вони є особливим видом дозвілля, що має свої специфічні ознаки.

Ми визначаємо поняття «творчі дозвіллеві практики» як дозвіллеві практики особистості, у ході яких створюються нові об'єкти, що мають матеріальну та нематеріальну цінність для індивіда та дають можливість набуття ресурсу влади у повсякденних фігураціях.

Вивчаючи творчі дозвіллеві практики підлітків, ми дійшли висновку, що для ефективного розвитку творчих здібностей молодого людини у середній та вищій школах, а також визначення спрямованості її творчості недостатньо

інноваційних підходів до організації навчально-виховного процесу. Реалізація творчого потенціалу учнівської молоді інтенсивно здійснюється в межах її дозвіллевих практик, більш того творче дозвілля є механізмом, що сприяє становленню конкурентоспроможної особистості. Творче дозвілля виконує багато значущих функцій, що впливають як на індивідуальний, так і на суспільний розвиток.

Завдяки творчості у молоді є можливість самовираження, самопрезентації, пошуку себе і свого місця в дорослому житті. Творчість сприяє розкриттю талантів, розвитку здібностей, наповненню вільного часу змістом, спілкуванням з однолітками, які також захоплюються творчими видами дозвілля, що є надзвичайно важливим для підлітків. Адже однолітки є однією з найбільш впливових референтних груп для молоді цього віку.

До того ж колективні творчі практики є важливим чинником розвитку міжпоколінних відносин: між дітьми і батьками, дітьми і творчими наставниками (викладачами, тренерами тощо). У ході сумісної творчої діяльності передаються культурні зразки, відбуваються інтеракції, що позитивно впливають на життєдіяльність як молодшого, так і старшого поколінь.

Такі заняття розвивають естетичні якості особистості, підвищують її культурний рівень, формують пізнавальний компонент національно-культурної ідентичності. Залучення учасників колективу в рамках творчих занять до світової та національної культури сприяють формуванню їхніх культурних компетенцій і надають індивідові відчуття причетності до власної та світової культури. Завдяки творчим заняттям, у тому числі, формується національно-культурна ідентичність [155, с.19]. Це стосується не тільки художньої самодіяльності як різновиду творчості, а також багатьох інших, наприклад, аматорських занять, художньої та технічної творчості. Як підкреслює Р.С. Попов, викладачі, що займаються творчістю з вихованцями, в якості однієї зі своїх основних цілей вбачають формування гармонійно розвиненої особистості [155, с. 20].

Для ефективного розвитку творчих здібностей молодій людині у середній та вищій школах потрібні нові підходи до виявлення цих здібностей, залучення підлітків до таких дозвіллевих практик, які допоможуть їм реалізувати свій творчий потенціал, дозволять сформувати такі якості, які сприятимуть становленню соціальної суб'єктності особистості.

Отже, окрім функцій розвитку естетичних якостей, підвищення культурного рівня, формування національно-культурної ідентичності, розвитку суб'єктних характеристик, творчі дозвіллеві практики, як підкреслювалось вище, сприяють становленню соціальної суб'єктності. «У індивіда в процесі самостійної творчості починають складатися уявлення про себе як суб'єкта художньо-творчої діяльності і розпочинається формування творчого Я» [123, с.123].

На наш погляд, формування творчої особистості, яка є суб'єктом соціальної дії, є важливим завданням державної молодіжної політики, освітніх та позаосвітніх закладів, діяльність яких спрямована на виявлення та розвиток креативних здібностей особистості. Творча особистість як продуктивна особистість формується завдяки засвоєнню, інтеріоризації творів мистецтва, художньої творчості в її актуальних та ретроспективних аспектах [176].

Оптимізація культурно-дозвіллевої діяльності, перш за все творчої, створює додаткові можливості реалізації особистості, є компенсаторним механізмом молодіжної субкультури, забезпечує умови розвитку національної та світової культури [203, с. 18]. З огляду на те, яку кількість позитивних функцій виконує творче дозвілля, дослідження творчих дозвіллевих практик шкільної молоді є надзвичайно актуальним. Звернемось до результатів авторського емпіричного дослідження (див. про нього у вступі) і розглянемо, що саме надає творчість підліткам та з'ясувати, які функції виконує дозвілля для сільських підлітків та підлітків-вихідців із сіл Харківщини.

На основі результатів 20 напівструктурованих інтерв'ю та 4 фокусованих групових інтерв'ю з підлітками ми виокремили низку функцій,

які виконують творчі дозвіллі практики для підліткової молоді. Отже, емпіричним шляхом було виділено 10 функцій:

1. Соціалізаційна. Творчі дозвіллі практики сприяють засвоєнню підлітковою молоддю важливих соціальних норм, цінностей, умінь, навичок, що, у свою чергу, допомагає становленню молоді людини як повноцінної особистості.

«На заняттях в гуртку я дізнався багато чого нового, навчився тому, що раніше не знав, тепер знаю, як виступати на публіці» (Богдан, 11 клас) (тут і далі відповіді респондентів надаються мовою оригіналу).

2. Комунікативна. Відвідуючи творчі гуртки, підліткова молодь спілкується зі своїми однолітками, які є референтною групою для них. Це допомагає підліткам «вбудовуватися» в соціальний простір, вступати в нові фігурації. Через спілкування з оточуючими підліток може прирощувати певні владні ресурси (авторитет, схвалення тощо).

«Не знаю даже как сказать, для мене це особливе, я можу другим людям показати свою точку зору, висловитись між інших людей» (Влад, 8 клас; відповідь на питання, чому подобається писати твори);

«Удовольствие. Возможность щось сказать малюнками» (Андрій, 9 клас; відповідь на питання, що дає творча діяльність).

3. Емотивна. Позбавлення від негативних емоцій, спосіб виходу з внутрішнього конфлікту.

«Ну, иногда бывает, что люди делают для себя, например, рисовать он может как в «Портрет Дориана Грея». Человек рисовал картину и не хотел ее отдавать, потому что он вложил туда эмоции и это личное. Не хотел отдавать Дориану Грею, но все же отдал. Но никому потом не показывали, ну не важно. Например, еще бывает, что человек еще играет на инструментах, бывает, что человек для себя играет, чтоб выплеснуть свои эмоции, рисует, поет, танцует. Ну, это я зачастую так делаю. А есть такие виды деятельности, что нужны результаты. Например, шахматы, бокс, спорт, все таки заниматься без результата, - не очень. Даже если взять хотя бы то, что ты качаешься, если есть

результат после этого, видно мышцы (*смiх*). Это хорошо, но у меня этого тоже не получается (*смiх*). Нужно результаты, поэтому хочется дальше заниматься, как у меня с шахматами. Я получаю хотя бы грамоты и понимаю, что я могу достичь в этом чего-то, это дает мне какую-то прибыль, и это хорошо, мне нравится» (Настя, 11 клас);

«Я бажаю всім бути щасливими, веселими, хоч трішки займатися творчістю, тому що це дійсно підвищує настрій» (Людмила, 11 клас).

4. Функція соціальної приналежності. Творчі дозвілєві практики допомагають підлітковій молоді підвищити «соціальну валентність», відчутти свою приналежність до деяких фігурацій.

«Я занималась с руководителем на гитаре, мне нравилось, я скучаю за ним, сейчас здесь нет никого. Я скучаю и поэтому занимаюсь сама. Поэтому помешало то, что нет учителя. Ну, как бы это не учитель, он помогал, направлял» (Аня, 10 клас);

«Ти весело проводиш час зі своїм колективом, добиваєшся успіху, як би сказати, тому що не відразу все виходить... Це весело, ти можеш виражати свої думки, свої емоції, це плюс для твого тіла» (Людмила, 11 клас; відповідь на питання, чому вона обрала саме танці);

«Підвищення настрою, новий досвід, емоції, відчуття приналежності до колективу, ще це шанс бути поміченим» (Катерина, 10 клас; відповідь на питання, що приносять заняття творчістю у вільний час).

5. Підвищення статусу. Творча активна діяльність допомагає підлітку стати конкурентоспроможною особистістю, яка бере участь у боротьбі за символічні та матеріальні блага, набуває суб'єктних характеристик та активно цивілізується.

«В прошлом году гуморески розповідав. В прошлом году мы были в 9 классе, и это был наш выпускной из 9 класса, и после этого нас вся школа хвалила, и директор хвалил. Сказали, что такого выпускного давно не было, что мы молодцы. Это тоже заслуга всех нас, мы же старались. И это нравилось, если честно, мне лично»... Ты как бы вырастаешь в своих глазах и глазах

окружающих, если это что-то достойное» (Саша, 10 клас; відповідь на питання про те, що приносить людям творчість);

«Коли людина займається творчістю, якщо вона каже, що нікуди не прагне, трошки вона лукавить, вона на щось сподівається, щоб її помітили. Якщо дають можливість вибитися в люди, потрібно не впустити цю можливість» (Катя, 10 клас).

6. Функція відпочинку. Ця функція творчого дозвілля свідчить про те, що підлітки позитивно мотивовані займатися творчими практиками, а примусова сходи́нка процесу цивілізації вже ними подолана.

«Можно было выдохнуть просто, можна было расслабиться просто, когда ты рисуешь. Забуть обо всем просто. Именно картина и все свои чувства передать в картину. Облегчение какое при рисовании» (Ангеліна, 11 клас; відповідь на питання про те, що дають заняття творчістю);

«Мое мнение, что творчеством можно заниматься только тогда, когда есть вдохновение. Что тебя сейчас вот, когда тебе надо что-то сделать вот обязательно, то у тебя обязательно все получается, а если тебя заставляют делать насильно, то это уже не творчество, а это работа просто какая-то. То есть творчество - это отдых для души и это твое свободное время» (Владислава, 8 клас).

7. Функція розвитку особистих якостей. В процесі реалізації творчого дозвілля підлітки розвивають свої позитивні риси, цивілізуються.

«Творчество развивает усидчивость и моторику» (Ярослава, 8 клас);
«...спокойствие» (Максим, 8 клас); «...вдумчивость» (Андрей, 8 клас);

«Мне кажется человек спокойней становится. Если, допустим, рисуешь долго картину, у тебя не получается что-то, потом ты исправляешь ее, у тебя все получается, выходит. Да, следующую картину, которая еще сложнее, когда у тебя не будет что-то получаться, ты не будешь так реагировать, как на первую картину, это воспринимать так, как будто так и надо, и не будешь нервничать» (Соня, 10 клас).

8. Самовираження. На нашу думку, ця функція творчого дозвілля має тісний зв'язок з переходом внутрішніх ресурсів підлітка в зовнішні. Через творчі види діяльності підліток самовиражається, відчуває свою сутність.

«Я думаю, творчество - це те, що есть у тебе внутрі, вдохновение, якісь емоції, якісь мислі, і ти їх, можна сказати, їх матеріалізуєш в житті. Наприклад, если малюнок не так сказали, намалюй таке то, а если от душі рисуєш, то це отображення тієї частинки, що в тебе внутрі. Если який щось там виріб, то яке в тебе настроєння, то такий виріб буде» (Люда, 8 клас);

«Ну, можна на папері проявити себе, свої почуття, показати, що ти думаєш» (Максим, 11 клас).

9. Самореалізація. Дана функція сприяє розкриттю творчого потенціалу підлітка як особистості.

«Мені це нравиться і коли я роблю мені нравиться результат, я відчуваю задоволення від своєї роботи» (Яна, 8 клас; відповідь на питання про те, що приносять заняття з бісероплетіння).

10. Професіоналізація. Творче дозвілля виконує допоміжну роль у плані вибору підлітком майбутньої професії.

«Думаю, так. Ну, зараз я зовсім не определився, но в принципі, думаю, або перекладачем, або недавно задумувався, може, журналістом. Щось типу того (Влад, 8 клас; відповідь на питання про плани зв'язати свою творчу діяльність (написання творів) з вибором майбутньої професії);

«Если тебе это нравится делать, ты этим увлекаешься, то возможно, ты свяжешь с этим свой заработок и свою жизнь, так сказать» (Ярослав, 8 клас; відповідь на питання, чи пов'язані творчість та професійний успіх);

«Я розкриваюся повністю, я можу намалювати якусь абстракцію, те, що у мене в душі, наприклад, або іноді я хочу стати швачкою для різних показів мод» (Мілана, 7 клас; відповідь на питання, чому подобається малювати).

Отже, емпіричним шляхом ми виділили 10 функцій творчих дозвіллевих практик підлітків, а саме: соціалізаційну, комунікативну, емотивну, функцію

соціальної приналежності, підвищення статусу, функцію відпочинку, розвитку особистих якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації.

Незважаючи на те, що творче дозвілля має позитивне призначення, зокрема сприяє становленню суб'єктних характеристик, виконує багато значущих функцій, серед підлітків цей тип дозвілля не є одним із популярних, порівняно з, наприклад, спілкуванням у соціальних мережах, прослуховуванням музичних записів, переглядом телевізійних передач. Тим не менш, за результатами дослідження життєдіяльності підлітків, проведеного кафедрою соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна у 2015 р., для 25% школярів Харківщини повсякденною є участь у художній самодіяльності, для 30% - заняття художньою творчістю, для 17% - технічною творчістю, для 21% шкільної молоді міста Харкова й Харківської області - аматорськими заняттями. Щоб зрозуміти причини цього, з'ясуємо, які є основні об'єктивні та суб'єктивні чинники вибору дозвіллевих, зокрема творчих, практик підлітковою молоддю Харківщини.

2.2 Факторна зумовленість вибору творчих дозвіллевих практик особистістю

Вибір тих чи інших форм дозвілля зумовлюється як об'єктивними (наприклад, наявністю коштів, необхідних для участі в цих практиках, розвитком дозвіллевої інфраструктури тощо), так і суб'єктивними (ціннісними орієнтаціями, культурним, у тому числі, освітнім капіталом сім'ї тощо) чинниками. При цьому, на нашу думку, найпотужнішим суб'єктивним фактором вибору тих чи інших форм дозвіллевої діяльності є ціннісні орієнтації особистості. Згадаємо, що у соціологічній традиції вони розглядаються як регулятори поведінки особистості в усіх сферах її життєдіяльності, а отже, і у сфері дозвілля.

У ході нашого дослідження ми розглянули такі об'єктивні чинники вибору дозвілля, як стать, тип навчального закладу, матеріальне становище

сім'ї, зайнятість підлітка на додатковій праці. Серед суб'єктивних чинників були проаналізовані життєві цінності підлітків, рівень успішності їхнього навчання.

Вихідної гіпотезою ми обрали положення теорії Н. Еліаса про те, що ресурси та джерела влади мають поліморфний характер, вони можуть бути соціальними, економічними, просторовими, емоційними тощо. Ми припустили, що на участь підлітків у дозвіллевих фігураціях, у тому числі творчих, впливає такий чинник, як стать (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Заняття у вільний час хлопців та дівчат (у середніх)

Види занять у вільний час	Хлопці	Дівчата
1. Спорт та спортивні ігри	4,0964	3,7839
2. Туризм, заміські прогулянки	2,8155	2,6277
3 Прогулянки містом	3,5313	3,5921
4. Подорожі за кордон	1,8103	1,6667
5.Просто відпочинок	4,1043	4,2371
6. Зустрічі з друзями, знайомими	4,0788	4,1026
7. Відвідування дискотек, клубів	2,2771	2,2586
8. Гра в шашки, шахи	2,5843	1,9474
9. Відвідування кафе, барів	2,6485	2,7174
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	2,6205	2,1957
11. Ігри в карти	2,9401	2,4565
12. Ігри в більярд, боулінг	2,4491	2,0565
13. Читання газет, журналів	2,7305	3,2035
14. Читання художньої літератури	3,3333	3,7082
15. Перегляд ТБ	3,6606	3,9528
16. Комп'ютерні ігри	3,9760	2,8362
17. Спілкування в соціальних мережах	4,3926	4,6970
18. Активний відпочинок (ролики, ковзани)	3,3190	3,1830
19. Відвідування кінотеатрів	2,7169	2,6435
20. Прослуховування музичних записів	4,3720	4,4698
21. Відвідування театрів, музеїв	2,3939	2,4440
22. Відвідування концертів	2,2530	2,1659
23. Відвідування церкви	2,2378	2,1459
24. Участь у художній самодіяльності	2,5854	2,7296
25. Художня творчість	2,5092	2,7277
26. Технічна творчість	2,3889	1,7906
27. Додаткова праця з метою заробітку	2,5915	2,0262
28. Прибирання в квартирі, будинку	3,6303	3,9351
29. Самоосвіта	3,8313	4,0429
30. Вивчення іноземних мов	3,3515	3,4426

Порівняльний аналіз середніх у різних групах за статтю показав, що хлопці частіше обирають більш активні види дозвіллевих практик (спорт та спортивні ігри, активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди), туризм), дівчата віддають перевагу спокійним, пасивним видам дозвілля (спілкування в соціальних мережах, читання газет, журналів, читання художньої літератури, самоосвіта).

Участь у художній самодіяльності, художній творчості більш притаманна дівчатам, ніж хлопцям. Технічна творчість, навпаки, більш розповсюджена серед хлопців.

Це дозволяє зробити висновок про те, що стаття є одним із владних ресурсів в боротьбі за місце в дозвіллевих фігураціях. Слід відмітити, що тяжіння дівчат займатися спокійними видами дозвілля, а хлопців – активними, проглядається крізь покоління. Відповідно, дівчата (як і 20 років тому, за даними дослідження 1999 р.) надають перевагу «дівочим» творчим заняттям – художній творчості (написанню віршів, прози, гри на музичних інструментах тощо), художній самодіяльності, а хлопці – «мужній» технічній творчості (конструюванню, моделюванню).

Як ми писали раніше, за Н. Еліасом і П. Бурдьє, індивіди мають певні габітуси, тобто відбитки попереднього досвіду, які впливають на поведінку особистості, в тому числі вибір тих чи інших практик. Ми припустили, що батьки школярів, ліцеїстів та гімназистів, мають різний культурний капітал, відрізняються за габітусом, тож вони виробляють різні поведінкові коди, реалізують різні практики, в тому числі дозвіллеві. Вплив батьків передається підліткам, діти реалізують батьківські практики, і в них формується певний габітус. Так реалізується механізм боротьби за ресурси влади, який передається від старшого покоління до молодшого. Перевірити цю гіпотезу ми змогли завдяки аналізу середніх поширеності дозвілля в групах учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій (див. табл. 2.2).

**Заняття у вільний час учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій
(у середніх)**

Види занять у вільний час	Школа	Ліцей	Гімназія
1. Спорт та спортивні ігри	3,9569	3,8831	3,7636
2. Туризм, заміські прогулянки	2,6710	2,8553	2,5556
3 Прогулянки містом	3,5650	3,5946	3,4528
4. Подорожі за кордон	1,7143	1,9841	1,4359
5.Просто відпочинок	4,1616	4,0400	4,2222
6. Зустрічі з друзями, знайомими	4,0570	4,0649	4,0909
7. Відвідування дискотек, клубів	2,2826	2,2800	1,9455
8. Гра в шашки, шахи	2,2920	2,2105	1,9259
9. Відвідування кафе, барів	2,7212	2,7237	2,4259
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	2,4891	2,4079	1,9623
11. Ігри в карти	2,7368	2,5584	2,7037
12. Ігри в більярд, боулінг	2,2807	2,2933	1,9259
13. Читання газет, журналів	3,0617	3,0789	2,7636
14. Читання художньої літератури	3,4978	3,9211	3,6545
15. Перегляд ТБ	3,7611	3,7179	3,7593
16. Комп'ютерні ігри	3,3860	3,0897	2,9273
17. Спілкування в соціальних мережах	4,4711	4,6364	4,7818
18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди)	3,1814	3,3205	2,9636
19. Відвідування кінотеатрів	2,6964	2,8462	2,3818
20. Прослуховування музичних записів	4,3612	4,4744	4,4906
21. Відвідування театрів, музеїв	2,4513	2,5385	2,2778
22. Відвідування концертів	2,3333	2,0519	1,9057
23. Відвідування церкви	2,2444	1,9231	2,2593
24. Участь у художній самодіяльності	2,7753	2,5714	2,5741
25. Художня творчість (написання віршів, прози, гра на музичних інструментах)	2,6593	2,6494	2,6909
26. Технічна творчість (конструювання, моделювання)	2,0749	2,1039	1,8302
27. Додаткова праця з метою заробітку	2,3973	2,2468	2,0741
28. Прибирання в квартирі, будинку	3,8018	3,7792	3,9630
29. Самоосвіта	3,9254	4,1818	4,1273
30. Вивчення іноземних мов	3,3465	3,6623	3,6545

Було з'ясовано, що учні ліцеїв та гімназій частіше читають художню літературу, вивчають іноземні мови, займаються самоосвітою. Учні шкіл

більше займаються спортом та грають у спортивні ігри, ніж їхні однолітки з гімназій та ліцеїв. Як ми з'ясували в ході дослідження, освітній капітал батьків ліцеїстів та гімназистів є вищим, ніж у батьків школярів. Це є серйозним владним ресурсом, який сприяє соціальному зростанню ліцеїстів та гімназистів, їхньому цивілізуванню. Більше того, завдяки участі у дозвіллевих практиках, які сприятимуть їхньому освітньому, а згодом і професійному зростанню, вони прирощують свої власні ресурси. Ми припускаємо, що ця тенденція пошириться на наступне покоління, адже в процесі цивілізації боротьба за владу не має ані кінця, ані початку (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Заняття у вільний час працюючих та непрацюючих підлітків (у середніх)

Види занять у вільний час	Працюючі	Непрацюючі
1	2	3
1. Спорт та спортивні ігри	4,3667	3,7314
2. Туризм, заміські прогулянки	3,4000	2,3724
3 Прогулянки містом	3,9419	3,4619
4. Подорожі за кордон	2,3548	1,5222
5.Просто відпочинок	4,1011	4,2448
6. Зустрічі з друзями, знайомими	4,1461	4,0702
7. Відвідування дискотек, клубів	2,7727	2,0041
8. Гра в шашки, шахи	2,8046	1,9547
9. Відвідування кафе, барів	3,1932	2,4481
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	3,0562	1,9958
11. Ігри в карти	3,3146	2,3306
12. Ігри в більярд, боулінг	3,0000	1,8548
13. Читання газет, журналів	3,3889	2,8802
14. Читання художньої літератури	3,7253	3,4938
15. Перегляд ТБ	3,8409	3,7755
16. Комп'ютерні ігри	3,4045	3,2490
17. Спілкування в соціальних мережах	4,3953	4,6885
18. Активний відпочинок	3,8736	2,9675
19. Відвідування кінотеатрів	3,3295	2,4245
20. Прослуховування музичних записів	4,4205	4,5144
21. Відвідування театрів, музеїв	3,0444	2,1475
22. Відвідування концертів	3,0000	1,8760
23. Відвідування церкви	2,8636	1,8484
24. Участь у художній самодіяльності	3,5730	2,3252
25. Художня творчість	3,4494	2,3673

Продовження таблиці 2.3

1	2	3
26. Технічна творчість (конструювання, моделювання)	3,1264	1,5429
27. Додаткова праця з метою заробітку	4,3516	1,3415
28. Прибирання в квартирі, будинку	4,0444	3,7796
29. Самоосвіта	4,1444	3,9309
30. Вивчення іноземних мов	3,7473	3,3429

Як показало дослідження, непрацюючі підлітки, порівняно з тими, хто має додаткову працю з метою заробітку, мають більше часу на дозволля (див. табл. 2.3.). За всіма видами дозволля вони мають вищі показники, окрім «просто відпочинок» та «спілкування в соціальних мережах». Адже ці види дозволля не потребують додаткових зусиль, ними можна займатися і під час роботи. Працюючі підлітки в боротьбі за високе місце у фігураціях «роблять ставку» на матеріальні ресурси (додаткові прибутки) , а не на символічні (культурний капітал, зокрема освітній).

Окрім розглянутих вище чинників, на заняття у вільний час впливає матеріальний стан сім'ї (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Заняття у вільний час підлітків з сімей з різним матеріальним станом
(у середніх)**

Види занять у вільний час	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Високо забезпечені
1	2	3	4
1. Спорт та спортивні ігри	4,0667	3,7920	4,0000
2. Туризм, замські прогулянки	2,5902	2,5714	2,8866
3 Прогулянки містом	3,6379	3,3927	3,8526
4. Подорожі за кордон	1,4783	1,5613	2,0128
5.Просто відпочинок	4,0167	4,2578	4,1828
6. Зустрічі з друзями, знайомими	3,8852	4,1150	4,1771
7. Відвідування дискотек, клубів	2,4098	2,1121	2,3684
8. Гра в шашки, шахи	2,2712	2,1250	2,2526
9. Відвідування кафе, барів	2,5410	2,5830	2,9140
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	2,4590	2,2646	2,4468
11. Ігри в карти	2,7667	2,6161	2,6000

Продовження таблиці 2.4

1	2	3	4
12. Ігри в більярд, боулінг	2,1803	2,0670	2,4737
13. Читання газет, журналів	2,9344	2,9511	2,9684
14. Читання художньої літератури	3,5574	3,5374	3,4842
15. Перегляд ТБ	3,8033	3,8393	3,8065
16. Комп'ютерні ігри	3,6500	3,2876	3,1702
17. Спілкування в соціальних мережах	4,4000	4,5901	4,7204
18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди)	3,2459	3,1027	3,4255
19. Відвідування кінотеатрів	2,5410	2,5450	2,9247
20. Прослуховування музичних записів	4,1695	4,5467	4,3978
21. Відвідування театрів, музеїв	2,4667	2,3289	2,3871
22. Відвідування концертів	2,1186	2,0973	2,2174
23. Відвідування церкви	2,1833	2,1166	2,1064
24. Участь у художній самодіяльності	2,5082	2,6339	2,6915
25. Художня творчість (написання віршів, прози, гра на муз.інструментах)	2,6102	2,5727	2,6383
26. Технічна творчість (конструювання, моделювання)	2,0820	1,9238	2,1489
27. Додаткова праця з метою заробітку	2,1167	2,1786	2,3956
28. Прибирання в квартирі, будинку	3,6885	3,8571	3,8022
29. Самоосвіта	3,8033	3,9207	4,1064
30. Вивчення іноземних мов	3,3443	3,2965	3,6915

Чим більш забезпечена сім'я, тим більше часу дитина приділяє самоосвіті. Підлітки з високозабезпечених родин частіше відвідують кінотеатри, боулінг та більярд, а також активно відпочивають (катаються на роликах, лижах, сноубордах, ковзанах). Усі ці види дозвілля потребують матеріальних витрат. Отже, результати порівняльного аналізу свідчать, що матеріальний стан сім'ї є важливим об'єктивним чинником, який впливає на вибір підлітками дозвілля, а економічний ресурс є одним із ресурсів боротьби за владу в дозвіллевих фігураціях.

Таким чином ми з'ясували, що на вибір дозвілля сучасними підлітками впливають такі об'єктивні чинники, як стать; культурний, зокрема освітній, капітал батьків, матеріальний стан сім'ї. А тепер з'ясуємо, яку роль у процесі цивілізації підлітків, їхній участі у дозвіллевих практиках відіграють суб'єктивні чинники. Почнемо з такого, як навчальна успішність (див. табл. 2.5)

Таблиця 2.5

**Дозвіллеві практики підлітків із різним рівнем навчальної успішності
(у середніх)**

Види занять у вільний час	Середній бал = 1-6	Середній бал = 7-9	Середній бал = 10-12
1	2	3	4
1. Спорт та спортивні ігри	4,0000	3,8626	3,9506
2. Туризм, заміські прогулянки	2,4583	2,6615	2,6951
3 Прогулянки містом	3,0000	3,4762	3,6923
4. Подорожі за кордон	2,0526	1,6771	1,7213
5.Просто відпочинок	4,0833	4,1550	4,1519
6. Зустрічі з друзями, знайомими	4,0000	4,1085	4,1235
7. Відвідування дискотек, клубів	2,7083	2,2756	2,0988
8. Гра в шашки, шахи	2,3750	2,2362	2,2000
9. Відвідування кафе, барів	2,7083	2,8047	2,6500
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	2,3750	2,3178	2,3750
11. Ігри в карти	2,6250	2,7519	2,5750
12. Ігри в більярд, боулінг	2,3333	2,2344	2,1500
13. Читання газет, журналів	2,7917	2,9000	3,0875
14. Читання художньої літератури	3,0417	3,4308	3,6420
15. Перегляд ТБ	3,9167	3,9922	3,8734
16. Комп'ютерні ігри	4,1250	3,5703	3,1410
17. Спілкування в соціальних мережах	4,4348	4,6640	4,5696
18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди)	3,1250	3,0938	3,3625
19. Відвідування кінотеатрів	2,7500	2,6016	2,5000
20. Прослуховування музичних записів	4,1250	4,5433	4,3333
21. Відвідування театрів, музеїв	2,2083	2,3701	2,3165

Продовження таблиці 2.5

1	2	3	4
22. Відвідування концертів	2,2917	1,9922	2,1392
23. Відвідування церкви	2,0417	2,1339	2,0886
24. Участь у художній самодіяльності	2,4583	2,5814	2,6709
25. Художня творчість (написання віршів, прози, гра на муз.інструментах)	2,0833	2,6124	2,7125
26. Технічна творчість (конструювання, моделювання)	1,9583	2,0543	2,0759
27. Додаткова праця з метою заробітку	2,3333	2,3200	2,0633
28. Прибирання в квартирі, будинку	3,3478	3,8016	3,8125
29. Самоосвіта	3,1250	3,8594	4,2375
30. Вивчення іноземних мов	2,6250	3,1938	3,9125

Виходячи з даних дослідження, ми можемо зробити висновок, що є взаємозв'язок між навчальною успішністю та такими дозвіллевими практиками, як «самоосвіта», «вивчення іноземних мов», «читання газет, журналів», «читання художньої літератури» та усіма видами творчих дозвіллевих практик. Чим успішніше навчається підліток, тим вище його середній бал, тим частіше він приділяє час вище переліченим видам дозвілля. Отже, власний культурний капітал підлітків також можна назвати владним ресурсом.

Перевіримо наступну гіпотезу щодо залежності дозвіллевих практик від ціннісних орієнтацій підлітків (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

**Дозвіллеві практики підлітків із різними ціннісними орієнтаціями
(у середніх)**

Види занять у вільний час	Орієнтовані на розвиток	Орієнтовані на розваги, задоволення
1	2	3
1. Спорт та спортивні ігри	3,9880	3,8750
2. Туризм, заміські прогулянки	2,6220	3,1250

Продовження таблиці 2.6

1	2	3
3 Прогулянки містом	3,3418	3,8750
4. Подорожі за кордон	1,5517	2,5714
5.Просто відпочинок	4,0244	4,3750
6. Зустрічі з друзями, знайомими	3,9398	4,2500
7. Відвідування дискотек, клубів	2,1463	3,0000
8. Гра в шашки, шахи	2,3333	2,2500
9. Відвідування кафе, барів	2,4268	3,2500
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	2,4268	2,6250
11. Ігри в карти	2,4096	3,1250
12. Ігри в більярд, боулінг	2,0375	2,8750
13. Читання газет, журналів	3,1098	3,1250
14. Читання художньої літератури	3,7590	2,8750
15. Перегляд ТБ	3,9048	3,7500
16. Комп'ютерні ігри	3,1548	3,8750
17. Спілкування в соціальних мережах	4,5059	3,5714
18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди)	3,1548	3,1429
19. Відвідування кінотеатрів	2,3537	3,0000
20. Прослуховування музичних записів	4,3855	4,5714
21. Відвідування театрів, музеїв	2,3614	2,7500
22. Відвідування концертів	2,0241	2,8750
23. Відвідування церкви	1,9268	2,6250
24. Участь у художній самодіяльності	2,7024	2,5000
25. Художня творчість (написання віршів, прози, гра на муз.інструментах)	2,9639	2,6250
26. Технічна творчість (конструювання, моделювання)	1,9390	2,7500
27. Додаткова праця з метою заробітку	2,1750	3,5000
28. Прибирання в квартирі, будинку	3,9759	3,7500
29. Самоосвіта	4,1446	3,1250
30. Вивчення іноземних мов	3,6145	3,2500

У підлітків, що орієнтовані на розвиток (за допомоги фільтру ми відібрали групу молоді, для якої надзвичайно важлива така цінність, як «розвиток своїх здібностей, самореалізація», у порівнянні з однолітками, орієнтованими на таку цінність, як «розваги та задоволення», показники практикування таких розвиваючих видів дозвілля, як гра в шашки, шахи,

читання художньої літератури, участь у художній самодіяльності, художня творчість, самоосвіта, вивчення іноземних мов, суттєво вищі.

Тож, вибір розвиваючих видів дозвілля, зокрема творчих (художня самодіяльність та художня творчість), пов'язаний з цінністю ресурсу розвитку своїх здібностей, самореалізації. Цікаво, що технічною творчістю значно більше займаються підлітки, орієнтовані на розваги, задоволення. Ми припускаємо, що різні види творчості у вільний час виконують для підлітків різні функції, несуть різне навантаження, і їхній вибір зумовлений значущістю різних владних ресурсів, для останнього прикладу зароблення грошей.

Щоб з'ясувати, що є причиною вибору тих чи інших, в тому числі і творчих, практик, ми провели багатовимірне шкалювання як попередній етап факторного аналізу. Багатовимірне шкалювання об'єднує алгоритми пошуку латентних змінних, що зумовлюють сприйняття респондентами досліджуваного явища (див. рис.2.1).

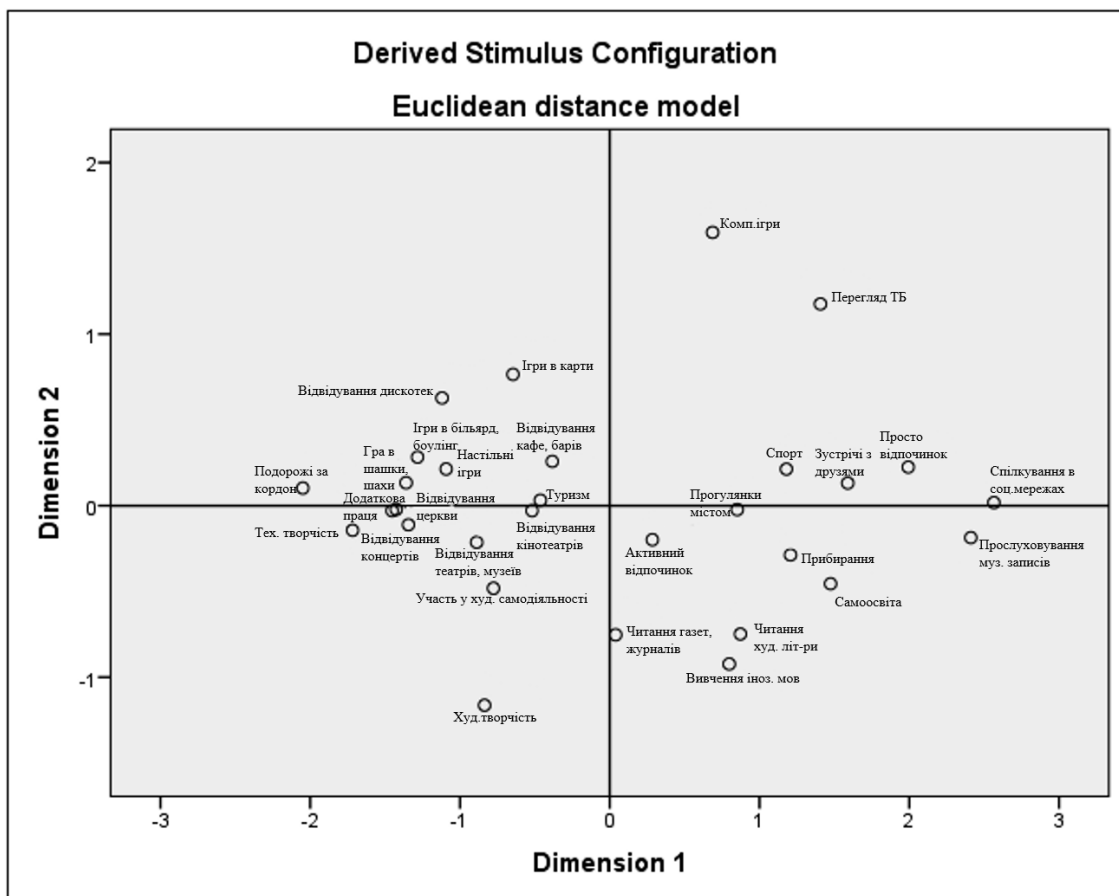

Рис. 2.1. Багатовимірне шкалювання дозвілльового простору підлітків Харківщини

У верхній половині графіку опинилися «подорожі за кордон», «гра в шахи, шахмати», «настільні ігри», «туризм», «спорт та спортивні ігри», «зустрічі з друзями», «просто відпочинок», «спілкування у соціальних мережах», «гра у більярд, боулінг», «відвідування кафе, барів», «відвідування дискотек, клубів», «ігри в карти», «комп'ютерні ігри», «перегляд телебачення». Тобто такі види дозвілля, які пов'язані з різного роду розвагами і задоволеннями.

У нижній частині графіку залишилися «додаткова робота», «відвідування церкви», «відвідування кінотеатрів», «прогулянки містом» (фактично на перетині з віссю Х), «технічна творчість», «відвідування концертів», «відвідування театрів, музеїв», «активний відпочинок», «прибирання квартири, будинку», «прослуховування музичних записів», «участь у художній самодіяльності», «самоосвіта», «читання газет, журналів», «читання художньої літератури», «вивчення іноземних мов», «художня творчість». У цій частині графіка розташувалися пізнавальні і розвиваючі дозвільні практики. Тому ми умовно позначили вертикальну вісь як «розвиваюче дозвілля» / «розважальне дозвілля».

Горизонтальну вісь умовно назвемо як «святкове дозвілля» / «повсякденне дозвілля». Так як у 2-й і 3-й площинах координат розташовані «відвідування дискотек, клубів», «карткові ігри», «ігри в більярд, боулінг», «відвідування кафе та барів», «подорожі за кордон», «шахи та шашки», «настільні ігри», «туризм», «додаткова робота», «відвідування церкви», «відвідування кінотеатрів», «технічна творчість», «відвідування концертів», «відвідування театрів і музеїв», «участь у художній самодіяльності», «художня творчість». Тобто такі дозвільні практики, які не є буденними, повсякденними і пов'язані з переживанням нового яскравого досвіду.

У 1-й і 4-й площинах знаходяться «комп'ютерні ігри», «перегляд телебачення», «спорт та спортивні ігри», «зустрічі з друзями», «просто відпочинок», «спілкування в соціальних мережах», «міські прогулянки», «активний відпочинок», «прибирання», «прослуховування музики»,

«самоосвіта», «читання журналів та газет», «читання художньої літератури», «вивчення іноземних мов». У цій частині графіку розташувалися практики, реалізацію яких не потрібно довго і ретельно планувати, які легкодоступні кожен день.

Поява саме таких вісей підтверджує теоретичні положення Н. Еліаса про повсякденність. Він побудував кілька пар співвіднесення цього поняття з теоретично можливими опозиційними дихотомічними значеннями:

1. Буденність, повсякденність *versus* свято, святковий день;
2. Повсякденність життя суспільства (рутинне повторення щоденних обставин) *versus* небуденні, екстраординарні сфери суспільного існування;
3. Повсякденність як робочі будні трудящих *versus* сфера життя людей, які живуть дивідендами, в розкоші, не зайнятих участю у виробництві;
4. Повсякденність як життя народу, маси населення *versus* життя високопоставлених і могутніх персон, символічних осіб, фігур - королів, принців, президентів, членів уряду, членів парламенту, народних вождів, демагогів, лідерів економіки та ін.;
5. Повсякденність, яка виступає синонімом подієвої сфери щоденного життя *versus* події, освячені авторитетом інституційної влади;
6. Повсякденність як приватне - приватне життя, наповнене тим, що має відношення до дозвілля, сім'ї, любові, дітей і протікає в приватних сферах *versus* публічне життя, що протікає в громадських сферах, головним чином професійній (відзначимо, що повсякденність у концепції Н. Еліаса включала дозвілля).
7. Повсякденність як сфера природного, спонтанного, істинного переживання і мислення *versus* сфера рефлексивного, штучного, придуманого, неспонтанного переживання і мислення, особливо наукового;
8. Повсякденне свідомість як синонім ідеологічно наївного, непродуманого, спонтанного, часто помилкового мислення і переживання *versus* правильне, істинне, справжнє, наукове відрефлексоване мислення [126].

Отже, на емпіричному прикладі ми побачили, що є буденне, повсякденне дозвілля і є святкове дозвілля, що цю дихотомію доповнює інша – розважальне/ розвиваюче дозвілля.

Результати мультифакторного аналізу демонструють, що для підлітків різні види дозвілля виконують різні функції і, швидше за все, фактори їхнього вибору будуть відрізнятися. Цю гіпотезу ми верифікуємо за допомогою реалізації факторного аналізу (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Фактори вибору дозвілля підлітками Харківщини

Дозвіллєві практики	Фактори							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Настільні ігри	,777	,191	,218	,122	,088	-,120	,085	,033
Ігри в карти	,763	,100	,079	-,121	,227	,008	,047	-,069
Шашки, шахи	,664	,154	,253	,242	-,065	-,085	,193	,122
Технічна творчість	,560	,437	,114	,084	,046	-,033	-,180	,323
Додаткова праця	,504	,359	,241	-,004	,142	-,043	-,188	,278
Участь у худ.самодіяльності	,213	,776	,081	,133	,052	-,025	,198	,052
Худ. творчість	,185	,721	,005	,206	-,084	,159	-,180	-,078
Відвідування концертів	,108	,673	,401	,022	,067	-,056	,087	,231
Відвідування театрів, музеїв	,098	,554	,502	,187	,226	-,025	,011	,017
Відвідування церкви	,138	,453	,289	,096	,107	-,178	,291	,149
Подорожі за кордон	,153	,160	,737	-,005	-,113	-,046	,100	-,021
Відвідування кіно	,104	,114	,717	,030	,365	-,032	-,159	,023
Ігри в більярд, боулінг	,435	,092	,552	-,012	,122	-,269	,132	,196
Туризм	,344	,122	,503	,271	-,039	,088	,100	,129
Самоосвіта	,065	,086	-,012	,734	,048	,203	-,122	,142
Читання худ.літ-ри	,145	,213	-,093	,728	,170	-,057	,059	-,156
Прибирання	-,019	,002	,081	,643	,148	,130	,032	,076
Вивчення ін. мов	-,061	,088	,193	,572	-,178	,029	-,133	,127
Читання газет, журналів	,183	,265	-,012	,522	,285	-,125	,419	-,217
Зустрічі з друзями	-,024	,000	-,004	,095	,677	,283	,203	,181

Продовження таблиці 2.7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Прогулянки містом	,178	,056	,123	,138	,630	,095	-,062	,076
Відвідування кафе, барів	,189	,099	,493	-,018	,497	,037	,190	,060
Прослуховування музичних записів	-,178	,126	-,019	,183	-,030	,723	-,092	,088
Спілкування у соціальних мережах	-,051	-,031	-,120	,068	,218	,698	,033	-,085
Просто відпочинок	,092	-,133	,067	,049	,228	,552	,263	-,233
Перегляд телевізійних передач	,036	,024	,042	-,076	,030	,101	,816	-,027
Відвідування дискотек	,092	,202	,316	-,048	,310	-,051	,469	,307
Спорт та спортивні ігри	,133	,112	,045	,130	,213	-,206	,005	,747
Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди)	,129	,212	,293	,227	,297	,104	,019	,422
Комп'ютерні ігри	,386	-,172	-,002	-,225	-,247	,312	,344	,411

Ми вважаємо, що за реалізацією індивідом кожної практики стоїть певна мотивація, що визначає його тяжіння до тих чи інших видів діяльності. Причини, чому підлітки займаються тим, чи іншим видом дозвілля, як ми з'ясували з результатів якісного дослідження, полягають в тому, які ресурси приносять їм заняття. Функціональна спрямованість дозвілля є тим суб'єктивним фактором, який зумовлює вибір підлітками дозвіллевих практик.

У перший фактор увійшли: «настільні ігри», «ігри в карти», «шахи і шашки», «технічна творчість», «додаткова робота». Ігри та технічна творчість сприяють (у додаткової роботи найменше факторне навантаження, тому ми враховуємо її в меншій мірі) розвитку пам'яті, сприйняття, мислення підлітка,

впливають на уважність і вміння зосередитися. Виходячи з цього, даний фактор був умовно позначений як «розвинені особистісні здібності».

Другий фактор склали: «участь у художній самодіяльності», «художня творчість», «відвідування концертів», «відвідування театрів і музеїв», «відвідування церкви». Перераховані вище дозвіллі практики пов'язані з долученням підлітків до культури і мистецтва. Тому другий фактор був позначений як «духовне збагачення».

Третій фактор вмістив у себе: «подорожі за кордон», «відвідування кінотеатрів», «ігри в більярд, боулінг», «туризм». Подорожі, походи в кіно відображають активну життєву позицію індивідів, які вибирають таке дозвілля. Підлітки, які вважають за краще не сидіти на місці, а відкривати нові місця, не чекати виходу фільму в мережі / на диску / по телебаченню, а бути одними з перших, хто побачить їх у прокаті, прагнуть до нових відчуттів і не хочуть «бути в стороні». Ці види дозвілля в якійсь мірі можна назвати модними, а гонитва за модою передбачає активність тих, хто став учасником цієї гонки. Тому даний фактор ми назвали «активне діяльнісне життя».

«Самоосвіта», «читання художньої літератури», «прибирання в квартирі, будинку», «вивчення іноземних мов», «читання журналів, газет» представляють четвертий фактор. Така дозвіллева діяльність пов'язана з навчанням і пізнанням, тому четвертий фактор ми умовно позначили як «пізнання».

У п'ятий фактор увійшли: «зустрічі з друзями», «прогулянки містом», «відвідування кафе, барів». Для підлітків є вкрай значимим спілкування з однолітками і здобуття серед них друзів. Ми припускаємо, що за зустрічами з друзями, прийомом і відвідуванням гостей, прогулянками по місту і відвідуванням кафе і барів (куди підлітки не ходять поодиноці) приховане «спілкування з друзями».

Шостий фактор представлений «прослуховуванням музичних записів», «спілкуванням у соціальних мережах», «просто відпочинком». У останнього виду дозвілля найменше факторне навантаження, тому основний акцент буде

зроблений на перших двох. Прослуховування музики, її вибір - один із способів самовираження підлітків, який впливає на їхнє визнання в колективі. Музичні уподобання також можуть бути способом маркувати себе як представника певної спільноти. Власне це можна поширити і на спілкування підлітка в соціальних мережах. Ведення профілю в соціальних мережах так чи інакше пов'язане з співвіднесенням статусу підлітка в колективі (учень школи, що перебуває в групі / гуртку тощо). Виходячи з цього, даний фактор був умовно позначений як «суспільне визнання».

Сьомий фактор склали: «перегляд телебачення» та «відвідування дискотек». Ці види дозвілля мають пряме відношення до розваг і допомагають підлітку відпочити і розважитися. Сьомий фактор ми позначили як «задоволення».

«Спорт та спортивні ігри», «активний відпочинок», «комп'ютерні ігри» – восьмий фактор. Зазначені дозвіллі практики мають змагальний характер і розвивають бойовий дух, цілеспрямованість, здатність працювати в команді, бути приналежним до певної соціальної спільноти. Даний фактор ми умовно назвали «приналежність до спільноти».

Отже, на вибір дозвіллевих практик підлітків Харківщини впливають мотивація отримати такі ресурси влади, як розвинені особистісні здібності, духовне багатство, активне діяльне життя, пізнання, спілкування з друзями, суспільне визнання, задоволення, приналежність до спільноти.

Зазначимо, що всі ці ресурси є символічними, а не матеріальними. Це дозволяє говорити нам про те, якщо (за Норбертом Еліасом), ядром відносин між людьми є влада, то ядром відносин між підлітками є символічна влада.

У наступному розділі ми продовжимо перевіряти гіпотезу про вибір дозвіллевих практик, зумовлений тими чи іншими ресурсами влади, для цього ми звернемося до результатів кластерного аналізу з метою типізації сільської підліткової молоді, точніше, її дозвілля.

2.3 Типологічний аналіз підліткового дозвілля

Важливим питанням нашого дослідження є з'ясування того, що саме впливає на мотивацію молоді займатися різними видами діяльності у вільний час, чим відрізняються особистості, для яких такою мотивацією виступає чи то розвиток особистих здібностей, чи то духовне збагачення, чи то активне діяльне життя, чи то пізнання, чи то спілкування з друзями тощо. Ми виходимо з того, що сільська підліткова молодь не є однорідною групою, існують різні типи підлітків, серед яких окреме місце посідають творчі підлітки.

Для того, щоб з'ясувати, які є типи підліткової молоді, якими є мотиви вибору дозвілля в різних групах сільської молоді, ми провели кластерний аналіз (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Результати кластерного аналізу

Вид дозвілля	1 кластер	2 кластер
1	2	3
1. Спорт та спортивні ігри	4,4583	3,7714
2. Туризм, заміські прогулянки	3,3333	2,2000
3 Прогулянки містом	3,8333	3,1714
4. Подорожі за кордон	2,3750	1,2000
5.Просто відпочинок	4,2917	3,8857
6. Зустрічі з друзями, знайомими	4,1250	3,9143
7. Відвідування дискотек, клубів	3,0000	2,3143
8. Гра в шашки, шахи	2,9167	1,6571
9. Відвідування кафе, барів	3,2500	2,2286
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	3,3750	2,0286
11. Ігри в карти	3,6667	2,4286
12. Ігри в більярд, боулінг	3,2500	1,6000

Продовження таблиці 2.8

1	2	3
13. Читання газет, журналів	3,7500	2,8857
14. Читання художньої літератури	3,7917	3,3429
15. Перегляд ТБ	4,5417	3,9714
16. Комп'ютерні ігри	3,2083	3,6857
17. Спілкування в соціальних мережах	4,6667	4,7714
18. Активний відпочинок	4,0000	2,8286
19. Відвідування кінотеатрів	3,0417	1,9429
20. Прослуховування музичних записів	4,4167	4,5143
21. Відвідування театрів, музеїв	2,7083	2,1714
22. Відвідування концертів	2,6250	1,8571
23. Відвідування церкви	2,5417	2,0571
24. Участь у художній самодіяльності	3,4583	2,6286
25. Художня творчість	3,2083	2,1143
26. Технічна творчість	2,4167	1,6000
27. Додаткова праця з метою заробітку	3,0000	1,8857
28. Прибирання в квартирі, будинку	4,1667	3,8857
29. Самоосвіта	4,0833	3,7714
30. Вивчення іноземних мов	3,8750	3,2000

За результатами кластерного аналізу було виділено 2 групи сільських підлітків, до першої увійшли 24 підлітки, до другої — 35. Здійснений аналіз показав, що представники першої групи активніше за представників другої групи займаються всіма видами дозвілля, крім комп'ютерних ігор (відповідно, за середніми показниками 3,2083 та 3,6857), прослуховування музичних записів (4,4167 та 4,5143) та спілкування в соціальних мережах (4,6667 та 4,7714) (див. рис. 2.2).

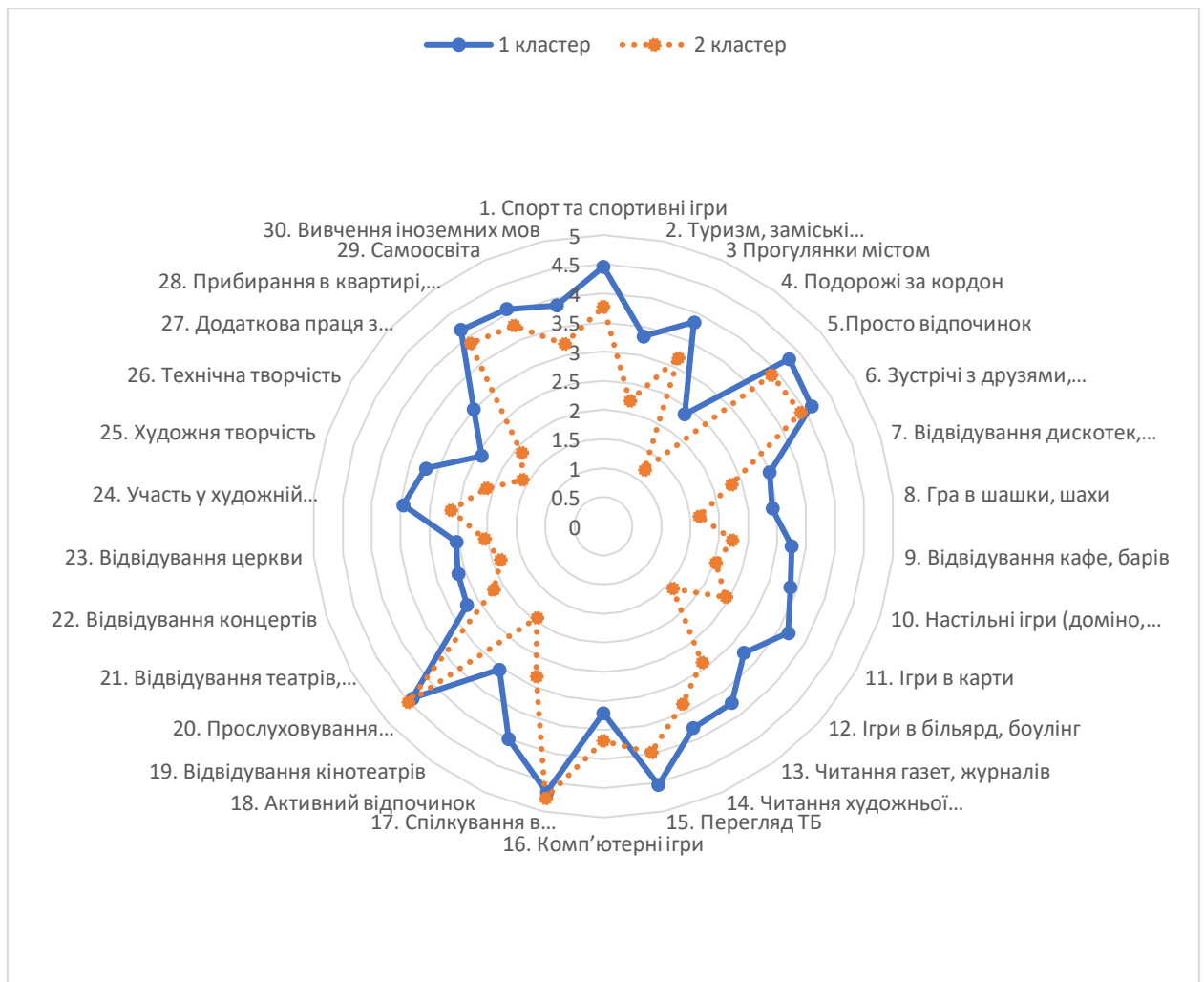

Рисунок 2.2. Пелюсткова діаграма за результатами кластерного аналізу

На рисунку 2.2 чітко зображені головні відмінності між досліджуваними групами: до першого кластеру увійшли підлітки, які приділяють менше уваги віртуальному дозвіллю, але більше всім іншим видам дозвілля, порівняно з представниками другого кластеру. Тому другий кластер ми умовно назвали «гіками», тобто фанатами сучасних технологій (комп'ютерів, смартфонів з виходом в мережу Інтернет, цифрових технологій, планшетів, гаджетів тощо), а перший кластер, відповідно, – «антигіками», адже обсяг проведення часу у віртуальному просторі – єдина значна відмінність між групами.

Ціннісні орієнтації гіків і антигіків (у середніх)

Ціннісні орієнтації	Антигіки	Гіки
2.1. Здобуття вищої освіти	3,70	3,58
2.2. Щаслива сім'я	3,83	3,91
2.3. Створення власного бізнесу	3,12	2,88
2.4. Задоволення та розваги	3,00	2,70
2.5. Розвиток своїх здібностей, самореалізація	3,56	3,57
2.6. Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей	3,37	3,20
2.7. Накопичення багатства та високі доходи	3,16	2,91
2.8. Здобуття поваги серед людей	3,34	3,52
2.9. Цікава, творча робота	3,41	3,73
2.10. Життя згідно релігійних заповідей	2,33	2,35
2.11. Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях	3,45	3,17
2.12. Допомога іншим людям	3,25	3,32
2.13. Мати друзів	3,50	3,76
2.14. Досягнення високого положення в суспільстві	3,20	2,75
2.15. Мати владу	2,58	1,84

Результати аналізу свідчать про те, що «гіки» є більшою мірою колективістами, ніж антигіки. Для гіків більш значущі цінності «щасливої сім'ї», «допомоги іншим людям», «здобуття поваги серед людей», «наявності друзів». Тобто, ми можемо говорити про те, що за вибором дозвіллевих практик «гіками» стоять цінності/ресурси приналежності до колективу. Спілкування в соціальних мережах, гра в комп'ютерні ігри пов'язані з приналежністю до певного колективу, спільноти, крім цього вибір тієї чи іншої музики також є маркером належності до співтовариства. Наш аналіз підтвердив, що вибір дозвілля не є випадковим, він зумовлений тяжінням до такого символічного ресурсу влади, як приналежність до певної соціальної спільноти (віртуального співтовариства, команди з комп'ютерної гри тощо).

Нижче за допомоги пелюсткової діаграми ми проілюстрували ціннісний світ підлітків двох груп – «гіків» та «антигіків» (див. рис. 2.3).

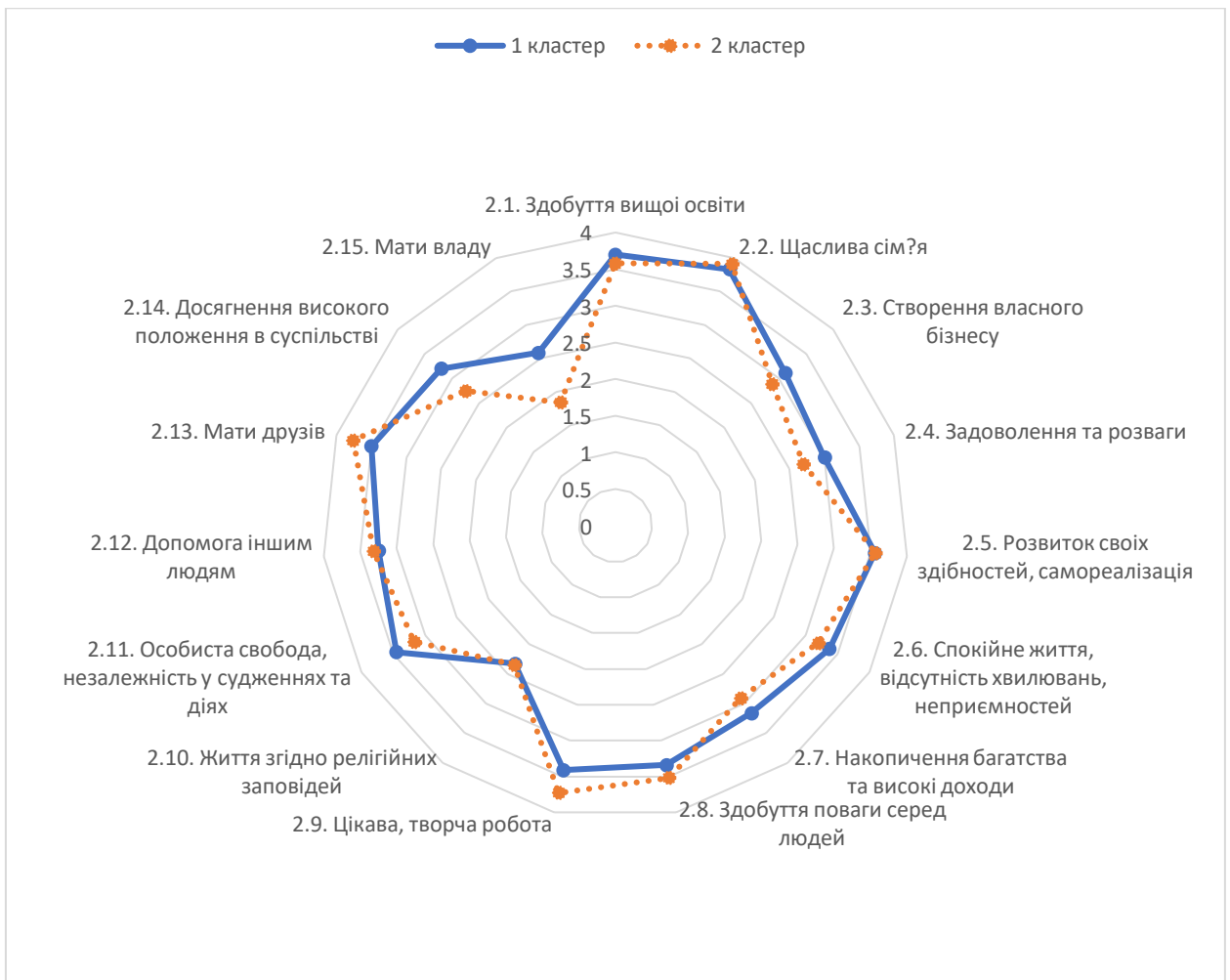

Рисунок 2.3. Пелюсткова діаграма за результатами аналізу ціннісних орієнтацій «гіків» і «антигіків»

З огляду на дані, представлені на рисунку 2.3, перший кластер (антигіків) можна назвати індивідуалістами, тому що вони за своїми ціннісними перевагами більшою мірою цінують «особисту свободу», «незалежність у судженнях та діях»; «створення власного бізнесу»; «владу», а другий кластер (гіки) — колективісти, для яких більш цінними, порівняно з їхніми однолітками, є допомога іншим людям, здобуття поваги серед людей, наявність друзів.

Отже, за допомоги кластерного аналізу ми виділили дві групи підлітків, відповідно до їхніх дозвілєвих переваг та виявили, що група «гіків» сформована підлітками, для яких є важливим такий владний ресурс, як приналежність до соціальної спільноти. Група «антигіків» сформована

підлітками, для яких значущими є ресурси особистої свободи, незалежності, можливості мати владу.

Таким чином, кластерний аналіз дозволив нам виокремити дві типологічних групи підлітків за їхніми дозвіллевими практиками («г'ків» та «антиг'ків»), які, окрім іншого, відрізняються ціннісними орієнтаціями, з огляду на які перших можна назвати колективістами, а других - індивідуалістами. Серед сільської молоді також є група, яка найбільше цікавить нас як об'єкт дослідження — це творча молодь, підлітки, які повсякденно займаються творчими дозвіллевими практиками. На жаль, засобами кластерного аналізу не було виділено цю групу поміж інших, вочевидь тому, що вона є малочисловою. Проте ми зможемо виокремити її на наступному етапі нашого дослідження та з'ясувати, за які саме ресурси ведеться боротьба в дозвіллевих фігураціях цієї групою молоді.

Висновки до розділу 2

Творчі дозвіллеві практики відіграють значущу роль у процесі цивілізування підлітків. Участь у творчих видах занять стимулює молодих людей до самоконтролю, дисципліни, розвиває підлітків культурно, духовно, сприяє формуванню їхньої національно-культурної ідентичності. Творчі практики є елементом фігурації вільного часу і мають свою специфіку, функції, прояви.

Для їхнього вивчення ми проаналізували, чим є вільний час і чим є дозвілля в соціологічному дискурсі. Нами було розглянуто 7 моделей дозвілля, запропонованих американськими дослідниками М. Каплан та Дж. Шиверс на основі аналізу різноманітних теорій, а саме гуманістичну (С. Де Гразія, Дж. Піпер, Б. Рассел), терапевтичну (Ж. Дюмазедьє, Ж. Фрідман), кількісну (Дж. Шиверс), епістемологічну (Т. Адорно, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет), екзистенціальну (С. Де Гразія, Дж. Нейлінгер, А. Пак), функціональну

(Ж. Дюмазедьє, Дж. Шиверс) та соціальну (П. Бурдьє, Т. Веблен, Н. Еліас) моделі.

В межах соціокультурного підходу на основі інтеграції поглядів представників кількісної, функціональної, соціальної та гуманістичної парадигми ми сформулювали визначення дозвілля, яке ми розуміємо як частину вільного часу, що присвячується різноманітним заняттям за інтересами (хобі), які обираються особистістю (чи групою) за власним бажанням, що сприяє її рекреації, духовному, емоційному та когнітивному розвитку та є вираженням взаємозалежностей і владних відносин на індивідуальному, груповому та соціетальному рівнях.

Нами було з'ясовано, що дозвілля є складним неоднорідним феноменом, який по-різному класифікується науковцями, адже перелік дозвіллевих занять містить не менше 40 видів діяльності, особливе місце серед яких займають творчі практики. У ході аналізу класифікацій дозвілля ми визначили особливості творчого дозвілля. Так, за К. Марксом, творчі дозвіллеві практики можна віднести до піднесеної діяльності, в ході якої створюються нові матеріальні продукти та нові цінності. За Р. Стеббінсом, творчі практики класифікуються як різновид «серйозного дозвілля», адже вони пов'язані з набуттям спеціальних навичок. Завдяки «серйозному» дозвіллю (в тому числі творчим практикам) підліток здобуває як матеріальні (нові продукти, кошти, отримані з продажу виробів ручної роботи, тощо), так і символічні ресурси (авторитет, слава тощо).

Нами було з'ясовано, яке місце займають творчі дозвіллеві практики в класифікаціях дозвілля таких дослідників, як О.Д. Дашковська, О. Сухова, С. Кузьменкова, А.С. Кусков, В.Л. Голубева, та Т.Н. Одинцова, Е.В. Соколов, Ю.А. Стрельцов. Особливу увагу ми приділяємо класифікації дозвілля, яка розроблена В.Л. Арбеніною. До типу творчого дозвілля харківська дослідниця віднесла художню та технічну творчість, художню самодіяльність, аматорські заняття. Ми також відносимо ці заняття до низки творчих дозвіллевих практик,

які реалізують підлітки, і при аналізі емпіричних даних будемо робити акцент саме на них.

Розгляд класифікацій дозвілля допоміг нам з'ясувати, що творчі дозвіллі практики носять активний, креативний характер, можуть реалізовуватися як вдома, так і поза домом, як індивідуально, так і колективно, мати повсякденний чи святковий характер.

Ми визначаємо поняття «творчі дозвіллі практики» як специфічний різновид дозвіллевих практик особистості, хабітуалізовані нею дії, у ході яких створюються нові об'єкти, які мають матеріальну та нематеріальну цінність для індивіда і виступають ресурсом влади у фігураціях.

Творчі дозвіллі підліткові практики виконують багато позитивних функцій, які сприяють індивідуальному цивілізаційному процесу, а, значить, і суспільному цивілізуванню. За результатами авторського емпіричного дослідження нам вдалося з'ясувати, що саме надає творчість підліткам, та виявити, які функції виконує дозвілля для сільських підлітків та підлітків-вихідців із сіл Харківщини. Емпіричним шляхом нами було виділено десять основних функцій, які виконують творчі заняття в житті підліткової молоді, а саме: соціалізаційну, комунікативну, емотивну, функцію соціальної приналежності, підвищення статусу, функцію відпочинку, розвитку особистих якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації.

Отже, ми визначили, яке місце займають творчі дозвіллі практики в класифікаціях зарубіжних та вітчизняних дослідників, яку специфіку мають творчі дозвіллі практики, які функції вони виконують. Наступним важливим питанням, яке було розкрито в нашому дисертаційному дослідженні, стали причини вибору тих чи інших видів дозвілля підлітками, зокрема його творчих видів.

У ході емпіричного дослідження було з'ясовано, що на участь підлітків у дозвіллевих фігураціях, у тому числі творчих, впливають такі ресурси влади, як стать, культурний, зокрема освітній, капітал батьків, власний культурний капітал підлітків та матеріальний стан сім'ї. Ми підтвердили положення

Н. Еліаса про те, що, будь-яка фігурація є виразом владних відносин; довели, що ресурси та джерела влади в межах дозвіллевої фігурації мають поліморфний характер, вони можуть бути соціальними, економічними, просторовими, емоційними тощо.

Залежно від того, якою є мотивація занять, які ресурси влади прагнуть отримати підлітки в ході реалізації дозвіллевих практик, можна виділяти різноманітні чинники вибору творчих дозвіллевих практик. Емпіричним шляхом було з'ясовано, що на вибір дозвілля впливає прагнення отримати такі ресурси: розвинені особистісні здібності, духовне багатство, активне діяльне життя, пізнання, спілкування з друзями, суспільне визнання, задоволення, приналежність до спільноти. Зокрема, на вибір підлітками творчого дозвілля, а саме технічної творчості, мають вплив прагнення володіти розвиненими особистісними здібностями. На вибір підліткової молоддю занять художньою творчістю, а також художньою самодіяльністю — бажання бути духовно багатими.

Всі ресурси, за які підлітковою молоддю ведеться боротьба в просторі дозвіллевих фігурацій (виділені завдяки проведенню факторного аналізу), є символічними, а не матеріальними. Тож, якщо за (Н. Еліасом), ядром відносин між дорослими людьми є влада, то ядром відносин між підлітками, на нашу думку, є символічна влада.

За результатами кластерного аналізу ми виявили дві основних групи сільських підлітків відповідно до їхніх дозвіллевих преференцій – «гіки» та «антигіки». Було з'ясовано, що до групи «гіків» (підлітків, що приділяють значну увагу віртуальному дозвіллю; дозвіллю, пов'язаному з гаджетами) увійшли підлітки, для яких є важливим такий владний ресурс, як приналежність до соціальної спільноти. До групи «антигіків» (які значно менше, порівняно з гіками, займаються спілкуванням в соціальних мережах, приділяють час комп'ютерним іграм та прослуховуванню музику) увійшли підлітки, для яких значущими є ресурси особистої свободи, незалежності, можливості мати владу.

Наявність цих двох груп вже свідчить про те, що сільська підліткова молодь не є однорідною, що дозвілєві преференції формуються через мотивацію отримати той чи інший ресурс влади у фігураціях, як правило, символічних, що цивілізаційний процес у різних групах підлітків має свою специфіку та прояви.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора: [6]; [7]; [85].

РОЗДІЛ 3

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ТВОРЧОГО ДОЗВІЛЛЯ У ФІГУРАЦІЇ ВІЛЬНОГО ЧАСУ СІЛЬСЬКИХ ПІДЛІТКІВ ХАРКІВЩИНИ

3.1 Структура дозвілля підліткової молоді

3.1.1 Структурні особливості дозвіллевих практик підлітків Харківщини: динаміка змін (1999-2018)

Нинішня ситуація в українському соціумі демонструє ускладнення можливості прогнозування майбутнього стану суспільних структур і процесів, на які особливий вплив роблять практики соціальних агентів. Одна з можливих причин цього полягає в тому, що найчастіше в центрі уваги соціологів знаходиться діяльність дорослих індивідів, тоді як діти і підлітки виявляються на периферії уваги як суспільства в цілому, так і дослідників, зокрема. Якщо ж феномен дитинства та підлітковості розглядається соціологами, то, найчастіше лише як етап, що веде до дорослішання. Натомість є необхідність розгляду дітей і підлітків як активних діячів, чії практики конструюються не тільки під впливом дорослих акторів, а й самі є такими, що формують установки, патерни, норми дорослих. На даному етапі вони також беруть участь у формуванні ціннісних орієнтацій, які в подальшому можуть лягти в основу нового «дорослого» соціокультурного середовища. Дослідження дітей і підлітків у певній мірі є «поглядом у майбутнє», надають дані, які посилюють прогностичну функцію соціології, дозволяють отримувати інформацію щодо спрямованості та суб'єктів розвитку суспільства.

В рамках фігуративної соціології Норберта Еліаса розвиток та відтворення суспільства розглядаються як результат практичної і творчої діяльності індивідів. Для того, щоб прогнозувати, які зміни чекатимуть на суспільство, яким чином може відбуватися процес цивілізації, які суб'єктні

риси набуватимуться індивідами в його ході, необхідно проаналізувати, як змінюються практики однієї з активних груп соціуму – підліткової молоді, зокрема, як змінюються її дозвілєві практики.

На думку Н. Еліаса, для вивчення процесу цивілізації необхідно проаналізувати життєдіяльність не менше трьох поколінь, проте сучасний соціум настільки швидко змінюється, що ми вважаємо, цей показник зменшується до двох поколінь. У своєму дослідженні ми розглянемо, чим відрізняються дозвілєві практики підлітків кінця 90-х років ХХ ст. та підлітків наступного покоління середини (10-х років ХХІ ст.) (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Види занять у вільний час підлітків Харкова і Харківської області
(за даними досліджень 1999, 2013 та 2015 рр., у % до тих, хто відповів,
і в середніх (S))**

1	Вид занять у вільний час	Регулярність занять					Середнє	Ранг
		Кожен день	Декілька разів на тиждень	Декілька разів на місяць	Декілька разів на рік	Практично ніколи		
1		2	3	4	5	6	7	8
1. Спорт та спортивні ігри								
	Харківська область 2015	32,4	39,9	19,7	4,6	3,4		6
	Харківська область 2013	35	45	13	4	2	4,074	6
	Харків 2013	37	38	16	4	5	3,980	6
	Харків 1999	18	46	16	11	9	3,540	7
2. Туризм, заміські прогулянки								
	Харківська область 2015	6,1	16,4	30,9	35,3	11,3		15-19
	Харківська область 2013	8	16	35	29	12	2,795	12
	Харків 2013	9	13	32	34	13	2,713	15
	Харків 1999	0,5	4	17	57	21,5	2,048	15
3. Прогулянки містом								
	Харківська область 2015	20,5	35,9	29,1	9,1	5,3		9
	Харківська область 2013	32	36	23	4	4	3,879	7-8
	Харків 2013	30	38	25	5	3	3,879	7-8
	Харків 1999	25	39	28	6	2	3,792	5
4. Просто відпочинок								
	Харківська область 2015	49,5	30,7	12,4	2,7	4,7		3
	Харківська область 2013	58	24	10	3	5	4,260	3-4
	Харків 2013	54	29	9	4	5	4,228	4
	Харків 1999	54	29	9	2	6	4,238	4
5. Зустрічі з друзями, знайомими								
	Харківська область 2015	38,9	38,7	17,0	3,4	2,0		4
	Харківська область 2013	41	42	13	2	1	4,200	5
	Харків 2013	42	36	17	3	3	4,107	5
	Харків 1999	48	34	14	3	1	4,263	3
6. Відвідування дискотек, клубів								
	Харківська область 2015	4,4	14,8	25,1	14,5	41,1		23-24
	Харківська область 2013	8	19	28	16	29	2,613	16-17
	Харків 2013	8	9	21	21	41	2,235	23-25
	Харків 1999	2	17	40	23	18	2,633	11

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8
7. Гра в шахи, шахи							
Харківська область 2015	4,2	12,5	21,7	24,4	37,2		25-28
Харківська область 2013	6	13	26	25	29	2,429	19-20
Харків 2013	6	10	22	22	40	2,212	23-25
Харків 1999	2	6	18	20	54	1,821	18
8. Відвідування кафе, барів							
Харківська область 2015	5,5	15,9	37,5	24,3	16,9		15-19
Харківська область 2013	6	18	33	23	21	2,654	13-15
Харків 2013	10	19	38	21	12	2,936	13
Харків 1999	3	11	31	28	27	2,367	12
9. Настільні ігри (доміно, нарди)							
Харківська область 2015	7,2	13,1	24,0	23,0	32,7		21-22
Харківська область 2013	9	16	26	20	29	2,565	16-17
Харків 2013	8	13	25	23	31	2,445	20-21
Харків 1999	1	3	7	16	72	1,449	24
10. Ігри в карти							
Харківська область 2015	9,9	20,2	22,7	21,4	25,9		15-19
Харківська область 2013	11	22	31	17	19	2,885	11
Харків 2013	12	20	27	23	18	2,844	14
Харків 1999	11	25	30	17	17	2,948	9
11. Ігри в більярд, боулінг							
Харківська область 2015	5,0	8,9	22,3	32,9	30,9		25-28
Харківська область 2013	5	12	20	26	37	2,232	22-25
Харків 2013	8	12	27	32	20	2,555	16-18
Харків 1999	3	6	9	13	69	1,601	21
12. Читання газет, журналів							
Харківська область 2015	15,1	24,9	24,4	15,6	20,0		14
Харківська область 2013	21	30	24	10	15	3,330	10
Харків 2013	18	29	24	12	18	3,182	11
Харків 1999	23	47	20	5	5	3,780	6
13. Читання художньої літератури							
Харківська область 2015	26,4	27,6	27,4	10,8	7,8		10
Харківська область 2013	21	34	22	9	14	3,386	8-9
Харків 2013	21	29	27	11	13	3,329	10
Харків 1999	24	31	23	11	11	3,443	8
14. Перегляд телевізійних передач							
Харківська область 2015	42,0	28,9	11,1	5,2	12,8		7-8
Харківська область 2013	61	25	8	3	2	4,404	2
Харків 2013	48	25	15	6	7	4,018	2-3
Харків 1999	77	16	4	1	2	4,647	1
15. Комп'ютерні ігри							
Харківська область 2015	27,9	25,5	18,4	6,9	21,3		12
Харківська область 2013	43	29	14	5	9	3,912	7-8
Харків 2013	42	23	15	8	13	3,724	7-8
Харків 1999	15	23	24	12	26	2,923	10
16. Спілкування в соціальних мережах							
Харківська область 2015	71,7	18,9	5,5	2,0	2,0		1
Харківська область 2013	61	21	9	3	6	4,276	3-4
Харків 2013	64	21	8	3	4	4,386	2-3
Харків 1999	-	-	-	-	-	-	-
17. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди...)							
Харківська область 2015	18,5	24,6	29,1	17,7	10,1		13
Харківська область 2013	23	27	28	14	9	3,419	8-9
Харків 2013	24	28	27	14	6	3,496	9
Харків 1999	-	-	-	-	-	-	-

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8
18. Відвідування кінотеатрів							
Харківська область 2015	5,5	14,4	36,0	32,0	12,2		15-19
Харківська область 2013	6	10	32	32	20	2,492	18
Харків 2013	11	18	41	23	7	3,043	12
Харків 1999	3	2	17	35	43	1,876	16
19. Прослуховування музичних записів							
Харківська область 2015	68,8	15,1	8,9	4,2	3,0		2
Харківська область 2013	72	15	6	2	4	4,506	1
Харків 2013	70	15	8	3	3	4,468	1
Харків 1999	62	26	5	3	3	4,393	2
20. Відвідування театрів, музеїв							
Харківська область 2015	4,7	8,9	29,0	39,6	17,8		21-22
Харківська область 2013	4	6	25	43	23	2,250	21
Харків 2013	7	9	29	38	18	2,495	19
Харків 1999	0,5	0,5	20	44	35	1,871	17
21. Відвідування концертів							
Харківська область 2015	5,5	6,2	22,6	36,1	29,6		25-28
Харківська область 2013	5	7	22	39	28	2,223	22-25
Харків 2013	8	9	22	36	26	2,368	20-21
Харків 1999	0,5	1,5	8	34	56	1,569	23
22. Відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів							
Харківська область 2015	5,0	9,9	15,3	39,1	30,7		25-28
Харківська область 2013	3	8	21	44	24	2,233	22-25
Харків 2013	4	7	22	39	28	2,213	23-25
Харків 1999	0	1	8	39	51	1,611	21
23. Участь у художній самодіяльності							
Харківська область 2015	12,3	14,6	24,2	26,2	22,7		15-19
Харківська область 2013	8	16	32	25	20	2,683	13-15
Харків 2013	7	18	26	25	24	2,589	16-18
Харків 1999	2	5	11	26	56	1,706	19
24. Художня творчість							
Харківська область 2015	14,8	16,5	19,0	17,8	31,9		20
Харківська область 2013	13	16	22	18	28	2,652	13-15
Харків 2013	15	15	21	17	32	2,640	16-18
Харків 1999	8	11	15	16	50	2,115	13
25. Технічна творчість							
Харківська область 2015	6,4	11,9	13,9	17,3	50,5		29
Харківська область 2013	7	12	18	19	43	2,207	22-25
Харків 2013	6	10	18	19	47	2,079	26
Харків 1999	2	6	12	15	65	1,664	20
26. Аматорські заняття (колекціонування, рукоділля)							
Харківська область 2015	-	-	-	-	-	-	-
Харківська область 2013	9	14	21	21	35	2,412	19-20
Харків 2013	7	12	19	22	40	2,258	22
Харків 1999	5	11	18	20	46	2,085	14
27. Додаткова праця з метою заробітку							
Харківська область 2015	8,0	14,8	15,8	21,0	40,5		23-24
Харківська область 2013	-	-	-	-	-	-	-
Харків 2013	-	-	-	-	-	-	-
Харків 1999	-	-	-	-	-	-	-
28. Прибирання в квартирі, будинку							
Харківська область 2015	23,9	47,0	19,9	5,0	4,2		7-8
Харківська область 2013	-	-	-	-	-	-	-
Харків 2013	-	-	-	-	-	-	-
Харків 1999	-	-	-	-	-	-	-

Продовження таблиці 3.1

1	2	3	4	5	6	7	8
29. Самоосвіта							
Харківська область 2015	34,4	38,6	18,4	4,9	3,7		5
Харківська область 2013	–	–	–	–	–	–	–
Харків 2013	–	–	–	–	–	–	–
Харків 1999	–	–	–	–	–	–	–
30. Вивчення іноземних мов							
Харківська область 2015	20,1	33,7	23,1	12,8	10,3		11
Харківська область 2013	–	–	–	–	–	–	–
Харків 2013	–	–	–	–	–	–	–
Харків 1999	–	–	–	–	–	–	–

Як свідчать результати дослідження 2015, найбільш поширеними дозвіллевыми практиками серед харківської шкільної молоді є пасивні практики. Серед таких практик повсякденними для підлітків є:

- «спілкування в соціальних мережах» (щоденно або декілька разів на тиждень приділяють час цьому виду дозвілля 91% підлітків);
- «прослуховування музичних записів» (відповідно, 84%);
- «просто відпочинок» (80%);
- «зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей» (77%);
- «перегляд телебачення» (71%);
- «прибирання в квартирі будинку» (71%).

Досить розповсюдженими, але менш поширеними, ніж перелічені вище види вільного часу є:

- «спорт та спортивні ігри» (65%);
- «самоосвіта» (63%);
- «прогулянки містом» (56%);
- «вивчення іноземних мов» (54%);
- «комп'ютерні ігри» (53%).

До ще менш розповсюджених видів щоденних занять, що практикує кожен четвертий-п'ятий підліток, відносяться:

- «художня творчість» (31%);
- «участь у художній самодіяльності» (27%);
- «додаткова праця з метою заробітку» (23%);
- «відвідування кафе барів» (22%);

- «настільні ігри» (20%).

Отже, можна дійти висновку, що найбільш розповсюдженими видами дозвілля серед підлітків – пасивні, які реалізуються в домашніх умовах. Ці види практик не сприяють творчому розвитку особистості, становленню її індивідуальності, соціальної суб'єктності. На нашу думку, це може сповільнювати процес цивілізації, який тісно пов'язаний з індивідуалізацією. Пасивні види практик не спрямовані на створення нових зразків поведінки, норм, цінностей, а лише на споживання існуючих.

А тепер розглянемо динаміку змін у структурі дозвілля підлітків Харківщини, порівнявши дані досліджень 1999 року і 2013 року. Таке порівняння видається коректним, оскільки обидва дослідження проводилися серед учнів одного віку (7-11 класи) у місті Харків.

Здійснений нами аналіз зафіксував збільшення участі підлітків, опитаних у 2013 році, у таких заняттях:

- «спілкування у соціальних мережах» (у 1999 році, звісно, цей вид дозвілля практично не існував, а у 2013 році займав першу позицію у структурі дозвілля підлітків);
- «спорт та спортивні ігри» (у 1999 році практично повсякденно (щоденно та декілька разів на тиждень) цим займалися 64% підлітків, у 2013 – 75%);
- «туризм, заміські прогулянки» (у 1999 році повсякденним був для близько 5%, у 2013 — вже для 22%);
- «гра в шашки, шахи» (1999 — 8%, 2013 — 16%);
- «відвідування кафе, барів» (1999 — 14%, 2013 — 29%);
- «настільні ігри» (1999 — 4%, 2013 — 21%);
- «комп'ютерні ігри» (1999 — 38%, 2013 — 65%);
- «відвідування театрів та музеїв» (1999 — 1%, 2013 — 16%);
- «відвідування концертів» (1999 — 2%, 2013 — 17%);
- «відвідування церкви» (1999 — 1%, 2013 — 13%);
- «художня самодіяльність» (1999 — 7%, 2013 — 25%);

- «художня творчість» (1999 — 19%, 2013 — 30%);
- «технічна творчість» (1999 — 8%, 2013 — 16%);

Хоча творчі дозвілєві практики не є доволі розповсюдженими заняттями серед підлітків, ці заняття стали значно більш поширеними серед підліткової молоді, ніж були майже 20 років тому. Ця позитивна тенденція може свідчити про посилення процесів індивідуалізації, а отже, цивілізації молоді. Оскільки індивідуалізація проявляється в пластичності (гнучкості) індивідів, здатності виконувати певні дії з урахуванням специфіки ситуації і властивостей самого індивіда, є моментом творчості, то саме творчі дозвілєві практики є передумовою індивідуалізації. Цінні для суспільства або соціальних груп і колективів індивідуалізовані способи, методи, форми діяльності можуть засвоюватися іншими, перетворюючись в еталонні, що свідчить про процес виникнення інновацій. Саме творчі практики і є такою формою діяльності.

Крім цього, ми констатували зменшення участі підлітків у таких заняттях:

- читання газет, журналів (у 1999 році повсякденно цим займалися 70% підлітків, у 2013 – 47%);
- перегляд телевізійних передач (1999 — 93%, 2013 — 73%).

На нашу думку, ця тенденція пояснювана витісненням даних видів дозвілля спілкуванням у соціальних мережах, проведенням часу в Інтернет-просторі тощо. Газети, журнали, телепередачі наразі представлені в Інтернеті, вони є більш доступними, ніж раніше. Тепер підліткам не потрібно використовувати владні ресурси на такі види дозвілля (кишенькові гроші для покупки журналів чи газет, час на очікування номеру за підпискою чи перегляд телепередачі тільки у певний час за програмою), в Інтернеті все є доступним «тут і зараз».

З появою нових технологій соціальний час пришвидшився, сьогодні зміни у фігураціях відбуваються значно швидше, ніж 10-20 років тому. Так, ми пересвідчилися в тому, що відбулися певні зміни в підліткових дозвілєвих

фігураціях. Підлітки стали приділяти значно більше часу віртуальним, ігровим, культурно-розважальним видам дозвілля, а також, що є особливо цікавим для нас, – творчим. На нашу думку, ці зміни є проявом процесу цивілізації, що, як підкреслювалось вище, має тісний зв'язок з індивідуалізацією, яка допомагає підліткам пристосуватися до соціальної реальності, що швидко змінюється.

3.1.2 Дозвіллєві практики підлітків пограниччя Центральної та Східної Європи: компаративний аналіз

Щоб стати «зрілим та дорослим», підліток повинен інтегруватися в соціальні інститути, цивілізуватися, у чому йому допомагають різноманітні механізми соціально-культурного посередництва [141]. Одним із таких інститутів є дозвілля. Ми розглядаємо дозвілля, керуючись, у тому числі, визначенням, даним В. Ядовим: «Дозвілля – це така частина вільного часу, яка, на відміну від сфери праці, пов'язана з особистим споживанням матеріальних та духовних благ і являє самоцінну діяльність, спрямовану на задоволення потреб у відпочинку, розвагах і саморозвитку» [223, с. 59]. Як зазначає Л. Гордон, дозвілля, як і більш широкий феномен – вільний час, - це не час певних занять, а час тих вчинків і тих періодів діяльності, в яких присутній елемент самоцінності (самоцільності) [7, с. 67]. Як ми підкреслювали вище, ця сутнісна особливість вільного часу як специфічного способу самореалізації особистості робить значущим вивчення дозвіллєвих практик підлітків у контексті їхніх ціннісних преференцій. Завдяки цьому можна отримати не тільки більш повне уявлення про все розмаїття видів діяльності, які обираються особистістю відповідно до власних нахилів, а й про мотивацію їхнього вибору [152, с. 110].

А тепер звернемось до аналізу емпіричної інформації, отриманої нами в межах міжнародного дослідження «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики». Перш за все

проаналізуємо структуру дозвіллевих практик підліткової молоді пограниччя Центральної та Східної Європи (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Види занять у вільний час підлітків пограниччя Центральної та Східної Європи (% тих, хто відповів)

1	Вид занять у вільний час	Регулярність занять					7
		Щодня	Кілька разів на тиждень	Кілька разів на місяць	Кілька разів на рік	Майже ніколи	
2	3	4	5	6	7		
1. Спорт та спортивні ігри							
	Харків	32,4	39,9	19,7	4,6	3,4	6
	Дрогобич	19,6	44,4	27,6	6,7	1,6	9
	Зелена Гура	23,6	43,2	22,1	6,9	4,2	5-6
	Жешув	26,0	47,7	17,5	5,6	3,2	5
	Ніредьгаза	28,5	38,3	21,5	7,3	4,5	6
2. Туризм, заміські прогулянки							
	Харків	6,1	16,4	30,9	35,3	11,3	15-19
	Дрогобич	5,0	11,0	37,9	37,6	8,6	17
	Зелена Гура	11,2	13,3	40,2	31,4	3,9	11
	Жешув	9,8	19,6	31,2	28,1	11,2	13
	Ніредьгаза	3,4	4,8	21,7	56,1	14,1	20
3. Прогулянки містом							
	Харків	20,5	35,9	29,1	9,1	5,3	9
	Дрогобич	34,5	43,1	15,7	3,4	3,4	5
	Зелена Гура	20,4	40,4	30,4	6,1	2,7	7
	Жешув	29,6	32,4	26,4	4,9	6,3	11
	Ніредьгаза	28,0	39,3	20,1	8,5	4,2	7
4. Подорожі за кордон							
	Харків	6,4	2,0	4,7	31,1	55,9	30
	Дрогобич	2,4	2,9	4,7	28,9	61,1	30
	Зелена Гура	2,2	3,7	10,5	48,9	34,8	23
	Жешув	3,3	5,9	4,8	27,9	58,1	24
	Ніредьгаза	4,0	4,0	3,1	50,4	38,5	26
5. Просто відпочинок							
	Харків	49,5	30,7	12,4	2,7	4,7	3
	Дрогобич	59,5	23,9	10,6	3,1	2,9	3
	Зелена Гура	35,4	29,9	19,2	5,8	9,8	5-6
	Жешув	44,2	27,7	14,0	5,3	8,8	4
	Ніредьгаза	49,6	26,6	13,6	5,9	4,2	3
6. Зустрічі з друзями, знайомими							
	Харків	38,9	38,7	17,0	3,4	2,0	4
	Дрогобич	33,0	47,1	15,2	3,4	1,3	4
	Зелена Гура	22,4	48,3	25,7	1,8	1,8	3
	Жешув	30,5	45,3	20,7	1,8	1,4	6
	Ніредьгаза	33,6	38,4	20,3	5,9	1,7	5
7. Відвідування дискотек, клубів							
	Харків	4,4	14,8	25,1	14,5	41,1	23-24
	Дрогобич	3,9	16,2	26,1	17,8	36,0	18-22
	Зелена Гура	1,8	6,9	37,8	28,4	25,1	18
	Жешув	4,9	6,0	44,9	21,1	22,8	19
	Ніредьгаза	4,2	10,1	44,7	20,7	20,4	17
8. Гра в шашки, шахи							
	Харків	4,2	12,5	21,7	24,4	37,2	25-28
	Дрогобич	2,6	8,9	21,4	22,9	44,3	26-28
	Зелена Гура	2,7	4,8	10,3	21,5	60,7	28
	Жешув	1,8	6,8	7,1	21,0	63,3	26
	Ніредьгаза	1,7	3,6	8,9	19,3	66,5	30

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4	5	6	7
9. Відвідування кафе, барів						
Харків	5,5	15,9	37,5	24,3	16,9	15-19
Дрогобич	3,9	19,5	49,0	17,4	10,2	16
Зелена Гура	3,0	10,1	49,4	25,3	12,2	15
Жешув	2,5	14,8	39,8	17,6	24,3	28
Ніредьгаза	7,3	14,4	39,0	22,9	16,4	13
10. Настільні ігри (доміно, нарди)						
Харків	7,2	13,1	24,0	23,0	32,7	21-22
Дрогобич	3,9	11,7	19,0	22,9	42,6	24-25
Зелена Гура	2,5	1,5	3,4	13,5	79,1	30
Жешув	0,0	4,9	8,1	10,5	76,5	30
Ніредьгаза	3,1	3,9	16,9	33,1	43,0	25
11. Ігри в карти						
Харків	9,9	20,2	22,7	21,4	25,9	15-19
Дрогобич	6,5	11,7	23,8	25,3	32,6	18-22
Зелена Гура	3,7	7,3	21,1	33,9	33,9	20
Жешув	2,8	11,9	18,9	24,2	41,8	22
Ніредьгаза	8,2	7,9	23,2	32,3	28,3	18
12. Ігри в більярд, боулінг						
Харків	5,0	8,9	22,3	32,9	30,9	25-28
Дрогобич	2,9	8,3	19,5	28,8	40,5	26-28
Зелена Гура	2,1	6,4	13,7	42,1	35,4	22
Жешув	1,8	13,4	18,7	31,8	34,3	18
Ніредьгаза	3,1	9,0	25,6	36,9	25,4	19
13. Читання газет, журналів						
Харків	15,1	24,9	24,4	15,6	20,0	14
Дрогобич	14,6	25,5	25,8	16,1	18,0	14-15
Зелена Гура	9,4	24,2	35,2	14,2	17,0	12
Жешув	9,5	23,5	33,3	13,0	20,7	14
Ніредьгаза	11,5	19,0	33,3	19,6	16,5	11
14. Читання художньої літератури						
Харків	26,4	27,6	27,4	10,8	7,8	10
Дрогобич	22,2	34,5	23,8	11,0	8,6	11
Зелена Гура	9,6	9,9	20,1	24,8	35,6	17
Жешув	2,1	13,8	16,6	19,8	47,3	23
Ніредьгаза	10,4	15,1	23,8	28,3	22,4	15
15. Перегляд телевізійних передач						
Харків	42,0	28,9	11,1	5,2	12,8	7-8
Дрогобич	40,2	29,5	13,3	6,0	11,0	7-8
Зелена Гура	38,3	31,0	17,6	4,0	9,1	4
Жешув	50,4	23,4	17,0	4,6	4,6	2
Ніредьгаза	36,6	25,7	19,8	7,0	10,9	8
16. Комп'ютерні ігри						
Харків	27,9	25,5	18,4	6,9	21,3	12
Дрогобич	25,8	25,5	12,2	8,1	28,4	12-13
Зелена Гура	32,7	21,7	18,0	10,1	17,4	9
Жешув	34,6	29,3	15,7	6,4	13,9	7
Ніредьгаза	21,8	17,3	17,0	11,7	32,1	12
17. Спілкування в соціальних мережах						
Харків	71,7	18,9	5,5	2,0	2,0	1
Дрогобич	71,8	16,6	4,7	2,6	4,4	1-2
Зелена Гура	55,4	22,0	7,8	3,6	11,1	2
Жешув	51,2	22,6	8,5	7,8	9,9	3
Ніредьгаза	71,3	16,9	5,9	3,1	2,8	1

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4	5	6	7
18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди...)						
Харків	18,5	24,6	29,1	17,7	10,1	13
Дрогобич	11,9	18,6	33,9	25,3	10,3	14-15
Зелена Гура	10,1	21,7	27,8	22,0	18,3	13
Жешув	21,4	29,5	25,6	16,1	7,4	10
Ніредьгаза	10,9	14,7	24,1	29,9	20,4	14
19. Відвідування кінотеатрів						
Харків	5,5	14,4	36,0	32,0	12,2	15-19
Дрогобич	6,3	6,5	26,0	37,2	24,0	18-22
Зелена Гура	2,4	5,5	32,4	48,8	10,9	16
Жешув	2,1	8,8	35,1	48,4	5,6	16
Ніредьгаза	5,0	10,6	34,5	40,6	9,2	16
20. Прислуховування музичних записів						
Харків	68,8	15,1	8,9	4,2	3,0	2
Дрогобич	70,0	16,0	7,2	4,1	2,6	1-2
Зелена Гура	81,2	10,8	3,7	2,2	2,2	1
Жешув	75,4	13,0	3,2	6,0	2,1	1
Ніредьгаза	71,1	11,9	5,1	8,8	3,1	2
21. Відвідування театрів, музеїв						
Харків	4,7	8,9	29,0	39,6	17,8	21-22
Дрогобич	4,2	3,4	23,6	46,8	22,1	23
Зелена Гура	2,1	2,1	10,4	43,6	41,5	26
Жешув	3,5	4,6	9,6	38,3	43,6	27
Ніредьгаза	4,8	4,5	25,3	40,9	24,4	21
22. Відвідування концертів						
Харків	5,5	6,2	22,6	36,1	29,6	25-28
Дрогобич	2,7	6,4	18,7	40,0	32,3	24-25
Зелена Гура	,9	3,7	9,9	53,3	32,2	24
Жешув	2,5	5,0	22,9	48,7	20,4	21
Ніредьгаза	2,0	3,7	20,6	43,6	30,1	24
23. Відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів						
Харків	5,0	9,9	15,3	39,1	30,7	25-28
Дрогобич	5,9	32,8	34,1	18,6	8,5	12-13
Зелена Гура	2,1	13,4	26,4	19,5	38,6	19
Жешув	5,8	29,9	41,4	11,2	11,9	12
Ніредьгаза	2,8	5,7	10,5	24,4	56,7	28
24. Участь у художній самодіяльності						
Харків	12,3	14,6	24,2	26,2	22,7	15-19
Дрогобич	5,7	11,2	21,9	28,7	32,4	18-22
Зелена Гура	2,2	7,1	7,7	12,0	71,1	29
Жешув	1,8	12,5	8,1	16,1	61,2	29
Ніредьгаза	3,7	5,4	7,4	14,2	69,3	29
25. Художня творчість						
Харків	14,8	16,5	19,0	17,8	31,9	20
Дрогобич	9,1	13,8	15,6	16,4	45,2	18-22
Зелена Гура	5,8	7,3	9,2	13,5	64,2	27
Жешув	5,3	6,0	11,3	5,3	72,0	25
Ніредьгаза	9,8	12,1	14,3	14,0	49,7	23
26. Технічна творчість						
Харків	6,4	11,9	13,9	17,3	50,5	29
Дрогобич	4,4	5,5	9,9	16,1	63,9	29
Зелена Гура	5,5	8,6	9,8	16,5	59,6	25
Жешув	1,8	15,9	16,2	18,1	48,0	20
Ніредьгаза	59,2	7,9	12,7	17,5	2,8	27

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4	5	6	7
27. Додаткова праця з метою заробітку						
Харків	8,0	14,8	15,8	21,0	40,5	23-24
Дрогобич	3,9	10,7	13,9	22,0	49,5	26-28
Зелена Гура	4,9	10,5	17,5	24,0	43,1	21
Жешув	4,0	13,0	19,9	22,4	40,8	17
Ніредьгаза	4,2	9,9	18,9	39,4	27,6	22
28. Прибирання в квартирі, будинку						
Харків	23,9	47,0	19,9	5,0	4,2	7-8
Дрогобич	23,1	50,4	17,7	4,4	4,4	7-8
Зелена Гура	13,2	21,8	21,8	8,9	34,4	14
Жешув	16,2	37,8	27,3	10,8	7,9	8
Ніредьгаза	19,2	35,5	32,4	7,3	5,6	10
29. Самоосвіта						
Харків	34,4	38,6	18,4	4,9	3,7	5
Дрогобич	40,6	28,9	18,0	5,7	6,8	6
Зелена Гура	15,4	30,5	21,5	8,8	23,9	10
Жешув	10,6	24,5	26,6	15,6	22,7	15
Ніредьгаза	31,1	24,0	24,6	11,3	9,0	9
30. Вивчення іноземних мов						
Харків	20,1	33,7	23,1	12,8	10,3	11
Дрогобич	30,1	35,0	13,7	9,1	12,2	10
Зелена Гура	20,5	46,4	16,3	6,6	10,2	8
Жешув	17,4	41,8	18,4	11,0	11,3	9
Ніредьгаза	37,7	38,6	15,5	4,8	3,4	4

Як бачимо, до найбільш поширених (щоденних) занять підлітків, які утворюють типовий для цієї групи молоді стиль життя, належать такі дозвіллі практики:

- «спілкування в соціальних мережах» (72% в Україні, 71% в Угорщині і близько 53% опитаних в Польщі займаються цим щодня);

- «прослуховування музичних записів» (для близько 69% в Україні, 78% в Угорщині та 71% польської підліткової молоді це є щоденним дозвіллям);

- «просто відпочинок» (55%, 50% і 37%, відповідно);

- «зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей» (36% , 34%, 27%, відповідно).

Дещо менш поширеними (приблизно кожен третій з опитаних підлітків у трьох країнах займається ними щодня) є такі види вільного часу:

- «перегляд телевізійних передач» (цей вид діяльності притаманний для 41% українських підлітків, 37% - угорських, 44% - польських);

- «самоосвіта» (38% підлітків України, 31% підлітків Угорщини, 13% підлітків Польщі);

- «комп'ютерні ігри» (27% українських, 22% угорських та 34% польських підлітків займаються ними щоденно);

- «прогулянки містом» (28% українських, 28% угорських та 25% польських підлітків роблять це щоденно);

- «спорт та спортивні ігри» (щодня цим займаються 26% української молоді, 29% – угорської та 25% - польської).

Ще менш розповсюдженими видами щоденних занять (притаманні кожному четвертому - п'ятому підлітку Польщі, України, Угорщини) виявилися:

- «вивчення іноземних мов» (25% підлітків України, 38% - Угорщини, 19% - Польщі);

- «прибирання в квартирі, будинку» (24%, 19%, 14%, відповідно).

З огляду на зазначене вище, можна дійти висновку, що найрозповсюдженішими видами дозвілля серед опитаних нами підлітків є так звані пасивні види дозвілля, які реалізуються перш за все в домашніх умовах. При цьому ми отримали ще одне підтвердження тенденції, зафіксованої численними соціологічними дослідженнями, а саме: віртуалізації та уніфікації молодіжного, зокрема підліткового, дозвілля.

Наступним етапом нашого аналізу стало виявлення видів дозвілля, які в силу їхньої специфіки не можуть бути щоденними, однак вони також утворюють стиль життя сучасної підліткової молоді. Такими можна вважати ті заняття у вільний час, які з регулярністю кілька разів на тиждень або кілька разів на місяць практикуються приблизно кожним другим підлітком Польщі, України, Угорщини. До таких занять належать:

- «відвідування кафе, барів» (приблизно однакові показники по всіх країнах, а саме від 42 до 48%);

- «відвідування кінотеатрів» (показники також доволі близькі по всіх трьох країнах, а саме від 41 до 46%);

- «туризм, заміські прогулянки» (у Польщі та Україні цей показник дещо вищий, ніж в Угорщині, а саме від 41 до 44%).

Достатньо поширені серед підлітків і такі дозвілєві практики (приблизно кожен третій опитаний підліток займається ними з регулярністю кілька разів на тиждень або кілька разів на місяць), як:

- «відвідування дискотек клубів» (дещо вище цей показник у Польщі (36%) та Угорщині (33%) на відміну від України (28%);

- «відвідування театрів, музеїв» (частіше відвідують зазначені заклади підлітки з України (28%);

- «відвідування концертів» (приблизно однакові показники по всіх країнах, а саме від 28 до 30%).

Серед українських та угорських підлітків не є поширеними подорожі за кордон, тоді як у Польщі ця практика є більш розповсюдженою.

Таким чином, з одного боку, ми фіксуємо різноманіття занять у вільний час, з іншого боку, не можна не помітити, що переважаючими є розважальні і рекреативні форми дозвілля.

Як засвідчило наше дослідження, найменш популярними дозвілєвими практиками є різноманітні види творчих дозвілєвих практик (у Харкові та Дрогобичі – технічна творчість, у Зеленій Гурі - участь у художній самодіяльності, художня творчість, у Жешуві - художня творчість, у Ніредьгазі - участь у художній самодіяльності), а також гра в шашки, шахи та настільні ігри (доміно, нарди).

Отже, ми переконалися у тому, що пасивне (переважно віртуальне) дозвілля підлітків витісняє активне, при тому найбільше «страждають» від цього творчі дозвілєві практики, які є різновидом «серйозного дозвілля», тобто такого, яке потребує певних компетенцій, вмінь та навичок [23, с. 68]. Підлітки охотно займають свій вільний час практиками, які не потребують попередньої підготовки (прослуховування музичних записів, спілкування в соціальних мережах, байдикування). Творчі ж заняття та настільні ігри, які є

розвиваючими видами дозвілля, залишаються на периферії простору дозвіллевих практик підліткової молоді.

А тепер проаналізуємо відмінності у дозвіллевих практиках підлітків трьох країн, які нам вдалося виявити завдяки проведеному дослідженню (див. рис. 3.1).

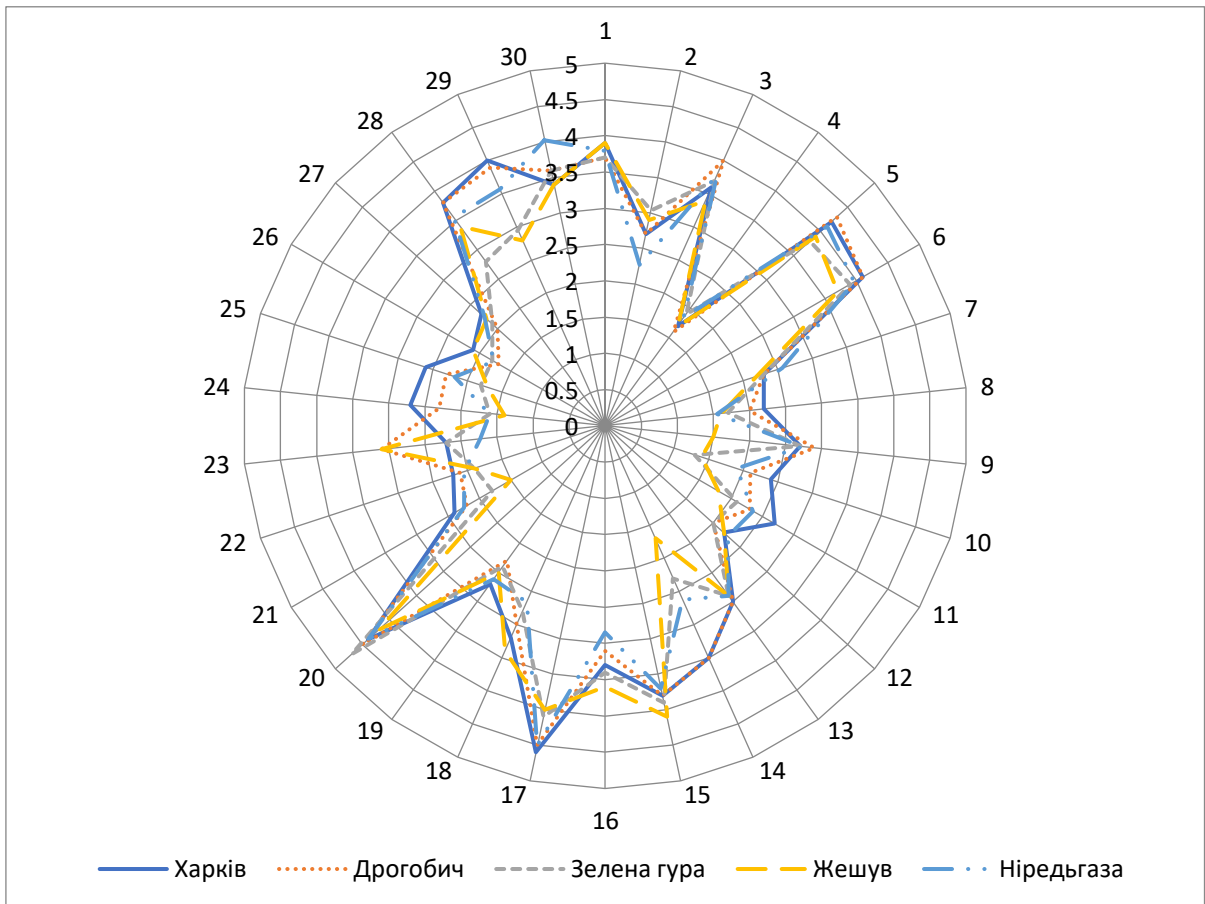

Рис. 3.1. Дозвіллеві практики підлітків пограниччя Східної та Центральної Європи

Як бачимо, польські підлітки (у порівнянні з підлітками з інших країн) набагато більше дивляться ТБ та грають у комп'ютерні ігри; подорожують за кордон та додатково працюють. Українські підлітки більше орієнтовані на самоосвіту, читання художньої літератури. Угорські підлітки більше присвячують свій вільний час вивченню іноземних мов. Такі види практик, як самоосвіта, читання, вивчення мов, сприяють становленню суб'єктних рис

підлітка, здатності до роздумів, цілеспрямованості, прагненню до просування інновацій, пов'язані з можливістю реалізації людської здібності до пізнання або навчання.

Зазначимо, що угорці більш схожі у своїх дозвіллевих преференціях на східних українців, а поляки – на західних українців, принаймні за показниками деяких видів дозвілля (відвідування церкви, музеїв та театрів).

Ми можемо говорити про те, що є певний зв'язок включеності підлітків до просторових фігурацій, що відрізняються своїми соціокультурними характеристиками, з їхньою включеністю у дозвіллеві фігурації, які сприяють формуванню соціальної суб'єктності.

3.2 Дозвілля сільських та міських підлітків Харківщини у порівняльній перспективі

3.2.1 Дозвілля сільської та міської підліткової молоді Харківщини: спільне та відмінне

Обравши в якості об'єкту свого дослідження тинейджерів міста та села, точніше, їхні дозвіллеві заняття, ми виходили з того, що в процесі цивілізації велике значення має соціокультурний контекст, в якому знаходиться молода людина. Від оточення індивіда, який формується, багато в чому залежить результат її становлення [181, с. 252]. Система ціннісних орієнтацій, а також повсякденних практик сільських тинейджерів відрізняється від системи цінностей і життєвих практик міських підлітків. Сільський і міський соціальні простори ми розглядаємо як певне життєве середовище, що може виконувати різні функції. Це і джерело інформації, що допомагає прогнозувати події та реалізовувати різні практики, таким чином пов'язуючи дії особистості та дії соціальних груп, а також це середовище, що забезпечує зворотний зв'язок - індивід чи група впливають на це середовище і таким чином його змінюють. [147, с.401]. Цінності особистості конструюються під впливом соціальних

структур, а соціальні структури змінюються через практики, які, у свою чергу, опосередковуються ціннісними перевагами особистості. Різні соціальні простори формують різні ціннісні орієнтації, що відбивається на реалізації індивідами повсякденних видів практик. Міська та сільська інфраструктури мають певні, іноді значні відмінності. Так, у селах модернізація об'єктів соціальної структури знаходиться на своєму початку [208, с. 412]. Практично там немає дозвільної інфраструктури; це значно знижує можливості сільських підлітків у залученні до різноманітних форм дозвілля. Відсутність бібліотек, музеїв, театрів і кінотеатрів робить цінності пізнання, творчості не такими значущими. Поза цим контекстом тинейджеру важко сформулювати свою культуру, інтерес до неї, здатність творчо інтерпретувати зміст художніх творів тощо, а отже, здатність до творчої самореалізації, свого духовного вдосконалення [59, с. 180]. У такій ситуації, в першу чергу, актуалізуються пасивні, статичні форми проведення вільного часу [187, с. 561]. Діти та тинейджери переймають зразки, цінності норми своєї сім'ї, і реалізують їх у своїх дозвільних практиках. Аналізуючи результати міжнародного дослідження, характеристики якого представлені у вступі до цієї роботи, ми виявили, що, незважаючи на відмінності в міській та сільській дозвільній інфраструктурі, практики проведення вільного часу підлітками відрізняються, проте не так істотно, як ми могли б припустити. Більш того, як у середовищі сільських, так і в середовищі міських підлітків, найбільш популярними є пасивні види дозвілля (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Структура дозвільних практик сільських і міських підлітків
Харківської області (у % до тих, хто відповів)**

Види занять у вільний час	Під-вибірка	Регулярність занять					Середнє	Ранг
		Кожен день	Декілька разів на тиждень	Декілька разів на місяць	Декілька разів на рік	Практично ніколи		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Спорт і спортивні ігри	Сільські підлітки	32	49	13	5	1	4,1	4-6
	Міські підлітки	32	37	22	5	4	3,9	6

Продовження таблиці 3.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Туризм, прогулянки за містом	Сільські підлітки	6	16	30	33	14	2,7	18
	Міські підлітки	6	16	31	37	10	2,7	16-17
3. Прогулянки містом	Сільські підлітки	21	28	37	6	7	3,5	9-10
	Міські підлітки	20	38	26	10	5	3,6	9-10
4. Подорожі за кордон	Сільські підлітки	11	0	5	19	66	1,7	30
	Міські підлітки	4	3	4	35	54	1,7	30
5. Просто відпочинок	Сільські підлітки	50	32	12	1	6	4,2	3
	Міські підлітки	49	31	12	3	5	4,2	3
6. Зустрічі з друзями, знайомими	Сільські підлітки	32	49	15	4	0	4,1	4-6
	Міські підлітки	42	36	16	4	3	4,1	4
7. Відвідування дискотек, клубів	Сільські підлітки	4	18	36	13	29	2,5	20-21
	Міські підлітки	5	13	21	15	46	2,1	27-28
8. Гра в шашки, шахи	Сільські підлітки	5	12	23	25	35	2,3	24-28
	Міські підлітки	4	12	21	25	39	2,2	24-26
9. Відвідування кафе, барів	Сільські підлітки	4	16	34	26	21	2,6	19
	Міські підлітки	6	15	39	25	16	2,7	16-17
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	Сільські підлітки	11	8	27	26	28	2,5	20-21
	Міські підлітки	6	14	22	23	35	2,3	22-23
11. Ігри в карти	Сільські підлітки	14	27	20	14	25	2,9	16
	Міські підлітки	8	18	23	24	27	2,5	20
12. Ігри в більярд, боулінг	Сільські підлітки	9	7	20	27	37	2,2	24-28
	Міські підлітки	3	8	22	36	30	2,2	24-26
13. Читання газет, журналів	Сільські підлітки	16	33	30	11	10	3,3	13-14
	Міські підлітки	15	23	22	17	23	2,9	14

Продовження таблиці 3.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
14. Читання художньої літератури	Сільські підлітки	25	28	30	9	9	3,5	9-10
	Міські підлітки	28	28	26	11	8	3,6	9-10
15. Перегляд ТБ	Сільські підлітки	50	32	9	1	8	4,1	4-6
	Міські підлітки	40	28	11	6	15	3,7	8
16. Комп'ютерні ігри	Сільські підлітки	29	27	19	3	22	3,4	11-12
	Міські підлітки	27	25	18	8	22	3,3	12
17. Спілкування в соц. мережах	Сільські підлітки	75	19	4	0	2	4,6	1
	Міські підлітки	73	17	6	3	2	4,5	1
18. Активний відпочинок	Сільські підлітки	20	26	31	15	8	3,4	11-12
	Міські підлітки	18	24	28	20	11	3,2	13
19. Відвідування кінотеатрів	Сільські підлітки	3	9	30	36	22	2,3	24-28
	Міські підлітки	6	15	38	32	10	2,8	15
20. Прослуховування муз. записів	Сільські підлітки	67	19	6	4	3	4,4	2
	Міські підлітки	71	13	9	4	3	4,4	2
21. Відвідування театрів, музеїв	Сільські підлітки	3	5	32	45	15	2,4	22-23
	Міські підлітки	5	10	27	38	20	2,4	21
22. Відвідування концертів	Сільські підлітки	4	5	29	35	26	2,3	24-28
	Міські підлітки	5	6	20	37	32	2,2	24-26
23. Відвідування церкви	Сільські підлітки	7	10	18	43	21	2,4	22-23
	Міські підлітки	4	10	13	38	35	2,1	27-28
24. Участь у художній самодіяльності	Сільські підлітки	13	19	33	22	12	3,0	15
	Міські підлітки	13	12	20	28	27	2,6	18-19
25. Художня творчість	Сільські підлітки	16	17	24	14	28	2,8	17
	Міські підлітки	15	16	16	19	34	2,6	18-19
26. Технічна творчість	Сільські підлітки	10	10	13	14	53	2,1	29
	Міські підлітки	5	12	14	18	51	2,0	29

Продовження таблиці 3.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
27. Додаткова. Робота з метою заробітку	Сільські підлітки	8	11	17	24	40	2,2	24-28
	Міські підлітки	9	13	16	21	42	2,3	22-23
28. Прибирання в будинку, квартирі	Сільські підлітки	32	45	15	3	5	3,9	8
	Міські підлітки	21	48	22	5	4	3,8	7
29. Самоосвіта	Сільські підлітки	34	38	20	6	2	4,0	7
	Міські підлітки	36	38	17	4	5	4,0	5
30. Вивчення іноземних мов	Сільські підлітки	14	35	27	18	6	3,3	13-14
	Міські підлітки	22	33	22	11	12	3,4	11

Як бачимо, найбільш поширеними дозвілєвими практиками серед сільських підлітків Харківської області є «спілкування в соціальних мережах», «прослуховування музичних записів», «просто відпочинок», «спорт і спортивні ігри», «зустрічі з друзями, знайомими, прийом і відвідування гостей», «перегляд телевізійних передач». Практично всі ці види занять у вільний час, у першу чергу, відносяться до пасивних повсякденних дозвілєвих практик сільських старшокласників. Серед міських підлітків також найпопулярнішими виявилися фактично всі ті ж пасивні види дозвілля. Як свідчать дані, представлені в таблиці 3.3, найменшою популярністю як у сільських, так і у міських підлітків, опитаних нами в Харкові та Харківській області, користуються активні види дозвілля, зокрема різні види творчих дозвілєвих практик. Зафіксовані нами відмінності в дозвілєвих практиках сільських і міських підлітків досить незначні. Так популярними серед сільських підлітків (у порівнянні з міськими) є такі дозвілєві практики, як «відвідування дискотек, клубів» (на 7 пунктів вище), «перегляд телевізійних передач» (на 4 пункти вище), «відвідування церкви» (на 5 пунктів вище). Це перш за все зумовлено тим, що в селі немає альтернативи клубу і в цілому інфраструктура дозвілєвих практик не така багата, як в місті, де більш популярним, ніж в селі, видом дозвілля є відвідування кінотеатрів

(на 9 пунктів вище). Рангові позиції всіх інших дозвіллевих практик міських і сільських підлітків приблизно однакові (різниця не перевищує 3 пункти).

Це говорить про уніфікацію дозвіллевих занять підлітків. З появою Інтернету ці заняття все менше детермінуються місцем їхнього проживання, матеріальним становищем сім'ї батьків і т. д. Дослідження показало, що соціальними мережами, а значить, і «послугами» Інтернету щодня користуються 75% сільських і 73% міських старшокласників.

Чим же загрожують процесу цивілізації зафіксовані нами преференції та реальна щоденна дозвіллева діяльність цієї соціально-демографічної групи? Перш за все підкреслимо, що превалювання пасивних дозвіллевих практик у середовищі підліткової молоді закріплює пасивні коди й установки. Якщо ці установки успішно закріпляються в перехідному (маргінальному) стані підлітка (вже не дитина, але ще й не дорослий), то, швидше за все, вони будуть відтворюватися і на наступних етапах його життєдіяльності. Ситуація ускладнюється тим, що Інтернет актуалізує девальвацію пам'яті: не потрібно запам'ятовувати важливу інформацію, адже вона завжди легко доступна завдяки пошуковим сервісам. В результаті, формується пасивна особистість, яка не володіє стратегіями продукування і просування в суспільстві нових соціокультурних моделей.

Однак, на наш погляд, найбільш несприятливими наслідками віртуалізації повсякденних, в тому числі дозвіллевих, практик підлітків можуть бути деформації особистісного розвитку, пригнічення розвитку суб'єктних характеристик. Висловлюючи це припущення, ми виходимо з того, що цивілізація особистості відбувається завдяки її безпосередньому спілкуванню з «іншими значущими» (батьками, друзями-однолітками, вчителями тощо). Спілкування, опосередковане різними ІТ-технологіями, може спричинити серйозні зміни в механізмі та змісті процесів, що відбуваються в підлітковому середовищі. Спілкування між підлітками, перш за все, проходить в контексті дозвіллевих практик. Їхнє переміщення в Інтернет-простір істотно змінює характер підліткового спілкування. Завдяки

його віртуалізації відбувається спрощення комунікаційних схем, їхня примітивізація та стандартизація. Уніфікуються, як підкреслювалося вище, дозвіллієві практики сільських і міських підлітків, оскільки вони все більше переходять у віртуальне середовище. Підліткові дозвіллієві практики, що реалізуються в Інтернеті, характеризуються повторенням модних зразків, обмежених кількістю прикладів, а мова спілкування — великою кількістю стійких досить примітивних словесних зворотів. Невербальні елементи спілкування (посмішки, жести, дотики) замінюються так званими «смайлами», які скорочують спектр емоцій і почуттів підлітка. Це не може не відбитися на творчих здібностях індивіда, його креативному потенціалі, становленні соціальної суб'єктності, адже спрощення у сфері мови веде до спрощення у сфері мислення та діяльності.

Рішенням проблеми в контексті нашого дослідницького інтересу може стати створення культурно-дозвіллієвих комплексів, метою функціонування яких має бути залучення підліткової молоді до творчості, зокрема до творчих дозвіллієвих практик.

Таким чином, здійснений нами порівняльний аналіз дозвіллієвих практик міської та сільської підліткової молоді (на прикладі міст та сел Харківської області) дозволив нам дійти висновку про те, що інтернетизація таких практик призводить до їхньої уніфікації. Сьогодні дозвіллієві заняття підлітків (як у місті, так і в селі) все менше залежать від наявної дозвіллієвої інфраструктури. Уніфікація - це, на наш погляд, спрощення, збіднення життєвих, в тому числі дозвіллієвих, практик людини, це шлях до втрати ним своєї суб'єктності, своїх творчих здібностей. З нашої точки зору, такими здібностями володіє кожна людина. Важливо їх побачити, відчути та розвивати. Але ефект може бути тільки в тому випадку, якщо це робити в самому ранньому - дитячому та підлітковому - віці. Віртуалізація дозвілля, надмірне захоплення підлітків комп'ютерними іграми, спілкуванням в соціальних мережах може призвести (і вже призводить) до інтернетадикції, позбутися від якої неймовірно складно. З огляду на характер медіаспоживання підлітків, який багато в чому зумовлений

існуючим медіаконтентом, перенасиченим сценами насильства, любов до комп'ютерних ігор - «шутерів», ми дійшли до висновку щодо можливості актуалізації «хибної» (за П. Штомпокою) соціалізації сучасної підліткової молоді.

3.2.2. Багатовимірний простір дозвілля сільських та міських підлітків (результати *multidimensional scaling*)

Порівняльний одновимірний аналіз дозвіллевих практик сучасних підлітків України виявив феномени уніфікації дозвілля в середовищі тинейджерів. Розгляд структур дозвіллевих практик сільських та міських підлітків не зафіксував значних відмінностей. Хоча розглянуті структури наділені спільними рисами, необхідно зрозуміти, що впливає на вибір тієї чи іншої дозвіллевої практики. Оскільки звернення до певного виду практик підлітками може здійснюватися з різною метою, включеність до певної фігурації дозвілля може певним чином залежати від ресурсів влади, які в ній здобуваються підлітками.

Для більш глибокого дослідження особливостей дозвіллевої фігурації міської та сільської підліткової молоді ми маємо розглянути, від чого залежать переваги у виборі тієї чи іншої дозвіллевої практики.

З огляду на це, на двох масивах нами було проведено багатовимірне шкалювання видів дозвілля. Ця процедура має на меті об'єднання алгоритмів пошуку латентних змінних, що зумовлюють те, як респонденти сприймають досліджуване явище. Багатовимірне шкалювання дозволило нам представити суб'єктивне відчуття тинейджерами «схожості» дозвіллевих практик.

Ми отримали 2 графіки, які мають як відмінності, так і подібності (див. рис. 3.2, 3.3).

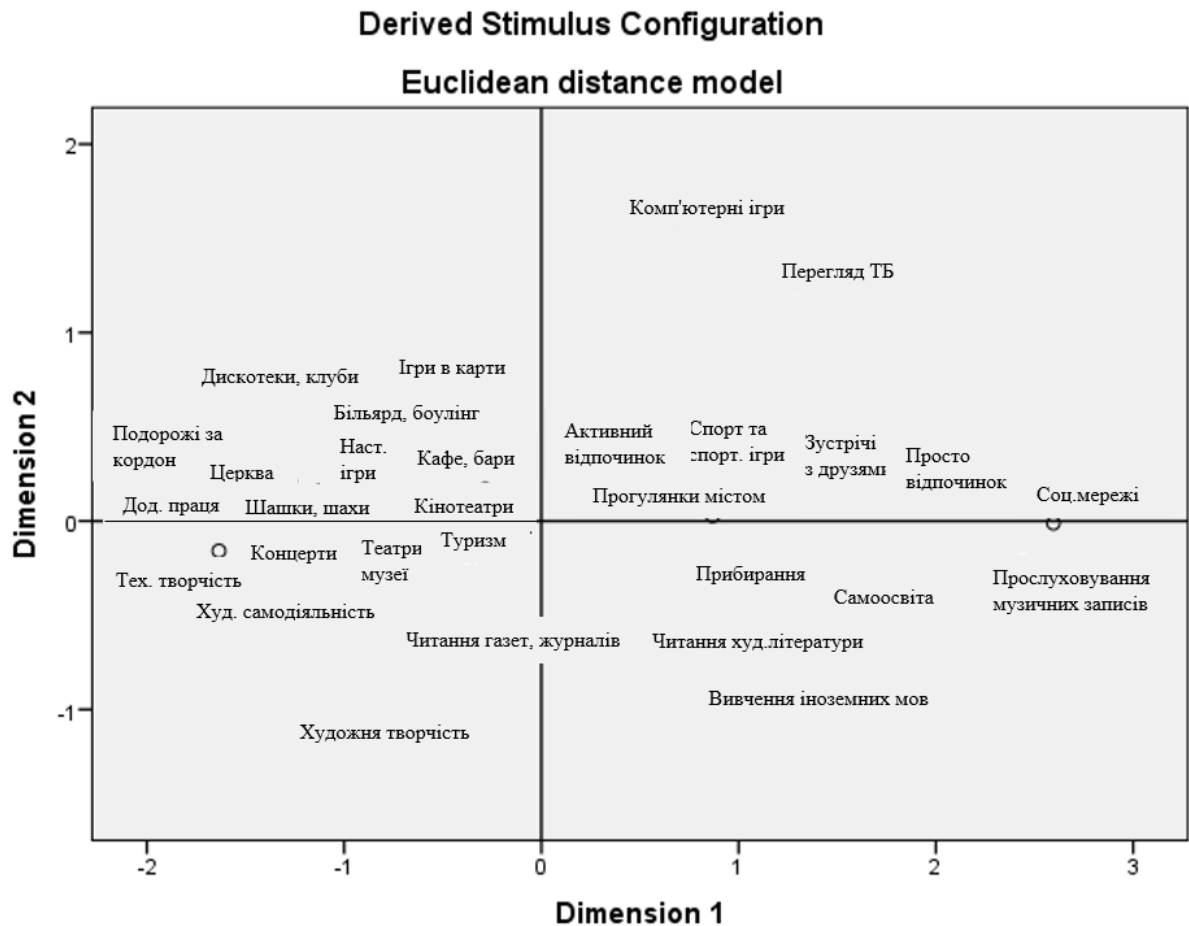

Рис. 3.2. Багатовимірне шкалювання простору дозвілля міських підлітків

На верхній частині графіку, представленого на рисунку 3.2, розташувалися «комп'ютерні ігри»; «перегляд ТВ»; «відвідування дискотек клубів»; «ігри в карти»; «подорожі за кордон», «ігри в більярд, боулінг»; «активний відпочинок (ковзани, лижі, ролики тощо)»; «спорт та спортивні ігри»; «зустрічі з друзями»; «просто відпочинок»; «відвідування церкви»; «настільні ігри»; «відвідування кафе, барів»; «додаткова праця з метою заробітку»; «шашки, шахи»; «відвідування кінотеатрів»; «прогулянки містом»; «спілкування у соціальних мережах». Всі ці види дозвілля виконують функцію відпочинку для тинейджерів. Верхня частина рисунку заповнена дуже щільно, на відміну від нижньої, в якій знаходяться «серйозні»дозвіллієві практики.

У нижній частині графіку розміщено такі дозвілєві практики: «туризм, прогулянки за містом»; «відвідування концертів»; «відвідування театрів, музеїв»; «прибирання в будинку, квартирі»; «технічна творчість»; «участь у художній самодіяльності»; «самоосвіта»; «прослуховування музичних записів»; «читання газет, журналів»; «читання художньої літератури»; «художня творчість»; «вивчення іноземних мов». Переважна більшість зазначених видів дозвілля виконує освітньо-пізнавальні функції, спрямовані на навчання, отримання нових знань. Тому ми позначили (умовно) вертикальну вісь графіку як розважальне/ освітнє дозвілля.

У лівій частині графіку ми бачимо такі види дозвілля: «відвідування дискотек, клубів»; «ігри в карти»; «подорожі за кордон»; «ігри в більярд, боулінг»; «відвідування церкви»; «настільні ігри (доміно, нарди)»; «відвідування кафе, барів»; «додаткова праця з метою заробітку»; «шашки, шахи»; «відвідування кінотеатрів»; «відвідування концертів»; «відвідування театрів, музеїв»; «туризм, заміські прогулянки»; «технічна творчість», «художня самодіяльність»; «художня творчість». Координати «читання газет, журналів» перетинають вісь ординат, тому ми виключили її. Так, у лівій частині графіку опинилися дозвілєві практики, що не є повсякденними і потребують підготовки перед їхньою реалізацією.

У правій частині — «комп'ютерні ігри»; «перегляд ТБ»; «активний відпочинок»; «спорт та спортивні ігри»; «зустрічі з друзями»; «просто відпочинок»; «прогулянки містом»; «спілкування в соціальних мережах»; «прибирання в квартирі, будинку»; «самоосвіта»; «прослуховування музичних записів»; «читання художньої літератури»; «вивчення іноземних мов».

Як було засвідчили результати одновимірного розподілу, практично всі перераховані види дозвілля є повсякденними для тинейджерів, ними підлітки займаються щодня або кілька разів на тиждень. Для цих занять не потрібна певна підготовка, вони більшою мірою є рутинізованими для підлітків. Тому ми умовно назвали горизонтальну вісь отриманого графіку святкове/ повсякденне дозвілля.

Ми розглянули результати багатовимірного шкалювання на масиві міських підлітків. Щоб з'ясувати, чи є відмінності дозвілля міських та сільських підлітків, нами було здійснено багатовимірне шкалювання на масиві сільської підліткової молоді.

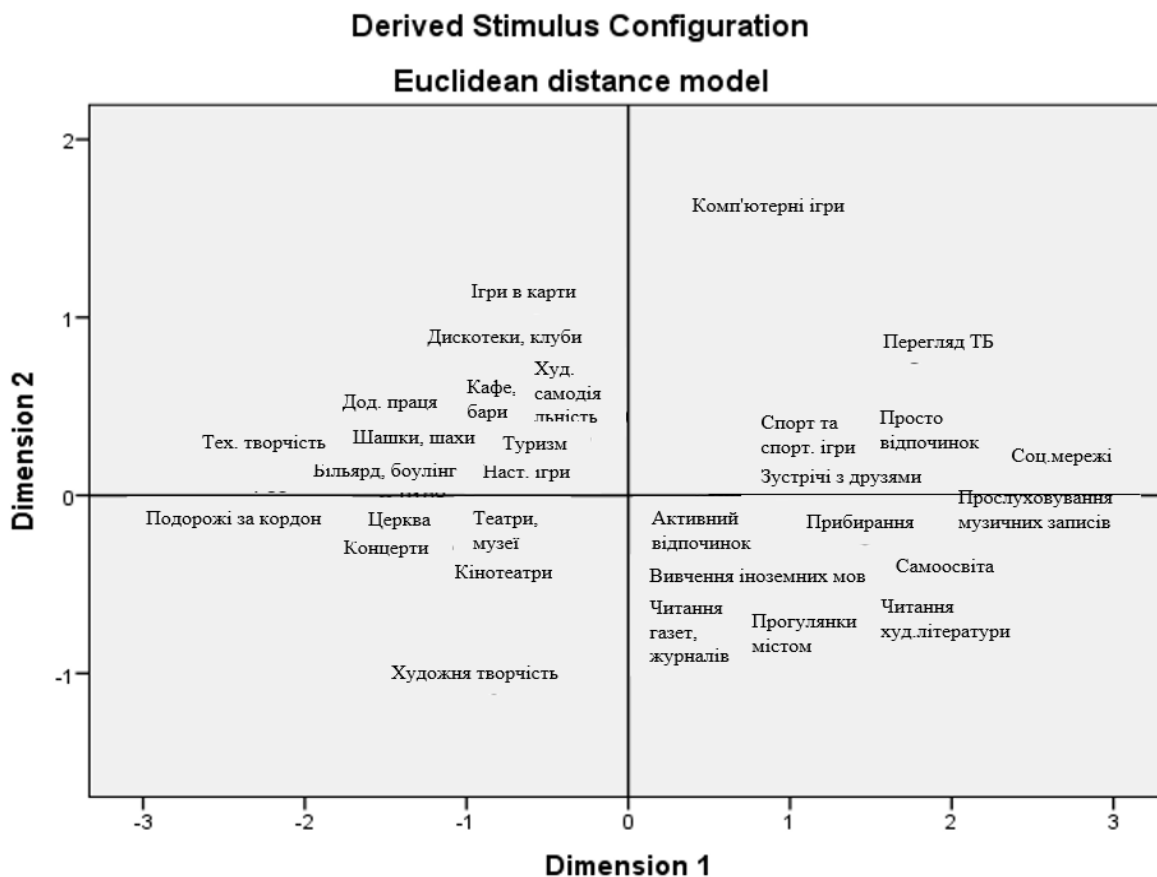

Рис. 3.3. Багатовимірне шкалювання простору дозвілля сільських підлітків

Результати в цілому виявилися схожими: у верхній частині графіку розташовано «комп'ютерні ігри»; «ігри в карти»; «відвідування дискотек, клубів»; «перегляд ТБ»; «додаткова праця з метою заробітку»; «відвідування кафе, барів»; «участь у художній самодіяльності»; «спорт та спортивні ігри»; «просто відпочинок (посидіти, полежати, нічого не роблячи)»; «технічна творчість»; «гра в шашки, шахи»; «туризм, заміські прогулянки»; «ігри в більярд, боулінг»; «настільні ігри»; «зустрічі з друзями, прийом та

відвідування гостей»; «спілкування в соціальних мережах». Майже всі ці види практик є розважальними, спрямованими на рекреацію.

У нижній частині рисунку, навпаки, знаходиться більшість таких «серйозних» видів дозвілля, як «художня творчість (написання віршів, прози, гра на музичних інструментах)», «читання газет, журналів»; «прогулянки містом»; «читання художньої літератури»; «подорожі за кордон»; «відвідування концертів»; «відвідування кінотеатрів»; «вивчення іноземних мов»; «самоосвіта»; «відвідування церкви»; «відвідування театрів, музеїв»; «активний відпочинок»; «прибирання» (останні 4 види дозвілля знаходяться майже на перетині з віссю абсцис і не несуть такого навантаження, як перелічені у першу чергу практики). Отже, як і у випадку з дозвіллям міських підлітків, ми назвали вертикальну вісь розважальне / освітнє дозвілля.

Серед відмінностей результатів шкалювання слід зазначити, що для міських тинейджерів всі види творчих практик несуть освітню функцію. Для сільських тинейджерів таку функцію виконує лише художня творчість, а участь у художній самодіяльності та технічна творчість опинилися серед розважальних практик, які спрямовані на відпочинок. Ми припускаємо, що в міському середовищі з розвиненою інфраструктурою дозвілля художня самодіяльність та технічна творчість більш комерціалізовані, ніж у селі. Тому такі види дозвіллевих практик більшою мірою сприймаються тинейджерами як владний ресурс у вигляді набуття нових знань, сертифікатів, документів, певна «інвестиція» у майбутні успіхи.

За результатами багатовимірного шкалювання на масиві сільських підлітків у лівій частині графіку розмістилися такі практики: «ігри в карти»; «відвідування дискотек, клубів»; «додаткова праця»; «відвідування кафе, барів»; «участь у художній самодіяльності»; «технічна творчість»; «гра в шашки, шахи»; «туризм та замські прогулянки»; «ігри в більярд, боулінг»; «настільні ігри (доміно, нарди)»; «подорожі за кордон»; «відвідування церкви»; «відвідування театрів, музеїв»; «відвідування кінотеатрів»; а також «художня творчість». Більшість з цих видів дозвілля не є щоденними чи

щотижневими, вони пов'язані з «розривом повсякденності» і потребують докладання певних зусиль, підготовки для їхньої реалізації.

У правій частині графіку — «комп'ютерні ігри»; «перегляд телепередач»; «спорт та спортивні ігри»; «просто відпочинок (полежати, посидіти, нічого не роблячи)»; «спілкування в соціальних мережах»; «зустрічі з друзями», «прийом та відвідування гостей»; «активний відпочинок»; «прибирання в квартирі, будинку»; «прослуховування музичних записів»; «вивчення іноземних мов», «самоосвіта»; читання газет, журналів»; «прогулянки містом»; «читання художньої літератури». Більшість перелічених видів дозвілля за результатами одновимірного розподілу є повсякденними. Тому, як і у випадку з масивом міських тинейджерів, ми позначили горизонтальну вісь святкове/ повсякденне дозвілля.

Слід зазначити, що всі види творчого дозвілля і для сільських, і для міських тинейджерів не є повсякденними і потребують попередньої підготовки для реалізації. Підкреслимо, що практично не було відмінностей розміщення практик на вісі святкове/ повсякденне дозвілля серед міської та сільської підліткової молоді. Тільки «читання газет, журналів» на масиві міських підлітків було розміщено на перетині з віссю абсцис, а на масиві сільських тинейджерів воно розташувалось серед рутинізованих видів дозвілля.

Тож, серед дозвіллевих практик підліткової молоді ми виділили дві пари: розважальне/ освітнє дозвілля та святкове/ повсякденне дозвілля. Значних відмінностей у розділенні видів дозвіллевих практик за категоріями святкове й повсякденне на масиві сільської та міської підліткової молоді нами не було отримано. Але є відмінності у сприйнятті нашими респондентами освітніх/ розважальних практик. Для міських підлітків «технічна творчість», «художня творчість» та «участь у художній самодіяльності» виконують освітню функцію, мотивом до таких занять є отримання певного ресурсу влади. Для сільських тинейджерів тільки «художня творчість» є освітнім видом дозвілля,

спрямованим на розвиток, набуття підлітками авторитету у певних фігураціях, інші види творчості спрямовані на відпочинок, розваги.

Окрім цього, «подорожі за кордон» є освітнім видом дозвілля для міських підлітків, проте розважальним — для їхніх сільських однолітків. Помітимо, що «відвідування кінотеатрів» та «прогулянки містом» є для міських підлітків розважальними практиками, тоді як для сільських підлітків вони є освітніми. Це може бути пов'язане з тим, що сільські підлітки виїжджають у місто, прогулюються ним, відвідують різноманітні заклади, зокрема кінотеатри, під батьківським контролем чи наглядом з боку вчителів, вихователів. Дозвілєва інфраструктура села набагато менш розвинена, ніж міська, тому більшість розважальних видів практик потребують виїзду до міст. В той же час, розуміння вчителів і підлітків, що є розважальним видом дозвілля, відрізняється одне від одного. І деякі види розважальних дозвілєвих практик (якими їх вважають міські підлітки) стають освітніми для сільських тинейджерів, тобто такими, що розвивають здібності підліткової молоді, її суб'єктні характеристики.

3.2.3. Чинники вибору дозвілля сільськими підлітками (за результатами кореляційного та факторного аналізу)

Досліджуючи чинники, що актуалізують творчі дозвілєві практики сільської підліткової молоді, особливу увагу ми звернули на ціннісні орієнтації цієї підліткової групи. Для нас було важливим виявлення взаємозв'язку між творчим дозвіллям підлітків села та їхніми ціннісними орієнтаціями.

Результати дослідження довели, що дозвілєві практики як сільських, так і міських мешканців поступово віртуалізуються. Склалася думка, що це буде урівнювати можливості реалізації дозвілєвих практик сільських та міських підлітків, тому що Інтернет — спільний майданчик для всіх та

кожного. Але заглибившись у цю проблему, ми побачили, що ми маємо справу лише з уніфікацією, а не зрівнюванням. Оскільки, окрім доступу до всесвітньої мережі, вибір дозвілля та його реалізація залежить не від віртуальних, а реальних умов життя підлітків, а саме від рівня розвитку інфраструктури дозвілля. В сучасному українському селі ця інфраструктура знаходиться на значно нижчому рівні, ніж у місті. Кількість позашкільних закладів, центрів дитячої та юнацької творчості значно скоротилася, частково або зовсім відсутні культурно-розважальні заклади. Важливість цієї обставини додає факт, що дозвілєві практики творчого характеру розвивають креативний потенціал підлітків, розвивають її інноваційні здібності, а також суб'єктні характеристики. Результат цього – вдалий вступ до ЗВО, престижна високооплачувана професія у майбутньому, а у макросоціальних масштабах – становлення когорти молоді, яка буде розвивати свою країну, сприяти процесу цивілізації на індивідуальному та соціальному рівнях. Тож, різний рівень розвитку інфраструктури дозвілля не просто є чинником нерівних можливостей проведення вільного часу, а також стає причиною диверсифікації шансів на життєвий успіх між підлітками міста та села. Саме це, ми вважаємо, актуалізує проблему вивчення творчих дозвілєвих практик сільських підлітків, а також факторів, що впливають на вибір нею дозвілля.

Звертаючись до терміну «практики», ми, як підкреслювалось вище, спираємося на П. Бурдє, згідно з яким соціальні практики представлені подвійною структурою, оскільки, по-перше, вони визначаються соціальним середовищем, а по-друге, впливають на середовище і змінюють його структуру [51]. В. Волков і О. Хархордін розглядають соціальну практику «як джерело осмисленості, як те, що надає значення самим по собі начебто безглуздим речам» [54, с. 278]. Застосовуючи ці теоретичні положення до

завдань цього дослідження, ми припустили, що вибір тих чи інших форм дозвілля зумовлений як об'єктивними (наявністю матеріальних коштів, необхідних для реалізації цих практик; розвитком інфраструктури дозвілля тощо), так і суб'єктивними (бажанням тинейджера займатися певною діяльністю, його ціннісними преференціями, культурним капіталом батьків і т.д.) чинниками. З-поміж чинників вибору дозвіллевих практик ми звертаємося тільки до аналізу ціннісних орієнтацій. Це один з найпотужніших факторів вибору дозвілля підлітками. Нагадаємо, що в соціології цінності розглядаються як регулятори поведінки особистості в усіх сферах її життя, а, отже, і у сфері дозвілля. Такими вони постають у працях Макса Шелера, Мілтона Рокича, Рональда Інглхарта, Віля Бакірова, Людмили Сокурянської та інших науковців. У своєму дослідженні ми спираємося на визначення ціннісних орієнтацій, яке було сформульоване В. Бакіровим, ціннісні орієнтації є «системно пов'язаними ціннісними уявленнями, що реально детермінують вчинки і дії людини, виявляються і знаходять себе в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її спосіб життя» [33, с.118]. Навіть коли підліток має певний хист, його розкриття залежить від того, чи орієнтований він на те, щоб реалізувати його, чи є для нього ця діяльність життєвою цінністю.

Для перевірки гіпотези про зумовленість вибору дозвіллевих практик, що інтеріоризовані особистістю, соціальними цінностями було здійснено факторний аналіз на підвибірці сільських підлітків Харківської області (див. табл. 3.4). А кореляційний аналіз допоміг виявити взаємозв'язок між деякими групами дозвіллевих практик та ціннісними орієнтаціями сучасних підлітків.

Факторний аналіз дозвілля сільської молоді Харківщини

Види дозвілля	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
30.19. Відвідування кінотеатрів	,820	-,080	,112	-,070	,348	,073	,066	-,076	,031	,032
30.21. Відвідування театрів, музеїв	,748	,094	,035	,092	,003	,117	,414	,199	-,052	-,108
30.18. Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі..)	,627	,215	,160	,259	,008	,181	-,074	-,152	,228	,024
30.9. Відвідування кафе, барів	,474	,275	,151	-,079	,334	-,295	-,069	,342	,186	,028
30.10. Настільні ігри	,450	,076	,410	,249	,125	-,329	,154	,113	,338	,149
30.15. Перегляд ТБ	-,050	,855	,013	,071	,055	-,055	,151	-,064	,007	-,097
30.7. Відвідування дискотеки, клубів	,226	,683	-,036	-,055	,279	,106	,015	,080	,368	-,065
30.5. Просто відпочинок	,245	,551	-,028	,385	,034	,115	-,169	-,119	-,435	-,007
30.27. Додаткова праця з метою заробітку	,095	,049	,924	,052	,065	,058	,071	,128	-,104	,019
30.26. Технічна творчість: конструювання, моделювання	-,002	,047	,697	,010	,182	,036	,197	,204	,408	-,126
30.11. Ігри в карти	,369	-,136	,570	-,062	,093	-,395	,267	-,182	,065	,047
30.13. Читання газет, журналів	,085	,173	,125	,870	-,012	,024	,085	,110	,055	,074
30.14. Читання худ. літератури	-,014	-,073	-,041	,800	,162	,174	,165	-,144	,020	,068
30.28. Прибирання в квартирі, будинку	,190	,134	-,043	,442	-,126	,353	-,362	-,016	-,007	,388
30.2. Туризм, заміські прогулянки	,006	,192	,015	,109	,708	,024	,083	,081	,114	,016
30.4. Подорожі за кордон	,287	,075	,215	-,064	,685	-,157	,001	,189	-,087	,219
30.12. Ігри в більярд, боулінг	,333	-,018	,476	-,013	,540	-,086	,089	,161	,188	,104
30.8. Гра в шашки, шахи	,262	,120	,229	,285	,504	-,155	,043	,143	,390	-,342
30.6. Зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування	,292	,115	,019	,119	-,183	,723	,034	,008	,044	-,089
30.30. Вивчення іноземних мов	,020	-,304	-,035	,180	,453	,611	,224	,038	,114	-,022
30.29. Самоосвіта	-,019	-,142	-,131	,512	,020	,567	,030	-,119	,260	,294
30.20. Прослуховування музичних записів	-,222	,086	,061	,043	-,122	,540	-,047	-,485	-,264	,277
30.25. Художня творчість	,084	,001	,213	,208	,071	,099	,813	-,046	,007	,011
30.22. Відвідування концертів	,438	,400	,058	-,039	,106	,013	,604	,206	,205	,127
30.24. Участь у художній самодіяльності	,142	,483	,209	,096	,047	-,150	,505	,264	,201	,257
30.17. Спілкування в соціальних мережах	,150	,108	-,116	-,020	-,123	,083	,070	-,845	-,033	,050
30.23. Відвідування церкви, відправлення реліг. обрядів	,239	,156	,172	-,118	,198	,117	,320	,667	,059	,062
30.1. Спорт та спортивні ігри	,154	,155	,096	,113	,126	,102	,053	,062	,806	,140
30.3. Прогулянки містом	-,063	-,049	,068	,152	,211	-,022	,055	-,083	,153	,732
30.16. Комп'ютерні ігри	-,326	,361	,264	-,134	,215	-,093	-,181	-,198	,154	-,501

Результати факторного аналізу говорять про присутність 10 прихованих факторів вибору певного дозвілля. Розглянемо детальніше ознаки, що до них увійшли, щоб дати назву факторам. Дамо найменування групам практик, які відносяться до одного і того ж фактору, щоб зручно ними оперувати.

У перший фактор увійшов ряд практик, який можна об'єднати під назвою «активне рекреаційно-розважальне дозвілля». Серед цих практик: «відвідування кінотеатрів»; «відвідування театрів, музеїв»; «активний відпочинок»; «відвідування кафе, барів»; «настільні ігри». Чому саме такі види дозвіллевих практик, як відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв отримали назву активні рекреаційно-розважальні практики? Здавалося б, вони включають у себе споживання інформації та не потребують значних інтелектуальних чи емоційних зусиль. Але ми виходимо з того, що сучасні театри та музеї все частіше пропонують інтерактивну програму. Більш того, молодь реалізує такі практики у комплексі з іншими, наприклад, разом з відвідуванням торговельно-розважальних центрів, парків розваг та ін.. Коли ж мова йде про сільську молодь, то відвідування кінотеатру, музею чи театру є цілою подорожжю з села до міста, яка супроводжується низкою заходів (екскурсії, шопінг, фотосесії і так далі). Тож, відносини в дозвіллевих фігураціях все більше переплітаються і стають інтенсивнішими.

Другий фактор складає група практик «пасивного рекреаційно-розважального дозвілля». Серед них: «перегляд телебачення», «відвідування дискотек, клубів», «просто відпочинок».

Третій фактор включає: «додаткову працю з метою заробітку», «технічну творчість», «ігри в карти». Ці практики ми позначили як «прагматичне дозвілля», бо додаткова праця, конструювання та майстрування (тобто технічна творчість) можуть бути джерелом владних ресурсів для підлітка (у вигляді додаткових коштів, поваги серед однолітків). Це означає, що підліток прагне отримати певну вигоду від проведення вільного часу. Схильність до ігор у карти (які з високою ймовірністю є азартними,

націленими на отримання матеріальної винагороди) підтверджує це припущення.

Четвертий фактор охопив такі види дозвілля: «читання художньої літератури», «читання газет, журналів». Ця діяльність сприяє засвоєнню культури світу, надбань в області літератури та мистецтва, формуванню світогляду підлітка, говорить про постійне поповнення багажу знань, а отже, сприяє становленню його суб'єктності. Сукупність цих практик отримала назву «пізнавальне дозвілля».

До п'ятого фактору – «туристично-ігрове дозвілля» – включені такі практики, як «туризм, заміські прогулянки», «подорожі за кордон», «ігри в більярд, боулінг», «гра в шашки, шахи».

«Зустрічі з друзями, знайомими», «прийом та відвідування гостей»; «вивчення іноземних мов», «самоосвіта»; «прослуховування музичних записів» увійшли до шостого фактору – «освітньо-комунікативне дозвілля».

Сьомий фактор «творчо-естетичне дозвілля» складається з «занять художньою творчістю (написання віршів, прози, гри на музичних інструментах тощо)»; «відвідувань концертів»; «участі у художній самодіяльності».

До восьмого фактору входять практики, які є складовими «віртуального дозвілля»: «спілкування в соціальних мережах», «відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів».

Дев'ятий фактор склали «заняття спортом та спортивні ігри». Ми позначили їх назвою «спортивно-оздоровче дозвілля».

«Прогулянки містом» та «комп'ютерні ігри» увійшли до десятого фактору. Вважаємо, що саме прагнення «втекти» від реальності, спроба змінити оточення поєднують ці види діяльності. То ж ми найменували цю групу практик «ескапістське дозвілля».

Проаналізуємо чинники, що актуалізують заняття тими чи іншими видами дозвілля. Наша гіпотеза полягає у тому, що чинниками вибору певних дозвіллевих практик є ціннісні орієнтації підлітків. З метою перевірки цього

припущення ми провели кореляційний аналіз виділених факторів з результатами відповідей підлітків на питання про те, що для них є цінним у житті. За результатами кореляційного аналізу з'ясовано, що:

- з вірогідністю 99% можливий зв'язок між групою практик під назвою «активне рекреаційно-розважальне дозвілля» та цінностями «мати владу» й «досягнення високого положення в суспільстві». Тобто, вибір таких дозвіллевих занять, які сприяють духовному розвитку підлітка, розширенню його ерудиції, збагачують його культурний капітал (владний ресурс), може бути зумовлений орієнтацією на здобуття більш високого соціального статусу. Тому ми позначили перший чинник вибору дозвіллевих практик підлітками «цінність статусу»;

- з вірогідністю 95% можливий зв'язок між групою «пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля» і такими цінностями, як «розвиток своїх здібностей та самореалізація»; «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях». З першого погляду, такий зв'язок є парадоксальним. Адже цінності саморозвитку, прагнення до особистої свободи та незалежності аж ніяк не можуть реалізуватися в межах таких дозвіллевих практик, як перегляд телебачення, відвідування дискотек, клубів, просто відпочинок. Тому ми висунули припущення, що, відповідаючи на питання про свої ціннісні орієнтації, підлітки, яким притаманне «пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля», обрали «модні» варіанти відповідей. Бо саме цінності самореалізації та свободи є одними з найбільш декларованими у сьогоденні, їхня значимість маніфестується в сучасному молодіжному, соціальному, політичному та медійному дискурсах, зокрема у телевізійних програмах, перегляд котрих, як ми з'ясували, є доволі частим заняттям цієї групи респондентів на дозвіллі. Такий вибір варіантів відповідей, а також схильність до пасивних рекреаційно-розважальних практик свідчить про конформізм підлітків, які звертаються до таких практик, їхнє бажання бути такими, як усі, залишатися в тренді, бути включеними у свою групу чи спільноту. Такі підлітки меншою мірою включенні в процеси індивідуалізації та цивілізації.

Виходячи з такого нашого припущення, другому чиннику вибору дозвілля ми дали назву «цінність спільноти»;

- з вірогідністю 95% можливий зв'язок між «пізнавальним дозвіллям» та цінністю «щаслива сім'я». Практика читання засвоюється саме в сім'ї. Якщо батьки приділяють час цьому заняттю у вільний час, то з великою вірогідністю їхня дитина також буде цим займатися. Цей зв'язок ми знаходимо не вперше і можемо констатувати, що на участь підлітків у пізнавальному дозвіллі, впливають такі ресурси влади, як культурний, зокрема освітній, капітал батьків. Цим і зумовлена кореляція, яка дозволяє назвати четвертий чинник «цінність сім'ї»;

- з вірогідністю 99% можливий зв'язок між групою «комунікативно-розвиваюче дозвілля» та цінностями «створення власного бізнесу» й «творча робота». Тобто вибір таких дозвіллевих практик, як зустрічі з друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей; вивчення іноземних мов, самоосвіта; прослуховування музичних записів, певною мірою зумовлений орієнтацією підлітка на створення власного бізнесу та здобуття творчої роботи. Такий зв'язок не здається дивним. Навпаки, складається враження, що такі підлітки цілеспрямовано готують себе до ведення власного бізнесу та отримання творчої роботи, розвиваючи навички спілкування (тим більше іноземною мовою), збагачуючи соціальні зв'язки, розвиваючись через самоосвіту, підвищуючи свій творчий потенціал шляхом прослуховування музики. Але це далеко не обов'язково. Скоріше, ми маємо справу з явищем, яке П. Бурдє називав «оркестрацією без диригента». Такий збіг, коли справи, якими підліток займається у вільний час, розвивають навички, котрі необхідні йому для реалізації його ціннісних орієнтацій, скоріше за все, дійсно, є збігом (і лише в окремих випадках свідомим вибором). Просто заняття, яким присвячене дозвілля, справді, відповідають ціннісним орієнтаціям, уподобанням. Це дає нам право позначити шостий чинник вибору дозвіллевих практик «цінність своєї справи»;

- з вірогідністю 99% можливий зв'язок між «віртуальним дозвіллям» (до цієї групи увійшли практики спілкування в соціальних мережах, відвідування церкви) та цінністю «мати друзів». Ми вважаємо, що такий зв'язок може виходити із бажання підлітка належати до певної спільноти, спілкуватися з однодумцями, збагачувати свій соціальний капітал, нарощуючи таким чином свої символічні владні ресурси. Якщо він чи вона не отримує владні ресурси у реальному просторі (не знаходить друзів, однодумців), то намагається віднайти їх у віртуальному. Церковні ж практики, вірогідно, дозволяють відчувати приналежність до певної групи однодумців. Тому восьмий чинник отримав назву «цінність спілкування»;

- з вірогідністю 95% є зв'язок між «спортивно-оздоровчим дозвіллям» (спорт та спортивні ігри) та цінністю «спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей». Заняття спортом надають підлітку впевненості в собі, знімають стрес, а в разі необхідності підліток може постояти за себе. Саме у цьому ми вбачаємо причину такої кореляції, позначивши дев'ятий чинник вибору дозвілля «цінністю спокійного життя»;

- з вірогідністю 95% є зв'язок між «ескапістським дозвіллям» та цінністю «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях». Це означає, що вибір таких дозвіллевих практик, як прогулянки містом та комп'ютерні ігри зумовлений бажанням не бути залежним від оточуючих, звільнитися від стороннього впливу. Тож десятий чинник отримав назву «цінність свободи».

Таким чином, завдяки кореляційному аналізу ми отримали 7 цінностей, які можуть бути латентними чинниками вибору того чи іншого виду дозвілля сільською підлітковою молоддю. На їхній основі ми згенерували мінімальну базову модель цінностей, які відіграють значущу роль у виборі дозвілля підлітками: цінності «статусу», «спільноти», «сім'ї», «своєї справи», «спілкування», «спокійного життя», «свободи».

Зазначимо, що проведений кореляційний аналіз факторів, сформованих видами дозвілля, та цінностей не виявив зв'язок між певними ціннісними орієнтаціями та групами «творчо-естетичне дозвілля» (яка включає практики

«художня творчість», «художня самодіяльність», «відвідування концертів»), «прагматичне дозвілля» (додаткова праця, технічна творчість, гра в карти), а також «туристично-ігрове дозвілля» (туризм, подорожі за кордон, ігри в більярд, боулінг, шашки, шахи). Тож, нами був проведений додатковий кореляційний аналіз цінностей не з виділеними групами, а окремо з кожною із перерахованих практик, що входять до цих груп (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Кореляційний аналіз ціннісних орієнтацій та дозвіллевих практик сільських підлітків (Pearson Correlation)

	Туризм	Подорожі за кордон	Ігри в карти	Ігри в більярд, боулінг	Відвідування концертів	Худ. самодіяльність	Художня творчість	Технічна творчість	Дод. праця	Гра в шашки, шахи
Здобуття вищої освіти	,177	-,152	,075	,083	,117	-,013	-,001	-,078	,105	-,041
Щаслива сім'я	-,075	-,102	-,011	-,065	-,114	-,024	-,085	-,069	,004	,001
Створення власного бізнесу	,146	,025	,157	,262*	,091	,048	-,025	,177	,218*	,250*
Задоволення та розваги	,150	,028	,333**	,147	,081	-,029	-,021	,090	,182	,171
Розвиток своїх здібностей	-,131	-,026	,015	-,071	-,127	-,140	-,106	-,151	-,078	-,010
Спокійне життя	-,104	,064	,055	-,019	-,076	-,018	-,099	-,007	-,036	,150
Накопичення багатства	-,082	,079	,107	,100	,005	-,081	-,144	-,055	,056	,017
Здобуття поваги серед людей	,027	,034	-,099	,084	,106	,083	-,032	,116	,121	,153
Цікава творча робота	-,170	-,017	-,040	-,052	-,057	-,126	,067	-,050	-,104	-,120
Життя згідно релігійних заповідей	-,020	,219	-,103	,091	,042	-,033	-,095	-,019	,012	,073
Особиста свобода	,055	,126	,031	,082	,002	-,133	-,014	-,031	,107	-,022
Допомога людям	,043	,192	-,127	,020	-,070	-,085	-,096	,017	-,165	,085
Мати друзів	-,127	-,075	-,078	-,188	-,225*	-,203*	-,136	-,177	-,076	-,089
Досягнення високого положення в суспільстві	,061	,053	,065	,222*	,159	,073	,044	,193	,029	,101
Мати владу	,116	,194	,139	,285**	,205*	,054	-,039	,091	,054	,175

** . Кореляція значима на рівні 0.01. * . Кореляція значима на рівні 0.05

Отримані дані свідчать, що зв'язок імовірний між двома практиками – участю у художній самодіяльності та відвідування концертів, які увійшли до групи «творчо-естетичне дозвілля», та цінністю «мати друзів». Прослідкувати зв'язок між заняттям художньою творчістю, яка також входить до групи «творчо-естетичне дозвілля», не вдалося з жодною з цінностей. Наявну кореляцію можна пояснити тим, що художня самодіяльність та відвідування концертів є колективними практиками, пов'язаними зі спілкуванням, приналежністю до певної групи, спільноти. Художня ж творчість у меншій мірі потребує наявності колективу, адже нею переважно займаються підлітки з невеликим колом спілкування (за результатами дослідження життєдіяльності підлітків 2013 р.). Ця, на нашу думку, обставина і зумовила відсутність зв'язку.

Щодо практик, які входять до групи «прагматичне дозвілля», то заняття додатковою працею корелює з цінністю «створення власного бізнесу», а ігри в карти – із цінністю «задоволення та розваги». Це означає, що влаштування сільського підлітка на додаткову роботу, ймовірно, зумовлено тим, що він прагне опанувати певну професію, зрозуміти, як функціонує світ бізнесу, накопичити певні ресурси влади (знання, кошти). Це може бути підґрунтям для відкриття власної справи у майбутньому. Здавалося б, що і технічна творчість, яка здатна приносити кошти підлітку в селі, також може бути опосередкована орієнтацією на створення свого бізнесу. Однак проведений аналіз не показав кореляції цього виду дозвілля з жодною із цінностей. Пояснення кореляції вибору практик гри в карти й цінністю «задоволення та розваги» не потребує особливих пояснень. Завдяки іграм ця цінність реалізується.

Із цінністю «створення власного бізнесу» ймовірний зв'язок практик, які увійшли до групи «туристично-ігрове дозвілля», а саме ігри в більярд, боулінг; гра в шашки, шахи. Справедливо говорити про підгрупу «ігрове дозвілля», яка

корелює з цінністю «створення власного бізнесу». Практика гри в більярд та боулінг пов'язана з цінністю «досягнення високого положення в суспільстві» та цінністю «мати владу». Скоріше всього, для сільського підлітка зазначені види дозвілля є підтвердженням певної статусності, авторитетності. Це і зумовлює такий вибір. Риси статусного дозвілля мають і подорожі за кордон, а також туризм та заміські прогулянки. Проте зв'язок цих дозвіллевих практик з жодними ціннісними преференціями виявити не вдалося.

Додатковий кореляційний аналіз дозволив нам внести уточнення щодо взаємозв'язку ціннісних орієнтацій сільських підлітків з деякими із дозвіллевих практик, які не увійшли до перерахованих нами факторів. Вибір сільськими підлітками деяких практик із групи «творчо-естетичного дозвілля» пов'язаний з цінністю соціального владного ресурсу - «мати друзів», із групи «прагматичного дозвілля» — з цінностями владного ресурсу у вигляді коштів та знань — з такими цінностями, як «створення власного бізнесу» та «задоволення і розваги», а «ігрова» підгрупа практик з групи «туристично-ігрового дозвілля» пов'язана з цінностями «створення власного бізнесу», «досягнення високого становища в суспільстві» та «мати владу».

Стосовно виділених нами основних видів дозвіллевих практик було з'ясовано, що за їхній вибір сільськими підлітками «відповідають» 7 основних цінностей: цінність статусу (активні рекреаційно-розважальні, туристично-ігрові практики), цінність спільноти (пасивні рекреаційно-розважальні практики), цінність сім'ї (домашні практики), цінність своєї справи (комунікативно-розвиваючі, прагматичні практики), цінність спілкування (віртуальні та колективні творчо-естетичні практики), цінність спокійного життя (оздоровчі практики), цінність свободи (ескапістські практики).

3.3. Роль творчих дозвілєвих практик в актуалізації соціальної суб'єктності сільських підлітків Харківщини

3.3.1 Суб'єктні характеристики сільських підлітків

На теоретичному рівні ми визначаємо соціальну суб'єктність як здатність індивіда до активної, самостійної соціальної дії, що опосередкована культурою, індивідуальністю та соціальною системою.

На емпіричному рівні ми визначаємо суб'єктність як набір певних рис, сформованих переплетінням індивідуальності та соціокультурної системи, які опосередковують цивілізаційний процес індивіда, який проявляється у певних практиках, пов'язаних з соціальною мобільністю та успішністю у різних фігураціях (просторових, соціальних, економічних тощо).

Для того, щоб виявити, якими суб'єктними характеристиками наділена сільська молодь, наскільки розповсюджені ці характеристики, ми провели одновимірний аналіз за деякими ознаками. Серед них: плани сільських підлітків після закінчення школи (плановане місце навчання, бажане місце роботи), досвід роботи, важливість досягнення життєвого успіху, розуміння життєвого успіху, наявність досвіду закордонних поїздок, успішність навчання в школі (див. табл. 3.6 - 3.12) (за даними дослідження 2015 р.)

Таблиця 3.6

Плани сільських підлітків після закінчення середньої школи (у % до тих, хто відповів)

Плани на майбутнє	
Продовжать навчання	74
Підуть працювати	1
Одночасно будуть навчатися та працювати	21
Залишаться вдома	4

Як бачимо, близько 2/3 сільських підлітків планують продовжити освіту, ще близько 1/5 – планують навчатися та працювати. Це свідчить про високу

цінність освіти для цієї групи молоді, а також про потенційні суб'єктні характеристики, які можуть бути розвинені зі вступом підлітка до вишу.

Таблиця 3.7

Плановане місце навчання сільських підлітків після закінчення середньої школи (у % до тих, хто відповів)

Місце навчання	
Вступатимуть до вищого навчального закладу (університету)	82
Вступатимуть до коледжу (технікуму)	13
Вступатимуть до професійного ліцею, училища	5

Для більшості підлітків (82%) вступ до вищого навчального закладу є пріоритетною метою після закінчення школи. Слід додати, що за результатами одновимірного розподілу цінностей, освіта є більш значущою для сільських підлітків, ніж для їхніх міських однолітків. Диплом про здобуту освіту, обрана спеціальність, професія, престиж навчального закладу, який закінчили, є також більш значущими для сільських підлітків, ніж для міських. Дуже важливими їх, відповідно, вважають 62% сільських і 48% міських підлітків, 58% учнів сіл і 46% учнів міст; 34% сільської молоді і 28% міської. Ми припускаємо, що вихідці з сіл розглядають освіту у вищому навчальному закладі як значний владний ресурс і соціальний ліфт. Додамо, що освіта у вищих навчальних закладах відіграє значну роль у становленні суб'єктних характеристик молоді людини. З огляду на це, плани сільських підлітків на майбутнє та їхня реалізація мають значний потенціал розвитку їхньої соціальної суб'єктності.

Таблиця 3.8

Бажане місце роботи сільських підлітків після закінчення середньої школи (у % до тих, хто відповів)

Місце роботи	
1	2
Державне підприємство, установа	18
Приватна фірма	27

Продовження таблиці 3.8

1	2
Іноземна фірма	12
Власний бізнес	30
Фірма батьків	1
За кордоном	10
Інше	2

Фактично третя частина опитаних сільських підлітків хотіла б створити власний бізнес. На нашу думку, це значна частка, і підлітки, які належать до цієї групи, мають потенціал розвинути свою суб'єктність, створюючи свою справу.

Таблиця 3.9

Досвід роботи сільських підлітків (у % до тих, хто відповів)*

Місце роботи	
Була оплачувана робота	5
Працювали повний чи неповний робочий день	8
Неофіційна праця, без контракту	30
Волонтерство	10
Оплачувана практика	2
Інший вид праці	3
Не доводилося працювати	49

*на це питання можна було обрати відповіді з сумісними альтернативами

Кожен другий сільський підліток має досвід роботи – офіційної чи неофіційної, на добровільних засадах чи оплачуваної, так чи інакше, сільські підлітки практикують додаткову працю. Додаткова зайнятість є одним з проявів соціальної суб'єктності шкільної молоді, і ми можемо говорити про те, що відсоток підлітків, наділених цією якістю, є доволі високим серед шкільної сільської молоді.

Таблиця 3.10

Ставлення підлітків до тверджень щодо життєвого успіху (у % до тих, хто відповів)

Твердження	Важко відповісти	Повністю не згодні	Швидше, не згодні	Швидше, згодні	Повністю згодні
Досягнення життєвого успіху є для Вас надзвичайно важливим	2	0	2	26	70
Ви не потребуєте допомоги інших, щоб досягти успіху	4	4	40	37	15
Якщо будете багато працювати, то досягнете всього чого бажаєте	1	2	11	34	52
У сучасних соціально-економічних умовах такі люди, як Ви, не мають шансів на успіх у житті	6	32	37	18	7
Ви маєте незначний вплив на події, які відбуваються у Вашому житті	8	20	31	28	13

Як свідчать дані таблиці 3.10, для переважної більшості підлітків (96%) є важливим досягнення життєвого успіху. Що стосується факторів, які сприятимуть досягненню цієї мети, то це, як зазначили наші респонденти, такі особистісні якості, як старанність, працьовитість, високий рівень професійних знань, вмінь та навичок. Найменш вагомими для досягнення успіху сільські підлітки вважають такі чинники, як щасливий випадок, везіння; місце проживання; матеріальний стан батьків; соціальне походження; політичні погляди. Зазначимо, що згода 86% підлітків з тезою про те, що інтенсивна праця допоможе їм досягти життєвого успіху, свідчить про сформовану диспозиційну суб'єктність (за Л. Сокурянською) підліткової молоді села.

**Частота закордонних поїздок серед сільських підлітків (у % до тих, хто
відповів)**

Частота поїздок за кордон	
Кілька разів на місяць	6
Кілька разів на рік	13
Один-два рази за життя	31
Не доводилось жодного разу	50

Наявність досвіду закордонних поїздок теж може бути показником соціальної суб'єктності підлітків. Наше дослідження довело, що кожен другий сільський підліток має такий досвід. У цьому контексті підкреслимо, що опитані нами підлітки проживають у прикордонних селах, тому екстраполювати отримані результати на всіх українських підлітків неможна. Адже підліткова молодь, що проживає в прикордонних регіонах, має певні можливості та переваги (територіальну близькість) щодо відвідування сусідніх країн.

**Навчальна успішність сільських підлітків (за середнім балом)
(у % до тих, хто відповів)**

Середній бал навчальної успішності	
1-6 балів	16
7-9 балів	50
10-12 балів	34

Ще одним показником суб'єктності підлітка є такий владний ресурс, як високий рівень навчальної успішності. За результатами нашого дослідження було з'ясовано, що більшість старшокласників володіє цим ресурсом. Так, кожен третій сільський випускник має оцінки високого рівню, а кожен другий – достатнього. Ми припускаємо, що цей ресурс іноді є завищеним, по-перше,

через бажання підлітків здаватися більш успішними, по-друге, через відмінності у якості освітніх послуг у сільських та міських школах.

Проаналізувавши деякі суб'єктні характеристики сільських підлітків, ми дійшли висновку, що сільська молодь володіє значним потенціалом як диспозиційної, так і актуалізованої суб'єктності. Одним з важливих чинників розвитку цього потенціалу є творчі дозвіллеві практики.

3.3.2 Розповсюдженість і регулярність занять творчими видами дозвілля сільських підлітків Харківщини

Завдяки дозвіллевим практикам здійснюється формування та реалізація індивідуального потенціалу, суб'єктних характеристик молодшої людини. Від змістовності та якості дозвілля залежить, чи буде розвиватися індивідуальний потенціал індивіда, його здібності, уміння, навички. Змістовні характеристики дозвілля значною мірою залежать від його соціально-просторової основи. Реалізація дозвілля в селі та у місті відрізняється за ступенем ресурсної бази для задоволення рекреаційних, творчих, пізнавальних потреб. Сільським підліткам навколишнє соціальне середовище не дає тотожних можливостей самореалізації, самовираження, самопрезентації у вільний час, адже в селі відсутні або майже відсутні заклади для якісного проведення дозвілля. Крім того, значна частина вільного часу витрачається сільською молоддю на ведення домашнього господарства і хатніх справ, об'єм яких значно вищий, ніж у місті. Отже, особливості проживання в селі впливають на якісні характеристики дозвілля, яке, в свою чергу, є чинником формування та реалізації індивідуального суб'єктного потенціалу молодшої людини. Оскільки молодь є активною частиною населення, яка найбільш здатна сприймати інноваційні процеси в суспільстві, а також бути їхнім творцем, то саме прояв її суб'єктних характеристик є вкрай важливим для розвитку сучасного українського села.

Для сільських підлітків одним із варіантів розкриття таких здібностей є втілення їх через творчі дозвіллієві практики. Як зазначалось вище, ми визначаємо поняття «творчі дозвіллієві практики» як специфічний різновид дозвіллієвих практик особистості, у ході реалізації яких створюються нові об'єкти, які мають матеріальну та нематеріальну цінність для індивіда і виступають ресурсом влади у фігураціях. Ці практики надають можливість підлітку стати більш самостійним, активним, проявити свої креативні здібності. Саме тому дуже важливо вивчати творчі дозвіллієві практики, які розвивають суб'єктні характеристики підлітка, сприяють позитивним змінам його становища у соціальних фігураціях через прирощення владних ресурсів (авторитету серед однолітків, вчителів, високих оцінок з певних дисциплін тощо), що, у свою чергу, сприяє його індивідуальному цивілізуванню. Тому ми пропонуємо звернутися до розгляду розповсюдженості та регулярності занять творчими видами дозвілля сільських підлітків Харківщини (див табл. 3.13).

Проаналізуємо подану в таблиці структуру вільного часу сільських підлітків Харківщини. Перш за все необхідно виділити щоденні практики підлітків, які утворюють типовий стиль життя сільської підліткової молоді як особливої соціально-демографічної групи. До таких дозвіллієвих занять відносяться:

«спілкування в соціальних мережах» (75% опитаних підлітків займаються цим щодня);

«прослуховування музичних записів» (67% молоді займаються цим щоденно);

«просто відпочинок, посидіти, полежати, нічого не роблячи» (50% школярів виділили цей спосіб проведення вільного часу як щоденний);

«перегляд телепередач» (50% юних респондентів обирають цей вид дозвілля щодня).

**Розповсюдженість і регулярність занять творчими видами дозвілля
сільських підлітків Харківщини (у % до опитаних)**

Види занять у вільний час	Регулярність занять					Середнє	Ранг
	Кожен день	Декілька разів на тиждень	Декілька разів на місяць	Декілька разів на рік	Практично ніколи		
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Спорт та спортивні ігри	32	49	13	5	1	4,1	4-6
2. Туризм, заміські прогулянки	6	16	30	33	14	2,7	18
3 Прогулянки містом	21	28	37	6	7	3,5	9-10
4. Подорожі за кордон	11	0	5	19	66	1,7	30
5.Просто відпочинок	50	32	12	1	6	4,2	3
6. Зустрічі з друзями, знайомими	32	49	15	4	0	4,1	4-6
7. Відвідування дискотек, клубів	4	18	36	13	29	2,5	20-21
8. Гра в шашки, шахи	5	12	23	25	35	2,3	24-28
9. Відвідування кафе, барів	4	16	34	26	21	2,6	19
10. Настільні ігри (доміно, нарди)	11	8	27	26	28	2,5	20-21
11. Ігри в карти	14	27	20	14	25	2,9	16
12. Ігри в більярд, боулінг	9	7	20	27	37	2,2	24-28
13. Читання газет, журналів	16	33	30	11	10	3,3	13-14
14. Читання художньої літератури	25	28	30	9	9	3,5	9-10
15. Перегляд ТВ	50	32	9	1	8	4,1	4-6
16. Комп'ютерні ігри	29	27	19	3	22	3,4	11-12
17. Спілкування в соціальних мережах	75	19	4	0	2	4,6	1
18. Активний відпочинок	20	26	31	15	8	3,4	11-12
19. Відвідування кінотеатрів	3	9	30	36	22	2,3	24-28

Продовження таблиці 3.13

1	2	3	4	5	6	7	8
20. Прослуховування музичних записів	67	19	6	4	3	4,4	2
21. Відвідування театрів, музеїв	3	5	32	45	15	2,4	22-23
22. Відвідування концертів	4	5	29	35	26	2,3	24-28
23. Відвідування церкви	7	10	18	43	21	2,4	22-23
24. Участь у художній самодіяльності	13	19	33	22	12	3,0	15
25. Художня творчість	16	17	24	14	28	2,8	17
26. Технічна творчість	10	10	13	14	53	2,1	29
27. Додаткова праця з метою заробітку	8	11	17	24	40	2,2	24-28
28. Прибирання в квартирі, будинку	32	45	15	3	5	3,9	8
29. Самоосвіта	34	38	20	6	2	4,0	7
30. Вивчення іноземних мов	14	35	27	18	6	3,3	13-14

До дещо менш розповсюджених дозвіллевих практик, якими щоденно займається кожен третій-четвертий сільський підліток Харківщини, належать:

«самоосвіта» (як щоденне заняття притаманна 34% опитаних);

«зустрічі з друзями, знайомими, відвідування та прийом гостей» (щоденна практика для 32% сільських підлітків);

«спорт та спортивні ігри» (32% опитаних підлітків займається спортом щодня);

«прибирання в квартирі, будинку» (щоденна практика для 32% респондентів);

«комп'ютерні ігри» (кожного дня в них грає 29% опитаних сільських підлітків);

«читання художньої літератури» (щодня читають 25% підлітків).

До ще менш розповсюджених практик слід відносити ті, які характерні для приблизно кожного п'ятого підлітка:

«прогулянки містом» (21% підлітків практикує щодня);

«активний відпочинок» (ролики, лижі, ковзани, борди тощо).

Хоча найрозповсюдженішими дозвіллевими практиками є пасивні види дозвілля, що спрямовані на відпочинок та розваги, чинне місце у структурі дозвілля сільських підлітків займають самоосвіта, читання художньої літератури, які як щоденна практика притаманні кожному третьому сільському підлітку. Ці практики спрямовані на прирощення їхнього культурного капіталу, що сприятиме вступу до бажаного вишу та вибору професії до душі. Також кожен третій сільський підліток щодня займається спортом або грає в спортивні ігри, а кожен п'ятий щодня приділяє час активному відпочинку, що сприяє фізичному розвитку шкільної молоді.

Далі ми виділили дозвіллеві практики, які за своєю специфікою не можуть бути щоденними, проте також формують стиль життя сільської підліткової молоді. А саме заняття, які щотижнево або щомісячно практикує кожен третій сільський підліток:

«читання газет, журналів» (33% опитаних практикують щотижня);

«вивчення іноземних мов» (35% опитаних практикують декілька разів на тиждень);

«туризм, заміські прогулянки» (30% опитаних займаються цим декілька разів на місяць);

«відвідування дискотек клубів» (36% підлітків практикують це декілька разів на місяць);

«відвідування кафе, барів» (34% підліткової молоді щомісяця приділяють цьому свій час);

«участь у художній самодіяльності» (33% підлітків роблять декілька разів на місяць);

«відвідування кінотеатрів» (30% підлітків займаються цим декілька разів на місяць);

«відвідування театрів, музеїв» (декілька разів на місяць 32% опитаних практикують цей спосіб проведення вільного часу).

Окрім названих занять у вільний час, доволі широко розповсюджені (приблизно кожен четвертий сільський підліток Харківщини приділяє свій час такому дозвіллю декілька разів на тиждень/ місяць):

«ігри в карти» (27% підлітків роблять це декілька разів на тиждень);

«відвідування концертів» (29% опитаних практикують це декілька разів на місяць);

«настільні ігри» (відповідно, 27% підлітків);

«художня творчість» (написання віршів, прози, гра на музичних інструментах, малювання тощо) (відповідно, 24% підлітків);

«гра в шашки, шахи» (відповідно, 23% підлітків).

Отже, ми бачимо, що дозвілля підлітків є доволі різноманітним, хоча переважають серед нього види, спрямовані на рекреацію, відпочинок. Проте розвиваючим та освітнім видам дозвілля в структурі вільного часу підлітків також є місце. Особливе місце серед розвиваючого дозвілля займають творчі дозвіллеві практики: декілька разів на місяць кожен третій сільський підліток бере участь у художній самодіяльності, а кожен четвертий — займається художньою творчістю. На жаль, технічна творчість значно менше поширена серед сільських підлітків. Вочевидь, це не є таким популярним видом дозвілля через те, що підлітки майструють і конструюють у вільний час, швидше, не за власним бажанням, а при виникненні такої необхідності або на прохання дорослих. Практично ніколи не займаються технічною творчістю 53% сільської підліткової молоді, тобто більше половини всіх опитаних.

Крім технічної творчості, за результатами проведеного дослідження, сільські підлітки Харківщини практично ніколи не займаються такими видами дозвілля як:

«подорожі за кордон» (майже ніколи не практикують 66% опитаних);

«додаткова праця з метою заробітку» (практично ніколи не практикують 40% сільських підлітків);

«ігри в більярд, боулінг» (37% практично ніколи не обирають ці види проведення вільного часу);

«відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів» (21% майже ніколи не роблять це).

Отже, отримані дані свідчать, що структура дозвілєвих практик сільських підлітків сформована різноманітними видами дозвілля. Найбільш популярні види дозвілля сільської молоді — це спілкування в соціальних мережах; прослуховування музичних записів; просто відпочинок, посидіти, полежати, нічого не роблячи; перегляд телепередач. Найменш популярні — подорожі за кордон та технічна творчість. Творчість посідає своє місце в структурі дозвілля сільських підлітків, проте, ми припускаємо, що її позиції зміняться із завершенням підлітком школи.

Для з'ясування того, як змінюється структура дозвілля, наскільки збільшуються можливості для сільських підлітків у зв'язку зі вступом та навчанням у виші, був проведений порівняльний аналіз розповсюдженості різноманітних дозвілєвих практик серед сільських підлітків (за результатами аналізу харківської частини вибірки міжнародного дослідження «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.; за репрезентативною вибіркою опитано 428 учнів випускних класів Харкова та області) та серед студентів, які до вступу у заклад вищої освіти, мешкали в селі (за результатами аналізу харківської частини вибірки міжнародного дослідження «Нове покоління. надії, цілі, ідеали: двадцять років по тому» (2012–2013 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 621 студент ЗВО Харкова).

Отримані нами дані свідчать про те, що зміна сільського середовища на міське, зміна статусу учня на статус студента певним чином впливає на регулярність та розповсюдженість дозвілєвих практик.

Результати аналізу показали, що до найбільш поширених (щоденних) занять підлітків та студентів, які утворюють типовий для такої молоді стиль життя, належать такі дозвілєві практики:

- «відвідування інтернет-сайтів, зокрема для спілкування в соціальних мережах» (75% сільських підлітків та 83% студентів вихідців із села займаються цим щодня);

- «прослуховування музичних записів» (для близько 67% сільських школярів та 80% студентів, що до вступу у виш мешкали в селі, це щоденна практика);

- «просто відпочинок» (50% та 63%, відповідно).

Доволі розповсюдженими (приблизно кожен третій з опитаних підлітків та студентів займається ними щодня) є зустрічі зі знайомими, друзями (притаманні 32% сільських підлітків та 40% студентів). Може здатися, що різниця у структурах дозвіллевих практик сільських підлітків відсутня, проте це не так. Серед студентів значно більше тих, хто читає щодня — 35%, у той час, як щоденно читає художню літературу тільки 25% сільських підлітків. Кожен другий з останніх щодня переглядає ТБ, тоді як тільки 13% студентів роблять це щодня. Значно менше студентів, порівняно з сільськими школярами, щодня грають у комп'ютерні ігри — 29% і 10%, відповідно.

Отже, найрозповсюдженішими видами дозвілля серед підлітків та студентів Харківщини є пасивні види дозвілля, які реалізуються перш за все в домашніх умовах. Проте спостерігається позитивна тенденція набуття популярності читання художньої літератури: значно більше читають щодня студенти-вихідці з села порівняно з сільськими підлітками.

Далі ми розглянемо види дозвілля, які за своєю специфікою не можна віднести до щоденних, однак вони також є важливою складовою стилю життя сучасної підліткової та студентської молоді. Це такі заняття у вільний час, які з регулярністю кілька разів на тиждень або кілька разів на місяць практикує приблизно кожен другий тинейджер чи студент. За результатами аналізу серед таких занять опинилися:

- «спорт та спортивні ігри»;
- «читання газет, журналів»;
- «зустрічі з друзями, знайомими»;

- «прогулянки містом»;
- «туризм, прогулянки за містом»;
- «відвідування кафе, барів».

Значно рідше студенти, порівняно з підлітками, відвідують дискотеки, клуби. Так, 54% підлітків приділяє свій вільний час цьому виду дозвілля щотижня та щомісяця, тоді як серед студентів так проводять свій вільний час (щотижня та щомісяця) тільки 18% молодих людей. Менш розповсюдженою, порівняно з підлітками, серед студентів є практика гри в карти. Серед студентів щотижня чи щомісяця грає в карти приблизно кожен четвертий, тоді як серед підлітків – майже кожен другий. Проте серед студентів знижується не тільки відсоток тих, хто займається розважальними видами дозвілля. Порівняно зі школярами, серед студентів знижується доля тих, хто займається творчими дозвіллевими практиками (52% проти 26%). Отже, серед студентів менш поширені відвідування дискотеки, клубів, гра в карти та творчі дозвіллеві практики, але студенти (в силу більших інфраструктурних можливостей у місті) частіше відвідують кінотеатри (51% проти 39% серед підлітків).

Таким чином, було з'ясовано, що і в середовищі сільських підлітків, і в середовищі студентів-вихідців із села домінує пасивне (переважно віртуальне) дозвілля. Незважаючи на витіснення багатьох активних видів дозвілля з повсякденного життя молоді, серед позитивних тенденцій слід виокремити збільшення долі молоді, що починає щоденно читати із вступом до вишу. Серед негативних — значне зменшення розповсюженості творчих дозвіллевих практик серед студентів. На нашу думку, це серйозна проблема, адже творчі дозвіллеві практики плекають інноваційний потенціал, всебічно розвивають молоду людину, допомагають становленню креативної особистості, особистості з суб'єктними характеристиками, яка може прилаштуватися до суспільства, що швидко змінюється (див. підрозділ 3.3.3). Зрозуміти причини низького рівня розповсюженості таких практик нам

допомогло якісне дослідження, за результатами якого було з'ясовано, чому ситуація є такою і як можна її змінити (див. підрозділ 3.3.4).

3.3.3 Творчі дозвіллеві практики як простір формування соціальної суб'єктності сільських підлітків

Творчі дозвіллеві практики відіграють значну роль у житті сільських українських підлітків, вони виконують багато позитивних функцій, у тому числі розвитку суб'єктності підліткової молоді. Для підтвердження цього положення нами було проведено порівняльний аналіз середніх у групі підлітків, які реалізують творчі дозвіллеві практики повсякденно (кожного дня чи декілька разів на тиждень), і у групі підлітків, для якої творчі заняття не є повсякденними (реалізуються декілька разів на місяць чи рік або не реалізуються зовсім).

Здійснений нами аналіз показав, що існує зв'язок творчих дозвіллевих практик з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як успішність навчання, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, волонтерство (див. рис. 3.4 – 3.7).

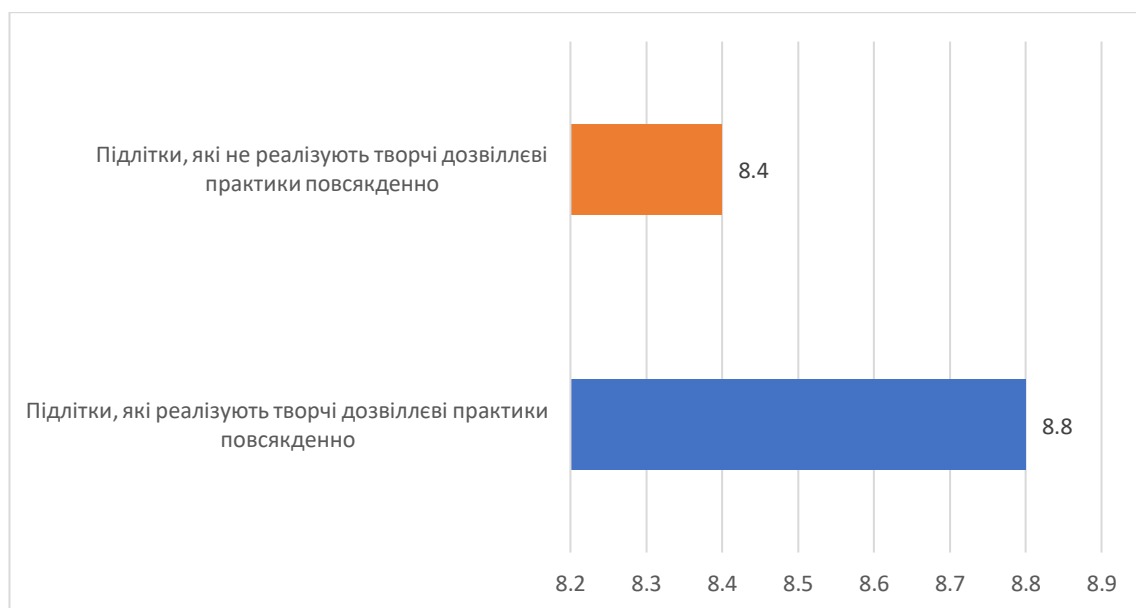

Рисунок 3.4. Середній бал навчальної успішності підлітків, які реалізують творчі дозвіллеві практики повсякденно/ неповсякденно

Підлітки, які реалізують творчі дозвілєві практики повсякденно, мають більш високий середній бал навчальної успішності. На нашу думку, це може бути свідченням тісного взаємозв'язку дозвілєвої та освітньої фігурації: підлітки, що прирощують свої владні ресурси у сфері дозвілля, також більш активно прирощують їх у сфері навчання. Ми не можемо сказати напевно, що саме зумовлює такий зв'язок, адже процес цивілізування не є лінійним, а фігурації представлені тісним переплетінням взаємовідносин, проте активність у творчій дозвілєвій сфері і активність в освітній сфері пов'язані між собою.

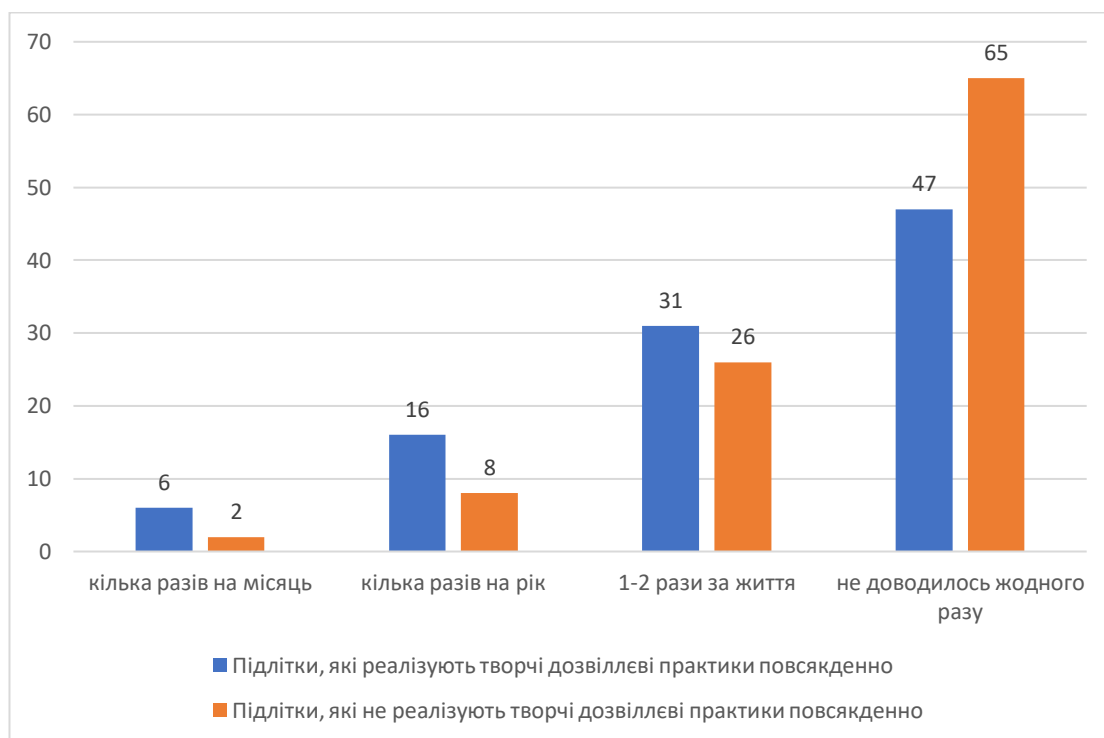

Рисунок 3.5. Частота виїздів за кордон підлітків з різним рівнем залучення до творчих дозвілєвих практик (у % до тих, хто відповів)

Підлітки, які повсякденно приділяють час творчим дозвілєвим практикам, частіше виїжджають за кордон, проте це є показником не стільки їхньої суб'єктності, скільки матеріальних можливостей батьків. Тим не менш, ми вважаємо, що на розвиток суб'єктності, окрім інших чинників, впливає

творча діяльність, яка накладає певний відбиток на індивідуальність підлітка, формує його габітус.

Серед творчо активних підлітків є більш поширеним прагнення навчатися за кордоном, що, на нашу думку, також є проявом їхньої диспозиційної суб'єктності.

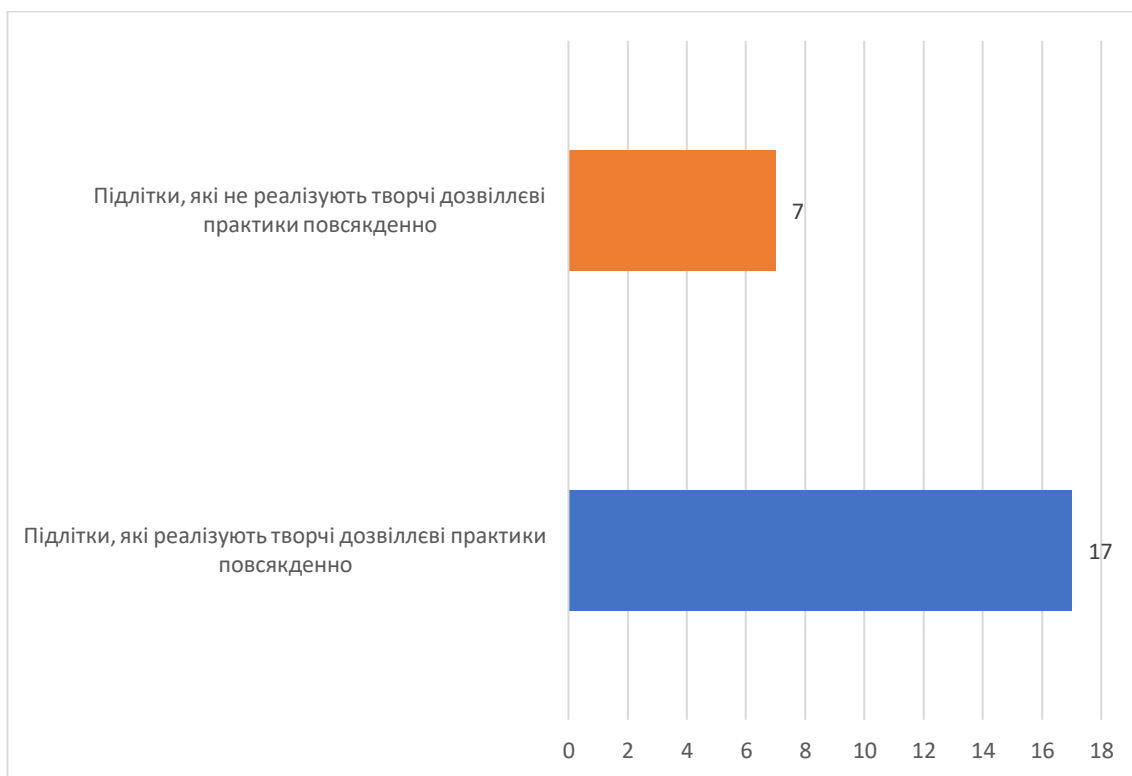

Рисунок 3.6. Прагнення навчатися за кордоном серед підлітків з різним залученням до творчих дозвілєвих практик (у % до тих, хто відповів)

Серед підлітків, які займаються творчим дозвіллям повсякденно, відсоток тих, хто прагне навчатися за кордоном вдвічі більший, ніж серед їхніх однолітків, які практично ніколи не займаються творчістю. Ми припускаємо, що це зумовлено габітусом підлітків, які займаються творчістю, бо вони виховуються в сім'ях з більш високим культурним капіталом. Адже, як ми з'ясували в процесі дослідження, освітній владний ресурс батьків впливає на заняття підлітків творчими дозвілєвими практиками.

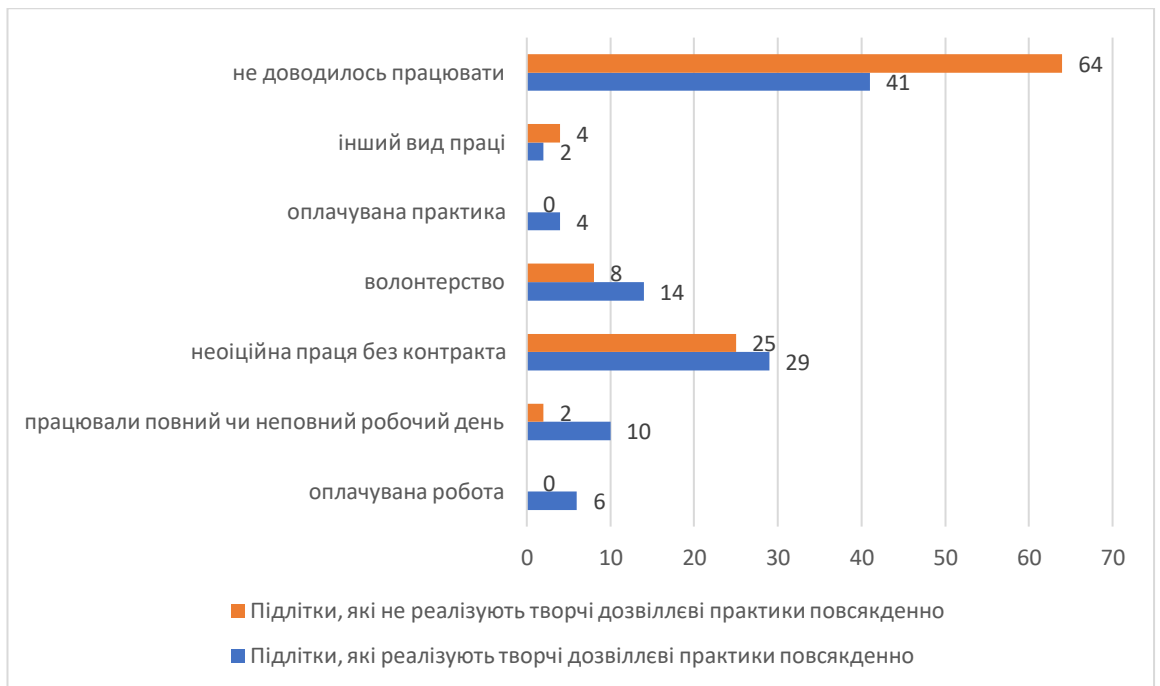

Рисунок 3.7. Додаткова зайнятість серед підлітків з різним залученням до творчих дозвіллевих практик (у % до тих, хто відповів)

Підлітки, які повсякденно займаються творчими дозвіллевими практиками, більш часто звертаються до додаткової праці, що робить їх більш самостійними, незалежними, вільними від оточуючих обставин. Прирошення владних ресурсів (матеріальних та символічних) також є проявом соціальної суб'єктності підлітка.

Отже, за результатами нашого дослідження було з'ясовано, що творчі дозвіллі практики пов'язані з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як успішність навчання, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, волонтерство.

3.3.4 Сільська підліткова молодь Харківщини про себе та свою творчість (за результатами якісного дослідження)

Для того, щоб краще зрозуміти, чим є творчість для сільської підліткової молоді, які функції творче дозвілля виконує у молодіжному середовищі, які суб'єктні характеристики вона розвиває, які саме владні ресурси приносить

тинейджерам, який має вплив на їхній процес цивілізації, нами було проведено якісне дослідження.

У 20 глибинних інтерв'ю взяли участь 9 дівчат та 11 хлопців — учнів 7-11 класів Бугаївського навчально-виховного комплексу (село Бугаївка, Харківська область), які займаються творчими дозвіллевими практиками.

В межах дослідження використовувався метод глибинного напівструктурованого інтерв'ю разом із рисунковими та проектними методиками, а також методом колізій.

Цей метод інтерв'ю зазвичай не викликає особливих труднощів у респондентів, тому його можна застосовувати у випадку, коли об'єктом вивчення є підлітки. Однак адаптація допомогла нам зробити його ще більш ефективним. По-перше, щоб уникнути можливих складнощів, набір питань був обмеженим і складався з 16 питань, що дозволило скоротити час інтерв'ю до 40 хвилин. Оптимальним часом для проведення інтерв'ювання з дітьми, як вважає С. Щеглова, є 30 хвилин [217, с. 28]. Використання нестандартних методів, необхідних для досягнення дослідницьких завдань, не ускладнює процедуру інтерв'ювання, а, навпаки, робить її більш цікавою для підлітка, перешкоджає втомі респондента такого віку. Зупинимося на цих методиках більш детально.

Ми скористалися проективною методикою в сензитивному питанні і зробили можливим те, що респонденти вільно на нього давали відповіді, не відчуючи тиску інтерв'юера. Під приводом з'ясування позиції своїх друзів респондент-підліток розкривав свою особисту позицію. Ми сформулювали питання таким чином: «Уявіть, що Вашому другу запропонували виконати творчу роботу, яка б добре оплачувалася, але йому б довелося фактично відмовитися від своєї думки і прислухатися тільки до замовника. Наскільки б це було прийнятно для нього?». Припускаємо, що, якби ми поставили запитання прямо: «Вам запропонували виконати творчу роботу, яка б добре оплачувалася, але потрібно фактично відмовитися від своєї думки і прислухатися тільки до замовника. Наскільки це прийнятно для Вас?», гарантії

щирої відповіді значно б зменшилися. Стверджуючи це, ми виходимо з результатів кількісного дослідження проблем життєдіяльності підлітків, проведеного кафедрою соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна в 2013 році (за репрезентативною вибіркою в ході дослідження було опитано 1909 підлітків м. Харкова та Харківської області віком 12-17 років). За результатами цього дослідження творча робота як цінність лише декларується підлітками, а на перше місце виходить робота, яка добре оплачується.

Тобто проєктивна методика дозволяє в разі навіть з сензитивним питанням отримати щирі відповіді про особисту позицію респондента, не питаючи про цю позицію прямо.

В середині інтерв'ю підлітку пропонувалося відволіктися і відпочити в ході дослідження. Це забезпечувалося за рахунок рисункової методики. Інтерв'юер звертався до респондента з проханням «намалювати творчість у вигляді чого завгодно». Отримані рисунки допомогли досліднику краще зрозуміти внутрішній світ і цінності підлітка. Крім того, пропонувалося (через кілька питань) повернутися до малюнка і розмістити на ньому себе. Таким чином було з'ясовано, наскільки творчість близька автору малюнку, що входило до мети дослідження. Що з цього вийшло і які були відповіді на питання інтерв'ю, ми покажемо нижче.

За результатами дослідження з'ясувалося, що серед респондентів є такі, що надають перевагу лише одному виду творчості у вільний час: «Творчому? Не знаю. По-різному, а читати книжку – це теж творческе? Граю на бубні» (Вадим В., 8 клас, Бугаївський НВК). Інші реалізують декілька творчих дозвіллевих практик: «Я люблю танцювати, займаюся фотографією, гуляю з друзями» (Катерина С., 10 клас, Бугаївський НВК). Тож прирощення владних ресурсів (у вигляді творчих умінь, навичок, здібностей) може відбуватися як за одним напрямком, так і в декільках.

Кількість часу, яку сільська підліткова молодь приділяє творчим дозвіллевим практикам, варіюється від декількох годин на день до години декілька разів на тиждень. До того ж деякі види практик у своїй реалізації не є

постійними: «А як багато часу ти приділяєш творчому дозвіллю? Творчому? Ну, половина на половину. Тобто я можу і заняття творчістю замість того, щоб почитать, а можу, навпаки, смотря який настрій» (Ліза, 11 клас, Бугаївський НВК); інші відбуваються за певним розкладом: «Декілька разів на тиждень ходжу на репетиції з танців» (Катерина С., 10 клас, Бугаївський НВК). Процес творчості може бути як спонтанним і залежати від наявності певного емоційного ресурсу підлітка (настрій), так і, навпаки, відбуватися заплановано.

Проте не можна не підкреслити, що у підлітків виникає спонтанне бажання творити тоді, коли творче дозвілля відбувається за графіком. Бажання творити може виникнути у будь-який момент, тому нас зацікавило, як виникає перша мить творіння, що та хто може на це вплинути.

Серед особистостей, які вплинули на вибір творчих дозвіллевих практик, близькі люди (дідуся та бабусі, батьки, сестри, брати, друзі) та викладачі:

«У мене бабуся любить дуже вишивати, їй це дуже подобається, вона кожного вечора сідає біля телевізора і вишиває. Мама гарно малює, вона робе манікюри різні і також багато малює на нігтях» (Мілана, 7 клас, Бугаївський НВК).

«Деякі мої однокласники, друзі ходили, і я бачила, як вони танцюють і мені теж захотілось» (Даша, 7 клас, Бугаївський НВК).

«Папа добре малював, малює. У дитинстві дідусь хорошо малював, що не попрошу, те він може нарисувать» (Андрій Т., 7 клас, Бугаївський НВК).

«У хореографічному гуртку «Родзинка» займалися мої сестри» (Катерина С., 10 клас, Бугаївський НВК).

«Мене вчила ще моя перша вчителька Ніна Михайлівна, мене це зацікавило ще з другого класу (про малювання)» (Богдан Р., 10 клас, Бугаївський НВК).

Іноді, підлітки згадували, що на вибір творчого заняття вплинули, швидше, не люди, а обставини:

«Ручка вдома зламалась. І захотілось зробити гарну, щоб такої ні в кого не було» (Вадим Т., 9 клас, Бугаївський НВК).

«Я побачила в Інтернеті і схотіла зайнятися цим (про hand made)» (Яна, 8 клас, Бугаївський НВК).

Первинна соціалізація відіграє важливу роль у становленні креативного індивіда, індивіда з новаторським потенціалом, розвиненими суб'єктивними характеристиками. Саме близькі та рідні дають поштовх для розкриття цього потенціалу, а рішення продовжувати займатися творчістю залежить від багатьох речей. На нашу думку, не менш значущим чинником є вторинна соціалізація у колі однолітків з різних гуртків, спільнот.

Деякі респонденти зазначали, що серед їхніх знайомих були такі, що заповзятіше стали займатися творчими практиками у сприятливому середовищі: «Починалося все з того, що ми з класом вирішили створити свою власну газету про шкільні справи, про учасників, які щось отримували. «Це, напевно було класі ще в шостому, а наразі я вже в 11-ому» (Ліза, 11 клас, Бугаївський НВК).

«Так, ну, я спочатку не думав, що я вмію малювати, а потім коли на уроках образотворчого мистецтва нам задали щось, у мене вийшло, і було не дуже.. було гарно» (Максим, 11 клас, Бугаївський НВК).

Прирощення владних ресурсів у вигляді нових знань, умінь є стимулом, який сприяє продовжувати заняття творчістю. Розпочинати ж займатися творчими дозвіллевыми практиками, як це видно з відповідей респондентів, можна у будь-якому віці: і в 4, і у 8, і в 16, і пізніше, якщо є бажання.

На питання, чи поділяють їхній дозвіллевий вибір близькі, рідні, друзі, сільські школярі дали стверджувальну відповідь, хоча в деяких випадках вона означала, скоріше, не підтримку займатися творчістю у вільний час, а нечинення перепон, нейтральне ставлення. Тут має місце переплетіння соціальної та дозвіллевої фігурації.

Окрім того, що дозвіллева фігурація має тісний зв'язок з соціальною, вона сама є переплетінням фігурацій у дозвіллевому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей поведінки: постфігуративна, заснована на тому, що молодші переймають досвід у старшої когорти; кофігуративна, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у старшого покоління, але й у однолітків; префігуративна, в якій не тільки представники молодшого покоління навчаються у старшого покоління, а й навпаки — батьки у дітей.

Ілюстрацією постфігуративних культурних зразків є такі вислови підлітків:

«З приводу того, чому я люблю займатися саме цими справами, хобі. Я ходила до будинку культури, і там ми ставили концерти. Моя тітка по папиній стороні (його менша сестра), вона навчала нас правильно танцювати, я з самого малечку любила займатися гімнастикою, акробатичними танцями, і тому у мене це найкраще виходило, завжди мені ставили саме такі танці.

Коли я подорослішала, ставили різні танці: вальс почали прививати, українські народні танці, східні танці. Навіть співала в дитинстві пісні мамонтеняти. Багато віршів розповідала. Ще я люблю малювати. В мене дід був художником. Мама також дуже гарно малює. І цей хист передався, певно, ще від діда. Я люблю малювати дизайни одягу. Коли маленька була, сестра навчила, як можна малювати. Звичайно, воно було не ахті. Але з роками хист покращується, практика.

Зараз я малюю дуже добре. З приводу читання, я люблю читати казки, вірші, і цю любов привили мені мама з татом, коли розповідали на ніч різні коліскові та казки» (Софія, 9 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

«У меня отец работает на работе, и там дают билет за полцены. Потом у меня бабушка учительница младших классов, когда она ездит, например, со своими в дельфинарий или куда-то, я тоже беру билет и еду. И со школой мы тоже ездили в цирк, например» (Кирило, 9 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

«У меня папа слесарь и он часто дома делает резьбу по дереву. Он у нас очень мастер, и я, бывало, пыталась что-то делать, у меня не получалось, ну.. Захотелось повторить, иногда у меня что-то получалось, но после травмы мне не захотелось» (Дар'я, 8 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

Наразі ми побачили тенденцію до більш ліберального спілкування батьків з дітьми [207]. Діти йдуть назустріч, їм хочеться спілкуватися з батьками, їм хочеться переймати батьківські зразки поведінки, обирати ті дозвіллі практики, які схвалюються батьками та рекомендуються ними.

Наявність кофігуративних культурних зразків підтверджується такими цитатами підлітків:

«Окружение, с кем ты общаешься зачастую. Бывает, раньше я общалась с одной девочкой, она, например, такие песни слушала, и это на меня...они мне нравились, и я начала другие слушать. Потом начинаешь с другими общаться, они другие слушают песни, а на меня тоже это влияет и я начинаю слушать и такие же. Из-за этого теперь я все слушаю» (Настя, 11 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

«Даже с друзьями мы организовываем досуг, у нас компания, я мой класс, школа. И организовываем, на какое время, до сколько. У нас в селе есть школьный стадион и мы на главном стадионе бывает собираемся» (Дар'я, 8 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

«Я думаю, если бы я, мне нужно заинтересовать кого-то, есть, например, вироб з бисера, нужно показать цей виріб, як його робили, що для цього надо было. Попробовать, щоб хтось зробив трохи із бисера. Тоді може появиться хотение пошить самому із бисера. Если це шось друге - например виріб із дерева, то так само показать, як його виготовляли, як робили» (Люда, 8 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

«То есть здесь может Интернет помочь? Или лучше, чтобы это был кто-то, может, ваш друг или учитель» (Модератор).

«Ну, лучше друг, потому что ты ему будешь более доверять, чем какой-то там человек тебе покажет, и ты будешь сомневаться. Та, ну, я не думаю, что это правда, он все так делал, а у меня так не будет. А вот друг, ты знаешь, что он посоветует получше, правильно скажет» (Максим, 8 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

«И если это, например, знакомый, то он объяснит, если что-то не получается или ты можешь у него подробнее расспросить про этот вид, и скорее всего, он тебя заинтересует» (Ярослав, 8 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

В деяких питаннях підлітки вважають за краще йти за порадою до друзів-однолітків, ніж до дорослих. Тому що іноді дорослі просто не можуть дати потрібну пораду. Не можуть допомогти в тому, в чому дитина найбільше потребує: знайти себе, свій шлях, обрати заняття до душі. Сьогодні у підлітків значно більше можливостей вибору дозвіллевих занять, ніж 20 років тому. У їхніх батьків такого життєвого досвіду просто немає: коли вони обирали свій шлях, було 2-3 «дозвіллеві шляхи», вибравши один з яких, індивід вже його не змінював.

Префігуративні культурні зразки також мають місце в сучасній дозвіллевій культурі:

«Моя мама — человек современных взглядов, она смотрит современные сериалы, слушает музыку современную (рэп, рок), я ее подсадил. Мне мама вполне разрешает, ну, сейчас нет, но после школы разрешила сделать себе татуировку. Разрешила отращивать волосы и покрасить, но здесь это запрещено, к сожалению. У меня питомец есть - песик ротвейлер, сказали выбирать кличку самому. Я выбрал Азазель» (Іван, 9 клас, «Спеціалізована школа-інтернат «Обдарованість»).

Підлітки та їхні батьки разом слухають одну музику, разом ходять на цікаві заходи, разом купують сучасні гаджети. І батьки намагаються розуміти дітей, незважаючи на те, що вони є вже не провідниками у світ культури, а скоріше, споживачами, вони слідуєть за дітьми.

Сьогодні діти навчаються у дорослих та однолітків, а також самі впливають на вибір дозвілля своїх батьків, допомагають їм засвоїти сучасні культурні зразки, правила, норми, наприклад, у просторі Інтернет-спілкування, допомагають оволодіти навичками користування сучасними технологіями.

Зважаючи на зазначене вище, можна говорити про існування «поліфігуративної дозвіллевої культури», тобто культури, в якій неможливо виділити одну модель поведінки, що домінує.

Наступне питання, яке нас цікавило, це пов'язаність творчого дозвілля з вибором майбутньої професії. Було отримано різноманітні думки з цього приводу: «Ну, зараз я зовсім не визначився, але в принципі, думаю, або перекладачем, і недавно задумувався, може, журналістом. Щось типу того», - (Влад, 8 клас, Бугаївський НВК).

«Майбутню професію чисто з вокалом, мабуть, не бачу, хотіла б стати актрисою...» (Катерина Т., 10 клас Бугаївський НВК).

Деякі респонденти зазначали, що складно відповісти на це запитання адже: «Може, але я ще не думала про майбутню свою професію. Ну, думала, але...але...не про барабани і танці» (Кристина, 8 клас, Бугаївський НВК).

Отже, підліткова молодь по-різному ставиться до творчих дозвіллевих практик, як до задоволення, відпочинку, хобі або ж більш серйозно у своєму прагненні пов'язати улюблене заняття з вибором майбутньої професії.

Творчість для підлітків, окрім професіоналізації, виконує безліч функцій, вона виховує риси, які допомагають комфортно адаптуватися до суспільства, яке швидко змінюється. Описуючи творчу особистість, молодь використовували такі висловлювання:

«Відкрита більше і ще більше спілкується з людьми, з нею хочуть більше спілкуватися. Ще дружелюбна» (Вадим, 8 клас, Бугаївський НВК).

«Вона весела і в компанії їй легше. Ще можливість якось мислити по-іншому» (Влад М., 8 клас, Бугаївський НВК);

«У творчого більше розвинена уява, він бачить світ по-іншому, а нетворчі – це одноманітно так, не дуже все вони вигадують, фантазію не проявляють» (Яна, 9 клас, Бугаївський НВК);

«Ну, от, нетворча людина, вона нічим не займається, не захоплюється, їй ні що не цікаво, а в творчій все навпаки» (Кристина, 8 клас, Бугаївський НВК).

«У творчої людини є своя думка, свій світогляд... У нетворчої людини не такий світогляд» (Богдан Р., 10 клас, Бугаївський НВК).

«В творчої особистості єсть, як кажуть, свої таракани в голові, а у нетворчої людини все більше складено так, слажено. Все происходит, як один день: школа, навчання, дім, школа, навчання, дім. А у творчої людини єсть таке – школа, щось надо зробити, тебе кудись гукають, ти щось робиш, ти скрізь зайнятий, ну, напевно та, яка буде більше захоплюватися чимось цікавим, чи читанням, чи ще щось, замість того, щоб просто піти погуляти. Творча людина вона повністю віддає себе творчості» (Ліза, 11 клас, Бугаївський НВК).

«Творча особистість вона не стане слухати думок інших, вона буде виражати себе». А нетворчим коли як..., але ж бувають такі ситуації, коли ми знаємо і на території українській, зарубіжній, і з письменниками таке було, що їх примушували підлаштовуватись під систему, це загрожувало їх життю. Тоді, я думаю, це повинно бути прийнятним, що ти підлаштовуєшся під когось» (Люда, 11 клас, Бугаївський НВК).

«Спокойна..., може, не завжди адекватна..., життєрадісна» (Андрій, 9 клас, Бугаївський НВК).

«У творчої особистості фантазія постійно, вона щось робить, видумує. А людина, ну, яка нетворча, лізе в Інтернет дивиться щось, що раніше робили і намагається зробити таке саме. А творчий придумує сам» (Вадим Т., 9 клас, Бугаївський НВК).

«Мені здається, що в кожній людині є якась творчість, і у кожного вона різна, хтось любить те, хтось любить інше. Може, єсть такі люди, які розділяють одне захоплення» (Даша, 7 клас, Бугаївський НВК).

«Творча, вона задумана..., гарна..., душевна. Нетворчі теж бувають гарні, бувають, та я не..., може..., вообщє я не знаю, чим різні. Може, вони можуть на вид одинакові бути, дві людини, так по ним і не скажеш просто. А в душі у них різне» (Артур, 7 клас, Бугаївський НВК).

«Творча людина, вона більш розвинена, вона більше всього вміє, вміє вірші писати, вона не буде там... Їй зададуть малюнок зробити, вона не буде там до батьків просити, вона сама, вона це вміє» (Андрій, 7 клас, Бугаївський НВК).

«Ну, дивлячись по собі, я думаю, що творчі люди вони перфекціоністи, ну, більшість схильні до цього». Взагалі від характеру залежить. На мою думку, творчі більш ідеалісти» (Максим, 11 клас, Бугаївський НВК).

Більшість підлітків мислить протилежними категоріями творчий/нетворчий і дає своє визначення творчої людини через порівняння її з нетворчою. Проте є і такі підлітки, які не виділяють ці дві категорії і вважають, що всі люди мають творчий початок, тільки у всіх він різний. Схожим було у відповідях те, що творча людина має багато позитивних рис, які необхідні кожній людині для успішної життєдіяльності в соціумі. Відмінним — інтраверсивність/ екстраверсивність творчої натури.

Також нами було з'ясовано, що деякі молоді люди ставляться до творчості як до самоцілі, вони творять заради процесу творіння як такого, інші ж сприймають творчість як інструментальну цінність. Це прослідковувалося як у відповідях респондентів, так і у їхніх малюнках. На запитання, чи готові були б ваші друзі виконати творче завдання за гарну сплату, але за умови неможливості проявити свою думку, показати своє бачення результату, а прислуховуватися тільки до замовника, респондентами підліткового віку було дано різні відповіді.

Ми просили оцінити від 1 до 10, наскільки підходить така робота друзям респондентів, які також реалізують творчі дозвіллі практики (де 1 – взагалі не підходить, 10 – цілком підходить). Було отримано різні оцінки від 0 до 8, відмітку більше 8 ніхто не поставив. Тож ми припускаємо, що залежно від системи ціннісних орієнтацій є різні типи молоді, яка ціннісно-раціонально або цілераціонально реалізує творчі дозвіллі практики.

Для деяких підлітків творчість — самоціль, яка є пріоритетною, для інших — лише засіб досягнення певної мети. Щоб більш детально проаналізувати, які є типи підлітків, що реалізують творчі дозвіллі практики повсякденно, ми звернулися до проективної рисункової методики. У ході інтерв'ю школярі висували різні твердження щодо творчості, а також малювали її. Перевірити силу та щирість тверджень допомагає образ досліджуваного об'єкту, який малюють респонденти-підлітки [69; 70; 194]. Так, як правило, чим яскравіше кольори, використані на рисунку, тим більш позитивна емоційна оцінка респондентом явища, що зображується. Форма малюнку (кількість об'єктів, чи виконують вони дії) говорить про одноманітність/ різноманітність об'єкту та особливості його характеру — спокійність/ енергійність. Наприклад, завдяки формі малюнка можна було зрозуміти, що для тинейджера важливий тільки один вид творчості чи, навпаки, багато. Також ми змогли визначити, який характер практик, що реалізує підліток, – спокійний чи енергійний. Композиція малюнку (її завершеність/ незавершеність, чіткість/ розмитість) надала нам можливість оцінити сформованість та гармонійність (наявність/ відсутність протиріч) ставлення до намальованого об'єкту, а також зрозуміти, наскільки респондентом сформований образ, у нашому дослідженні — творчості та творчої людини. Предметність (змістовне навантаження малюнку) розповіла нам про значущість намальованого об'єкту для респондента.

Отже, ми провели аналіз малюнків підлітків за чотирма головними параметрами (його колір, форма, композиція, предметність) для оцінки того, які емоції викликає у підлітків творча діяльність, як вони мають ставлення до

творчості та творчих особистостей, чи гармонійним є їхнє ставлення. Крім того, ми змогли виявити, чи сформовано у них образ творчості та чи є значущою творчість у житті підлітків.

Ми докладно розглянули докладно кожен з двадцяти малюнків (детально ознайомитися з аналізом кожного малюнку можна у Додатках (табл.Б.1-Б.20), в якості матриці аналізу малюнку ми використали таблицю, запропоновану Т. Фоломєєвою [194] та скориговану відповідно поставленим нами задачам.

Таблиця 3.14

Матриця аналізу малюнків

Параметри	Компоненти образу	Твердження
Колір	Емоційна оцінка	Відповідь на питання: «Чи подобається займатися творчістю?»
	Ступінь відображення емоційної оцінки	Відповідь на питання: «Що приносять творчі заняття, чим саме вони захоплюють?»
Форма	Динамічність	Відповідь на питання: «Яким видам творчості приділяєш найбільше уваги?»
	Активність	
Композиція	Сформованість ставлення до творчих людей, творчості	Відповідь на питання: «Які риси відрізняють творчу людину від нетворчої?», «Де б ти розмістив творчу людину на малюнку?»
	Гармонійність ставлення до творчих людей, творчості	
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Відповіді на питання: «Давай уявимо ситуацію, що твоєму другу, який займається творчою діяльністю, що йому запропонували виконати якусь творчу роботу, за яку б гарно заплатили, але потрібно було б повністю відмовитися від своєї думки, а просто слухати замовника. Наскільки б це було прийнятно для твого друга? Візьмемо шкалу від одного до десяти, якщо 1 бал – зовсім непринятно, а 10 – цілком прийнятно». «Що таке творчість, чим вона є для тебе»
Предметність	Значущість об'єкту	Відповіді на питання: «Які найважливіші цінності у житті?», «Чи плануєш пов'язати майбутню професію з творчістю?»

За результатами аналізу всі респонденти дали позитивну емоційну оцінку, творчості (від простого «нравиться» (Влада М., 8 клас) до «Я розкриваюся повністю, я можу намалювати якусь абстракцію, те, що у мене в душі» (Мілани Р., 7 клас). Ми вважаємо, що заняття творчими дозвілєвими практиками надають підліткам певний емоційний ресурс, який допомагає бути активним, самостійним також в інших фігураціях.

Навіть тинейджери, що не визначилися з тим, що для них є творчість (образ творчості несформований або слабо сформований), відмітили, що їм подобається цим займатися, що це схвалюється оточуючими (батьками, друзями, близькими): «Ну, це вид діяльності, чим займаються люди. А чим він відрізняється від іншої діяльності? Не знаю. Фантазією.. Коли ти з бісеру плетеш, що ти проявляєш? Усидчивість. А ще що? Що люди проявляють саме в творчості? Натхнення це робити. Чому я обрала ці заняття? Понравилось. А чим саме сподобалось? Ну, красиво потом, гарні речі виходять» (Олена Д., 8 клас). Зазначимо, що малюнок дівчини не має певної структури, на ньому намальована тільки одна квітка (не сформовано образ творчості), проте вона різнобарвна та яскрава (позитивна емоційна оцінка). Це підкріплює відповіді підлітка на поставлені інтерв'юером питання.

З процитованої вище відповіді ми змогли зрозуміти, що дівчину більше захоплює не сам процес творчості, а її результат — «гарні речі». Погоджується з таким поглядом на творчі заняття і наша інша респондентка: «Чому ти обрала саме це заняття, чим воно тебе захопило? Мені нравяться, подобаються всі ці витвори: дерева, квіти з бісеру. Коли я роблю мені нравиться результат, я відчуваю задоволення від своєї роботи» (Яна П., 8 клас).

Було отримано і протилежні відповіді, коли для підлітків у пріоритеті сам процес «Чому я обрала саме танці? Ти весело проводиш час зі своїм колективом, добиваєшся успіху, як би сказати, тому що не відразу все виходить...Це весело, ти можеш виражати свої думки, свої емоції, це плюс для твого тіла» (Людя С., 11 клас). Малюнок цієї дівчини має насичені яскраві

кольори, використано всі барви веселки, різними кольорами розмальовано також фон малюнку.

За формою зображення ми могли підтвердити, скільки саме занять обрав підліток, які вони за характером — енергійні чи спокійні. Було з'ясовано, що є діти, які мають одне основне улюблене заняття (тоді рисунок, як правило, складається з одного об'єкту), а також діти, що реалізують у своїй повсякденності декілька творчих практик. Якщо підліток обирав спокійні заняття, наприклад вишивання, малювання, плетіння з бісеру та інші, то малюнок був «спокійним», статичним (наприклад, у Богдан Р., який займається малюванням, зобразив творчість у вигляді сонячного спокійного дня у лісі, він описав, що заняття живописом приносять для нього саме спокій, умиротворення).

Є серед тинейджерів, які обирають декілька занять, такі, що роблять свій вибір на користь тільки спокійних (Олена Д., 8 клас) вишиває, в'яже, займається бісероплетінням), або тільки енергійних (Катерина Т., 10 клас) танцює та співає творчих видів дозвілля. Окрім цього, існує і третя група школярів, які комбінують у вільний час обидва типи занять (Катерина С., 10 клас) займається фотографуванням та танцями).

Композиція малюнку не у всіх школярів була завершеною, як і не у всіх них сформовано образ та ставлення до творчої діяльності. Можемо виділити також декілька груп підлітків, у яких:

1. Сформовано і образ творчої діяльності, і ставлення до неї та творчих особистостей;
2. Сформовано тільки ставлення до творчої діяльності, та не сформоване саме розуміння, чим є творчість;
3. Образ творчої діяльності і ставлення до неї та творчих особистостей не сформовані (але завдяки проведенню тільки якісного дослідження ми не змогли виявити представників третьої групи).

У зв'язку з тим, що образ творчості не сформовано або слабо сформовано, тинейджери можуть не розділяти професії на творчі та нетворчі,

не пов'язувати своє хобі та майбутню бажану професію, між якими, на нашу думку, є очевидний зв'язок. Тоді і композиція малюнку може бути незавершеною. Є такі випадки, коли образ творчості не сформовано, проте достатньо того, що підліток дає позитивну оцінку заняттям творчістю, він відчуває задоволення від них. У таких випадках, навіть не звертаючи уваги на недостатнє «розуміння» творчості, тинейджер все ж таки планує пов'язати своє майбутнє з творчою професією («Чи плануєш ти пов'язати свою творчу діяльність із вибором своєї майбутньої професії?» - Да. А ким хочу стати? Дизайнером. - Добре. Скажи, будь ласка, чим для тебе є творчість? *(пауза)* Коли людина займається творчою діяльністю, що це для неї? Що тобі дає творча діяльність? Задоволення. Можливість щось сказати малюнками» (Андрій Т., 9 клас).

Тож, аби в країні було більше людей з творчими прагненнями підліткам, по-перше, потрібно пояснювати, що таке творчість, які професії є творчими, які результати приносить творча діяльність, по-друге, прививати любов до цієї діяльності, адже, коли є тільки один компонент, розуміння або любов, вибір може бути зроблено не на користь професії, до якої є хист та натхнення, яка приносить задоволення.

Вибір професії, в основі якої лежить творче заняття, відображає значущість для підлітка творчості, це має прояв і в малюнках, що зробили школярі. Наприклад, для Мілани Р. (7 клас) творчість значить дуже багато: «Найбільшою цінністю, звісно, є це моя мама, тато і сім'я, а також малювання, музика і шити куклам одяг... Хочу побажати всім людям, щоб усі досягали своєї мрії і відкривали себе в творчості».

На малюнку Мілани творчість було зображено у вигляді різних творчих занять, а за цими заняттями ніби виглядає маленька дівчина. Творчість відкриває позитивні людські риси, а також надає можливість самореалізації, розкриття суб'єктних характеристик. При цьому нерідко тинейджери можуть навіть не усвідомлювати це, настільки творчі практики стають частиною їхньої повсякденності. Так, Людмила С. (11 клас) на питання про проведення

вільного часу розповіла про різні види дозвілля, окрім танців, якими вона займається впродовж десяти років. На нашу думку, ця практика є настільки хабітуалізованою для дівчини, що вона перестає промовлюватися, є важливою частиною життя. У дівчини надзвичайно барвистий малюнок творчості з яскравим динамічним фоном у вигляді закарлючок, які ніби описують кола біля двох різнокольорових лимонів.

Ми розглянули проєктивну малюнкову методику, яка дала змогу нам, як дослідникам краще зрозуміти, чим є для підлітків творчість, яке вони мають ставлення до творчості та творчих людей, наскільки це ставлення є гармонійним. Крім цього, ми змогли побачити, яке місце в житті підлітків, що практикують творчі дозвіллієві заняття у своїй повсякденності, займає творчість. Нами було з'ясовано, що деяка частина тинейджерів має своє розуміння творчості, інша — ще не сформувала його або сформувала не остаточно. Також є такі тинейджери, що обирають майбутню професію, яка пов'язана з творчою діяльністю, тому що вони вже зрозуміли, що для них є творчість, сформували своє ставлення до творчих особистостей. Інші роблять свій вибір на користь творчої професії навіть у тому випадку, якщо ще не повністю розуміють, що для них означає творчість.

Загалом, рисункова методика надала нам змогу зрозуміти, що творчість пов'язана з контекстами (за Петром Штомпкою) або природи, або мистецтва (література, музика, хореографія тощо). Молодші підлітки (7-8 клас) малювали людей, конкретну діяльність, старші — частіше використовували символи у своїх малюнках творчості. Для кожного з них творчість вже якимось чином осмислюється як явище, проте образ не завжди закінчений, оформлений до кінця.

Для того, щоб кожен сільський підліток мав змогу відкрити свої творчі здібності, суб'єктні характеристики, на нашу думку, необхідно, щоб він розумів, що таке творча діяльність, і мав досвід творчих занять. Прививати любов до творчості та пояснювати, який позитивний вплив вона має, необхідно перш за все у школі.

Сучасна педагогіка наголошує на необхідності руху вбік концепції партнерських відносин з учнем, але цей рух тільки розпочинається. Такий напрям отримав назву «нова школа». Згідно з концепцією «нової школи», творчість стає рушійною силою у вихованні успішної цілісної особистості. Така особистість усебічно розвинена, здатна до критичного мислення, має активну позицію. Розвивати ці здібності необхідно у ранньому віці, коли підліток активно засвоює цінності, зразки, норми, цивілізується.

Завдяки творчості у школярів є можливість самовираження, самопрезентації, пошуку себе і свого місця у дорослому житті. Творчість сприяє розкриттю талантів, розвитку здібностей, суб'єктних характеристик, наповненню часу змістом. А. Бойко наголошує на тому, що у дітей шкільного віку домінують переважно потреби в саморозвитку, грі і наслідуванні, у свободі вибору та досвідченості. У зв'язку з цим, провідними видами діяльності для них є різноманітні ігри та творчість, творчі дозвіллеві практики [42, с. 33-34].

Для ефективного розвитку творчих здібностей дитини у школі, а також визначення спрямованості її творчості недостатньо інноваційних підходів до організації тільки навчально-виховного процесу. Реалізація творчого потенціалу, суб'єктності учнів може здійснюватися в межах їхніх дозвіллевих практик і бути механізмом, що сприяє становленню конкурентоспроможної особистості.

Висновки до розділу 3

Нами було проаналізовано та висвітлено результати соціологічних досліджень (в тому числі проведених за участі автора) творчих дозвіллевих практик сільської шкільної молоді. З'ясовано, як саме змінилися дозвіллеві практики підлітків з кінця дев'яностих років ХХ століття до середини десятих років ХХІ століття.

Наведено дані щодо 10 типів дозвілля різного характеру, виокремлених емпіричним шляхом: активне рекреаційно-розважальне дозвілля, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля, прагматичне дозвілля, пізнавальне дозвілля, туристично-ігрове дозвілля, освітньо-комунікативне дозвілля, творчо-естетичне дозвілля, віртуальне дозвілля, спортивно-оздоровче дозвілля та ескапістське дозвілля.

За допомогою факторного та кореляційного аналізу було з'ясовано, що на вибір дозвіллевих практик сільськими підлітками мають вплив ціннісні орієнтації на деякі владні ресурси, зокрема, цінність статусу зумовлює заняття активним рекреаційно-розважальним дозвіллям; цінність спільноти — заняття пасивним рекреаційно-розважальним дозвіллям, підлітки обирають пізнавальне дозвілля, якщо для них є важливою цінність сім'ї; комунікативно-розвиваюче дозвілля зумовлене цінністю своєї справи; віртуальне дозвілля — цінністю спілкування; спортивно-оздоровче — цінністю спокійного життя; ескапістське — цінністю свободи.

Порівняльний аналіз дозвіллевих практик міської та сільської підліткової молоді (на прикладі міст та сіл Харківської області України), довів, що дозвілля у селі та місті має тенденцію до уніфікації, проте є певні відмінності міських та сільських дозвіллевих фігурацій. Це знаходить вираз у тому, що для міських підлітків технічна творчість (конструювання, майстрування тощо), художня творчість (написання віршів, прози, гра на музичних інструментах тощо) та участь у художній самодіяльності виконують освітню функцію. Мотивом до занять цими видами дозвілля є владний ресурс знання. Для сільських підлітків лише художня творчість є освітньою практикою, що спрямована на розвиток; технічна ж творчість та самодіяльність мають розважальну, рекреаційну значущість для сучасних українських підлітків села.

Доведено, що творчі дозвіллеві практики, окрім приросту соціального владного ресурсу, виконують для підлітків багато функцій, в тому числі сприяють розвитку їхніх суб'єктних рис.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [8]; [9]; [75]; [77]; [78]; [79]; [82]; [83]; [84]; [87]; [88].

ВИСНОВКИ

Здійснене нами дослідження довело, що вільний час підлітків села не тільки слабо контролюється соціальними інститутами, а й є дефіцитним і багато в чому відмінним у порівнянні з вільним часом міських підлітків. Це пов'язано зі ступенем розвиненості інфраструктури, культурним рівнем сімей сільських підлітків, відмінностями їхнього соціокультурного середовища, обов'язками підлітків по господарству, вищим рівнем додаткової зайнятості тощо. Зазначені чинники можуть як гальмувати, так і сприяти формуванню соціальної суб'єктності сільських підлітків. Щодо чинників актуалізації соціальної суб'єктності цієї соціально-демографічної групи, то, окрім зазначених вище активних видів реалізації вільного часу, розвитку соціальної суб'єктності сприяють творчі дозвіллеві практики.

Зміни в структурі практик однієї з активних соціальних груп – підліткової молоді є маркером процесу цивілізації. Нами було з'ясовано, чим відрізняються дозвіллеві практики підлітків кінця 90-х років XX століття від дозвілля підлітків покоління середини 10-х років XXI століття. Так, хоча серед сучасних підлітків превалюють пасивні дозвіллеві практики, слід зауважити, що 20 років тому дозвілля тинейджерів мало більш пасивні риси. Сьогоднішнє покоління, порівняно з підлітками кінця 1990-х, значно більше займається віртуальними, ігровими, культурно-розважальними видами дозвілля, а також, що є особливо значущим, – творчими. Такі зміни – це прояв процесу цивілізації, що тісно пов'язаний з індивідуалізацією і сприяє пристосуванню підліткової молоді до соціальної реальності, яка швидко змінюється. Ми зафіксували факт, що зміни в дозвіллевих фігураціях з розвитком нових технологій відбуваються значно швидше, ніж 10-20 років тому.

Відмінності дозвіллевих фігурацій були зафіксовані нами не тільки серед різних поколінь підлітків. В межах одного покоління, представники

якого належать до різних просторових фігурацій, була виявлена різна включеність у дозвіллеві фігурації. Нами було з'ясовано, що польські підлітки (у порівнянні з підлітками з України та Угорщини) частіше переглядають телепередачі, грають у комп'ютерні ігри, подорожують за кордон та додатково працюють. Підлітки з України значно більше займаються самоосвітою, читанням художньої літератури у вільний час. Угорські підлітки більш часто за українських та польських тинейджерів приділяють свій час вивченню іноземних мов.

Самоосвіта, читання, вивчення мов розвивають суб'єктність підлітка, його здатність до роздумів, прагнення до просування інновацій, допомагають реалізувати молодій людині прагнення до пізнання. Так, ми вважаємо, що участь у певних дозвіллевих фігураціях (пізнавальних, творчих, в цілому всіх «серйозних») розвиває індивідуальні риси молодої людини, прискорює її індивідуальний цивілізаційний процес. Враховуючи те, що участь у дозвіллевих фігураціях підлітка певною мірою залежить від його включеності в просторову фігурацію, ми вважаємо, що і цивілізаційний процес набуває різних рис залежно від того, до якої саме просторової фігурації належить підліток.

Просторові фігурації можуть бути різного порядку. Якщо на рівні різних країн ми спостерігаємо певні відмінності у проведенні дозвілля підлітками, то в межах однієї країни (у нашому випадку України), ми говоримо про уніфікацію дозвілля. Здійснений нами порівняльний аналіз дозвіллевих практик міської та сільської підліткової молоді (на прикладі міст та сіл Харківської області) дозволив нам дійти до висновку про те, що інтернетизація таких практик призводить до їхньої уніфікації. Дозвіллеві заняття підлітків як у місті, так і в селі, все менше залежать від такого владного культурного ресурсу, як наявна дозвіллева інфраструктура.

Якщо ж на вибір дозвілля підлітками не впливає цей фактор, постає питання, що саме впливає? Для відповіді на це питання ми провели багатовимірне шкалювання. Завдяки йому серед підліткових дозвіллевих практик ми виділили розважальне й освітнє дозвілля та святкове й повсякденне дозвілля. Для міських підлітків технічна творчість, художня творчість та участь у художній самодіяльності виконують освітню функцію, мотивом до занять цими видами дозвілля є владний ресурс знання. Для сільських підлітків лише художня творчість є освітньою практикою, яка спрямована на розвиток, технічна ж творчість та самодіяльність мають розважальний, рекреаційний характер.

Серед відмінностей реалізації дозвілля сільськими та міськими підлітками виявилось те, що подорожі за кордон є освітнім видом дозвілля для міських підлітків, проте розважальним — для їхніх сільських однолітків. Відвідування кінотеатрів та прогулянки містом несуть для міських підлітків розважальний характер, тоді як для сільських підлітків — освітній. Як правило, виїзди в місто, прогулянки ним, а також відвідування культурно-розважальних закладів для сільських підлітків супроводжуються контролем з боку дорослих (батьків, вчителів). Тому вибір програми дозвіллевого заходу є вибором не тільки підлітка, а й вчителя. Так деякі види розважального дозвілля (яким його вважають міські підлітки) стають освітнім дозвіллям для сільських підлітків, тобто таким, що розвиває здібності підлітка, його суб'єктні характеристики.

Емпірична типологія дозвілля з двох пар видів дозвілля, виділених завдяки багатовимірному шкалюванню, була значно розширена за допомоги результатів факторного аналізу. Емпіричним шляхом нами було виокремлено 10 типів дозвілля: активне рекреаційно-розважальне дозвілля, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля, прагматичне дозвілля, пізнавальне дозвілля, туристично-ігрове дозвілля, освітньо-комунікативне дозвілля,

творчо-естетичне дозвілля, віртуальне дозвілля, спортивно-оздоровче дозвілля та ескапістське дозвілля.

За допомоги факторного та кореляційного аналізу було з'ясовано, що на вибір дозвіллевих практик сільськими підлітками мають вплив певні ціннісні орієнтації на деякі владні ресурси (статус, приналежність до спільноти, своє діло, свобода тощо). Так, заняття активним рекреаційно-розважальним дозвіллям зумовлені цінністю статусу, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля обирається підлітком, якщо для нього значуща цінність спільноти, вибір пізнавального дозвілля зумовлений важливістю цінності сім'ї, комунікативно-розвиваючого – цінністю своєї справи, віртуального – цінністю спілкування, спортивно-оздоровчого – цінністю спокійного життя, ескапістського – цінністю свободи.

Додатковий кореляційний аналіз уточнив особливості взаємозв'язку цінностей сільських підлітків з деякими видами дозвілля. Було з'ясовано, що вибір сільськими підлітками дозвілля із групи «прагматичного дозвілля» пов'язаний з цінностями владного ресурсу у вигляді матеріальних коштів та знань — «створення власного бізнесу», «ігрової» підгрупи практик з групи «туристично-ігрового дозвілля» — з таким владним ресурсом, як статус (цінності «створення власного бізнесу»; «досягнення високого становища в суспільстві» та «мати владу»), певних практик із групи «творчо-естетичного дозвілля» — з цінністю такого соціального владного ресурсу, як наявність друзів.

Творчі дозвіллеві практики, окрім приросту соціального владного ресурсу, виконують для підлітків багато функцій, в тому числі розвитку їхніх суб'єктних рис. Ми проаналізували деякі суб'єктні риси сільських підлітків і хочемо відмітити, що сільська молодь володіє значним потенціалом як диспозиційної, так і актуалізованої суб'єктності. Так, близько 2/3 сільських підлітків після завершення навчання у школі планують продовжити освіту,

ще близько 1/5 — навчатися та працювати. З них 82% підлітків прагнуть вступити саме до вищого начального закладу України.

Про високий суб'єктний потенціал сільської молоді свідчить також те, що кожен другий підліток має досвід офіційної чи неофіційної роботи, це свідчить про їхню самостійність, вміння прирощувати владні ресурси своїми силами. Майже для всіх сільських підлітків (96%) є важливим досягнення життєвого успіху. При цьому основними чинниками досягнення життєвого успіху для підлітків є старанність, працьовитість та високий рівень професійних знань, вмінь та навичок, тобто усе те, що потребує докладання певних зусиль, праці над собою, прояву диспозиційної та актуалізованої суб'єктності. Накопичити потенціал суб'єктності допомагають, в тому числі, творчі дозвілєві практики, в ході яких створюються нові матеріальні та нематеріальні об'єкти, що сприяють отриманню владних ресурсів у фігураціях.

У структурі дозвілля сільських підлітків творчість посідає чільне місце, проте її позиції змінюються із завершенням підлітком школи. Ми зафіксували значне зменшення розповсюдженості творчих дозвілєвих практик серед студентів-вихідців з села, порівняно з сільськими підлітками. Ми вважаємо, що цей процес може мати негативні наслідки у вигляді гальмування розвитку суб'єктних характеристик молодшої людини, що тісно пов'язані з заняттями творчістю. Це припущення базується на тому, що нами було виявлено зв'язок творчих дозвілєвих практик з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як успішність навчання, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, у тому числі волонтерство. Так, в групі підлітків, які займаються повсякденно творчістю, ці показники значно вищі, ніж в групі підлітків, які практично ніколи не займаються творчими дозвілєвими практиками.

Творчі підлітки, окрім наявності достатньо розвинених суб'єктних характеристик, мають і інші владні ресурси, які здобуваються завдяки творчим заняттям та прискорюють індивідуальний цивілізаційний процес. Серед таких ресурсів у ході напівструктурованих індивідуальних та фокусованих групових інтерв'ю були виділені соціальний (нові знайомства, нові друзі), економічний (матеріальна винагорода за виступи у школі та поза нею, кошти від продажу hand made виробів), культурний (знання про театральне, танцювальне, поетичне, хореографічне мистецтво тощо) та символічний капітали (авторитет серед друзів, вчителів, значущих інших).

Результати здійсненого дослідження свідчать про те, що включеність до творчої дозвіллевої фігурації має вплив на розвиток та розкриття суб'єктного потенціалу сільських підлітків, здобуття ними різноманітних владних ресурсів (як символічних, так і матеріальних) інтенсифікує їхній цивілізаційний процес.

Незважаючи на це, творчі дозвілєві практики як сільської, так і міської молоді, не є достатньо розповсюдженими. Це зумовлено процесом інтернетизації та пасивізації дозвілля. В якості можливих шляхів подолання цієї ситуації ми розглядаємо такі: демонстрація позитивного прикладу представниками референтних груп, впливовими агентами соціалізації; інвестиції в дозвілєву інфраструктуру; використання ресурсів мережі Інтернет для популяризації творчих дозвілєвих практик, оскільки дозвілєва фігурація має тісний зв'язок з соціальною, економічною, просторовою фігураціями.

Наше дослідження довело існування «поліфігуративної дозвіллевої культури», тобто способу діяльності у дозвілєвому просторі, де одночасно присутні різні типи моделей поведінки: постфігуративна, заснована на тому, що молодші переймають досвід у цій сфері у старших; кофігуративна, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у старших, але й у однолітків; префігуративна,

в якій не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у дітей. Сучасні підлітки не тільки навчаються у дорослих та однолітків, а й самі впливають на засвоєння старшим поколінням навичок, норм та цінностей у дозвілєвій сфері. Підлітки є не тільки споживачами культурних зразків, а й провідниками дорослих у світ сучасної дозвілєвої культури.

У цьому контексті важливо підкреслити, що розвиток поліфігуративної дозвілєвої культури, в тому числі за рахунок більш широкого розповсюдження колективних творчих дозвілєвих практик, в яких беруть участь як представники підліткової молоді, так і старшого покоління, буде сприяти, з одного боку, успішнішим соціалізаційним процесам першої, засвоєнню підлітками умінь, навичок, норм, цінностей “батьків”, формуванню соціальної суб’єктності, національно-культурної ідентичності, а з іншого – залученню старшої когорти до сьогоденних культурних, зокрема дозвілєвих, практик, толерантнішому сприйняттю ціннісних орієнтацій молодого покоління, його повсякденних практик у різних сферах буття молоді. Це, як ми вважаємо, зможе не тільки пом’якшити конфлікт поколінь у його сучасному стані, але й дійти ціннісного консенсусу, що є необхідним для нашого суспільства сьогодні, завтра, завжди. З огляду на вищевикладене, державна політика (молодіжна, освітня, дозвілєва) повинна прогнозувати та створювати умови для формування всіх видів культурно-дозвілєвої інфраструктури, долучатися до якої мали б можливість (територіальну, матеріальну) всі верстви українського населення, незалежно від їхнього матеріального становища, місця мешкання, віку тощо. Зважаючи на функціональне навантаження творчого дозвілля, необхідним компонентом цієї інфраструктури мають бути різноманітні установи, де такі практики могли б реалізовуватися.

Втілення в життя цього завдання є складним та довготривалим процесом, проте, якщо українська держава та сучасне суспільство прагнуть

мати майбутнє – його необхідно вирішити. Оскільки, як свідчать дослідження, проведені соціологами, в тому числі за нашої участі, зростаючий рівень еміграції представників молодшої верстви українців до країн далекого та ближнього зарубіжжя зумовлений їхнім бажанням не тільки до професійної самореалізації, покращення фінансового стану, але й до задоволення своїх культурних потреб, зокрема дозвілєвих, а також до реалізації певних творчих інтенцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Akubue F. Gender and Leisure a Sociological Perspective American / F. Akubue // *Journal of Sociological Research*. – 2012. – 2 (4). – P. 52-57.
2. Archer M. Culture and Agency: The place of culture in social theory / M. Archer. – Cambridge University Press, 1996. – 384 p.
3. Burck G. There'll be less leisure than you think / G. Burck // *Recreation in modern society* / ed. M. N. Hormachea, C.R. Hormachea. – Boston, 1972. – P. 336–351.
4. De Grazia S. Of Time, Work, and Leisure / S. de Grazia. – New York: The Twentieth Century Fund, 1962. – 559 p.
5. Dumazedier J. Ver une civilization du loisir? / J. Dumazedier – Paris, 1962. – P. 347.
6. Dykan (Agamiryan) L. Cultural capital in students value system (on example of values of introduction to literature and art) / L. Agamiryan // *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century: матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 1 березня 2013 року)*. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 90-93.
7. Dykan (Agamiryan) L. Media consumption in the context of Ukrainian teenagers' leisure practices / L. Agamiryan // *MEDIA I SPOŁECZEŃSTWO*. – 2016. – № 6. – P. 34-44
8. Dykan (Agamiryan) L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization / L. Agamiryan, L. Sokuryanska // *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. – 2016. – № 2(6). – P. 51-65
9. Dykan (Agamiryan) L. The creative leisure practices choice factors of the school youth of Kharkov and the Kharkov region / L. Agamiryan // *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів*

- (Харків, 17 квітня 2015 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 12-16.
10. Jenkins J. M. Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation / J.M. Jenkins, J.J. Pigram. – London, New York : Routledge. – 2003. – 595 p.
  11. Golovaha E. Ukrainian society 1992-2010: Sociological Monitoring / E. Golovaha, N. Panina, O. Parakhonska. – K. : Institute of Sociology of NAS of Ukraine, 2011. – 71 p.
  12. Hall G.S. Adolescence. It's Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education [Електронний ресурс] / Stanley G. Hall. – Режим доступу: <http://psycnet.apa.org/books/10616>
  13. Hemingway J.L. Leisure studies and interpretive social inquiry / J.L. Hemingway // Leisure Studies. – 1995. – No 14. – P.32-47.
  14. Kaplan M. Leisure in America: A Social Inquiry / M. Kaplan. – New York : John Wiley & Sons, 1960. – 350 p.
  15. Kelly J.R. Leisure / J.R. Kelly. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1982. – 426 p.
  16. Lee R. Religion and Leisure in America: A Study in Four Dimensions / R. Lee. – Nashville : Abingdon Press, 1964. – 271 p.
  17. Mannheim K. The Problem of Generations / K. Mannheim // Essays on the Sociology of Knowledge. – London, New York, 1952 – P. 276.
  18. Miles S. Youth lifestyles in a changing world / S. Miles. – Open University Press, 2000. – 177 p.
  19. Muros B. Youth's Usage of Leisure Time with Video Games and Social Networks / B. Muros, Y. Aragón, A. Bustos Comunicar // n. 40, v. XX, 2013, Scientific Journal of Media Education. – 2013. – v. XX. – n. 40. – P. 31-39.
  20. Parsons T. Youth in the Context of American Society / T. Parsons // Youth: Change and Challenge / ed. E. Erikson. – New York : Basic Books. – 1963. – P. 155-182.
  21. Scheler M. Wesen und Formen der Sympathie / M. Scheler. – Bonn, 1931. – 550 p.

22. Stebbins R.A. Serious leisure: a conceptual statement / R.A. Stebbins // *Pacific Sociological Review*. – Toronto, Ontario: McGraw-Hill, 1982. – P. 251–272.
23. Stebbins R.A. Serious Leisure / R.A. Stebbins // *A Handbook of Leisure Studies* / ed. Rojek C. — Palgrave Macmillan Ltd, 2006 – P. 448-456.
24. Абрамов А.П. Теория, методология и методы исследования творческого потенциала личности в системе довузовского военного образования: монография / А.П. Абрамов – М. : Директ-Медиа, 2014. – 317 с.
25. Абрамов Р.Н. Культурное потребление и досуговые практики «социальных инноваторов»: социологический анализ / Р.Н. Абрамов, А.А. Зудина // *Вестник Удмуртского университета: «Философия, социология, психология, педагогика»*. – 2012. – Вып. 1. – С. 64-76.
26. Аверкин М.Г. Анализ досуговых форм социальной деятельности человека в современном коммуникативном пространстве города / М.Г. Аверкин // *Демография. Социология. Статистика*. – 2016. – С. 160-168.
27. Акимова Л.А. Социология досуга : учебное пособие / Л.А. Акимова. – М. : МГУКИ, 2003. – 123 с.
28. Анисимов Р.И. Типология неполной субъектности / Р.И. Анисимов // *Вестник РГГУ. Серия "Философия : Социология"*. – 2010. – N 13 – С. 294-305.
29. Арбенина В.Л. Свободное время студенческой молодежи: динамика изменений структуры и содержание (по материалам исследований 1970-х 1990-х годов) / В.Л. Арбенина // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – С. 258-264.
30. Арямова Т.В. Динамика досуговых предпочтений молодежи на рубеже веков / Т.В. Арямова // *Вестник Таганрогского института управления и экономики*. – 2012. – № 2 (16). – С. 36-42.
31. Бабенко И.А. Социологическая специфика сущности человеческого капитала / И.А. Бабенко, О.А. Волкова // *Вестник Саратовского*

- государственного технического университета. – 2012. – Выпуск № 1. – Том 1. – С. 153-157.
- 32.Бабенко Н. Дозвілля сім'ї. Теоретичні та емпіричні аспекти / Н. Бабенко. — К. : ДАККІМ, 2001. – 158с.
- 33.Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В.С. Бакиров. – Х. : Вища школа, 1998. –152 с.
- 34.Балакірєва О.М. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні: за результатами дослідження 2015 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О.М. Балакірєва, Т.В. Бондар, Ю.Ю. Приймак, Д.М. Павлова, О.В. Василенко, О.Т. Сакович, С.З. Сальніков, С.В. Сидяк, Ю.Б. Юдін, Н.С. Нахабич. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2015. – 200 с.
- 35.Балакірєва О.М. Ціннісні орієнтації населення країн «старої» та «нової» Європи як фактор їхньої інтеграції / Балакірєва О.М., Левін Р.Я. / Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2013. – № 1053 – С. 86-93.
- 36.Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман / пер. з англ. під ред. В.Л. Іноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
- 37.Безпалько О.В. Молодь і дозвілля: Теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання / О.В. Безпалько, А.І. Годлевська, Г.О. Ірза, А.Й. Капська, О.Г. Карпенко. — К. : А.Л.Д., 1996. — 208 с.
- 38.Белоусова О.А. Творческая активность как отражение процесса реализации творческого потенциала / О.А. Белоусова, М.А. Чистякова // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2012. – Выпуск № 2 (102) – С. 151-154.
- 39.Белохвостикова И.Ю. Творческая активность будущего специалиста: механизм формирования и развития в вузе: автореф. дис. на соиск. уч.

- степени кандидата социологических наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры» / И.Ю. Белохвостикова. – Харьков, 1990. – 23 с.
- 40.Беляева К.А. Молодежные субкультуры: социально-философский феномен / К.А. Беляева // Вестник ТГПИ Гуманитарные науки. – С. 12-17.
- 41.Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : «Медиум», 1995. — 323 с.
- 42.Бойко А.Е. Методика формування в молодших школярів компонентів творчого самовираження в позашкільних навчальних закладах / А.Е. Бойко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Київ, 2012. – Вип.16. – С. 24-33.
- 43.Бойко Н. Інтернетизація України: прорив десятиліття / Н. Бойко // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. — К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1 – С. 531-539.
- 44.Бойко О.П. Культура дозвілля у суспільстві ризику: монографія / О.П. Бойко. — Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. — 285 с.
- 45.Бородін Є.І. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання / Є. І. Бородін, О.А. Ганюков, П.Ю. Дупленко. — К. : Академпрес, 1998. — 168 с.
- 46.Бровко М. Мистецтво в контексті розгортання культурного потенціалу дозвіллевих практик / М. Бровко // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 525-527.
- 47.Булах Т.М. Соціальний розвиток села: стан, проблеми, перспективи: монографія / Т.М. Булах. – К. : КНУІЕА, 2013 р. – 434 с.
- 48.Бурдьє П. Начала / П. Бурдьє – М. : SocioLogos, 2003. – С. 348-352.
- 49.Бурдьє П. Практический смысл / П. Бурдьє. — СПб. : Алетейя, 2001. – С. 548-562.
- 50.Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьє – СПб. : Алетейя, 2005. – 576 с.

- 51.Бурдьё П. Структура, габитус, практика / П. Бурдьё // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 40-58.
- 52.Виллемс Г. Теория цивилизации как теория компетенции: Элиас, Фуко и Гофман / Г. Виллемс // *Soziologie der Kompetenz: Wissen, Kommunikation und Gesellschaft*. – Wiesbaden : VS, 2010. – С. 85–104.
- 53.Волков В.В. О концепции практик(и) в социальных науках / В.В. Волков // Социологические исследования. – 1997. – №6. – С. 9–23.
- 54.Волков В.В. Теория практик / В.В. Волков, О.В. Хархордин. – Санкт-Петербург : Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.
- 55.Волощенко Г.Г. Досуг: о бинарности и трёх кризисах развития / Г.Г. Волощенко // Проблемы и перспективы подготовки специалистов для отрасли культуры и искусства: Материалы Всероссийской научной конференции. – Омск : ОмГУ, 2004. – С. 11-15.
- 56.Гаврилюк Л.А. Соціально-економічний розвиток сільських регіонів в умовах ринку праці та реформування власності / Л.А. Гаврилюк // Соціальний розвиток сільських регіонів. Колективна монографія / за ред. А.М. Шатохіна. – Умань : «Сочінський», 2009. – 249 с.
- 57.Гаврилюк Л.А. Творча праця в аграрній науці і освіті. Монографія / Л.А. Гаврилюк. – Умань : Уманське комунально-поліграфічне підприємство, 2012. – 286 с.
- 58.Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. – СПб. : Питер, 2007. — 335 с.
- 59.Герасимова И.А. Досуговые предпочтения современной молодёжи: социально-культурный анализ / И.А. Герасимова // Вестник МГУКИ. – 2014. – 3 (59). – С. 180-182.
- 60.Гергилов Р.Е. Теория цивилизации Н. Элиаса: критика и перспективы / Р.Е. Гергилов // Вопросы культурологии. – 2007. – № 5. – С. 16-19.
- 61.Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академический Проект, 2005. — 528 с.

- 62.Гладилина И.П. Формирование самосознания и национальной идентичности молодежи в процессе развития творческой одаренности / И.П. Гладилина // Перспективные вопросы мировой науки. – М. : МГУПМ, 2011. – С.342-347.
- 63.Голиков А.С. Норберт Элиас в знаниевом дизайне: возможности исследования социального / А.С. Голиков // Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы. – 2016. – № 37. – С. 27-36.
- 64.Голіков О.С. Культурний капітал у подвійному конструюванні соціокультурних нерівностей: ціннісно-нормативний аспект / О.С. Голіков // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – № 801. – С. 127-135.
- 65.Гордон Л.А. Человек после работы / Л.А. Гордон, Э.В. Клопов. – М. : Наука, 1972. – 158 с.
66. Вахштайн В.С. Гофман / В.С. Вахштайн // Большая российская энциклопедия. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2004. – С. 557.
- 67.Грищенко М. Нова школа. Простір освітніх можливостей [Електронний ресурс] / М. Грищенко. – Режим доступу: <http://www.oblosvita.mk.ua/attachments/article/3935/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8.pdf>
- 68.Губеладзе І. Соціально-психологічні чинники міграції сільської молоді в місто / І. Губеладзе // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2012. – Вип. 17. – Ч. 1. – 214 с.
- 69.Гуреев С.В. Анализ рисунков в социологических исследованиях / С.В. Гуреев // Социологические исследования. 2007. – № 10. – С. 132–139.

70. Гуреев С.В. Проективные методики в социологических исследованиях: особенности использования графических данных (рисунков респондентов) в методе групповых дискуссий [Электронный ресурс] / С.В. Гуреев. – Режим доступа: <http://www.sociologos.ru/upload/File/Gureev.pdf>
71. Гурьянова М. Резервы модернизации сельской малочисленной школы / М. Гурьянова // Народное образование. 2004. – № 8 – С. 67-76.
72. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / Н.Я. Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
73. Даниленко О.А. Социологическое измерение конфликта / О. А. Даниленко. – Х. : Издательский центр ХНУ имени В.Н. Каразина, 2003 – 242 с.
74. Дашковская О.Д. Организация досуговой деятельности / О.Д. Дашковская. – Ярославль : ЯрГУ, 2009. – 71 с.
75. Дикань (Агамирьян) Л.В. Досуговые практики как фактор социализации подростков Харькова и Харьковской области / Л.В. Агамирьян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 31 березня – 2 квітня 2016 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 23-26.
76. Дикань Л.В. Застосування якісних методів соціологічного дослідження до аналізу підліткового дозвілля: можливості та обмеження / Л.В. Дикань // Соціологічні студії. – 2018. – №(2)13. – С. 60-65.
77. Дикань (Агамирьян) Л.В. Методика проведения количественного опроса среди подростков (опыт авторского исследования) / Л.В. Агамирьян, Б.А. Дикань // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з соціології (Київ, 26-27 листопада 2015 року). – Київ, 2015. – С. 625-627
78. Дикань (Агамирьян) Л.В. Методика социологического изучения подростков: опыт количественного и качественного исследований / Л.В. Агамирьян, Б.А. Дикань // Методологія, теорія та практика соціологічного

- аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 21. – С. 285-291
79. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Языковая идентичность как фактор выбора досуговых практик украинского студенчества / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 14-16 квітня 2011 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 14-15.
80. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Дозвіллеві практики сільських підлітків та студентів вихідців із села: порівняльний аналіз / Л.В. Агамір'ян // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: матеріали III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня, 2017 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 344-345.
81. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Дозвіллеві практики сільської молоді Харківщини: ціннісна зумовленість вибору / Л.В. Агамір'ян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2017. – №39. – С. 346-352.
82. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Дозвіллеві практики як фактор соціалізації міських та сільських підлітків / Л.В. Агамір'ян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 35. – С. 92-99.
83. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Місце творчих дозвіллевих практик у структурі вільного часу шкільної молоді Харківщини / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 27-29 березня 2014 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 13-15.
84. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Творчі дозвіллеві практики підлітків Харківщини: кластерний аналіз / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів

- (Харків, 23-24 квітня 2015 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 8-10.
85. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Творчі дозвіллі практики сучасної підліткової молоді: специфіка, функції, прояви / Л.В. Агамір'ян // Український соціум. – 2018. – № 3. – С. 82-93.
86. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Творчі дозвіллі практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільської підліткової молоді: основні підходи до соціологічного виміру / Л.В. Агамір'ян // Український соціологічний журнал. – 2017. – №1-2. – С. 250-256.
87. Дикань (Агамір'ян) Л.В. Ціннісні орієнтації сільських та міських підлітків Харківщини: порівняльний аналіз / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 30-31 березня 2017 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 15-17.
88. Дикань Л.В. Дозвіллі практики сільських і міських підлітків Харківщини: порівняльний аналіз (за результатами багатовимірного шкалювання) / Л.В. Дикань // Український соціум. – 2018. – № 4. – С. 70–79
89. Дмитренко В.В. Самосовершенствование как условие развития творческого потенциала современной конкурентоспособной личности / В.В. Дмитренко // Актуальные проблемы науки, экономики и образования XXI века. – Самара : Самарский институт, 2012. – 384 с.
90. Доманов А.С. Культура досуга как фактор развития личности в культурно-образовательном пространстве вуза: автореф. дис. на соиск. уч. степени кандидата социологических наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / А.С. Доманов. – Ростов-на-Дону, 2009. – 19 с.
91. Дюмазедье Ж. На пути к цивилизации досуга / Ж. Дюмазедье // Вестник Московского университета. – 1993. – № 1. – С. 83-88.
92. Ельчанинов П.М. Проблемы трудовой занятости сельской молодёжи / П.М. Ельчанинов // Социологические исследования. – 2004. – № 2. – С. 133-136.

93. Жогленко А.І. Культура сіл Харківщини: конкретне соціокультурне дослідження / А.І. Жогленко, З.І. Алфьорова, Ю.М. Нагорний [та ін.]. – Х. : Регіон-інформ, 2002. — 180 с.
94. Журавлева И.А. Институционализация социальных практик и трансформация социальных институтов в обществе знаний / И.А. Журавлева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2011. – №7. – С. 77-82.
95. Зайнутдинова А.Р. Теоретическое обоснование проблемы формирования досуговых интересов современной молодежи / А.Р. Зайнутдинова // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – Выпуск № 4. – С. 32-36.
96. Здравомыслов А.Г. Человек и его работа (социологическое исследование) / А.Г. Здравомыслов, В.А. Ядов, В.П. Рожин. – М. : «Мысль», 1967. – 392 с.
97. Злобіна О. Дозвілля молоді України та Росії активно переноситься в Інтернет-мережу [Електронний ресурс] / О. Злобіна. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/dozvillya-molodi-ukraini-ta-rosii-aktivno-perenositsya-v-internet-merezhu>
98. Іващенко О.К. Дозвілєва діяльність ЦДЮТ за 2002 - 2012 р.р. [Електронний ресурс] / О.К. Іващенко. – Режим доступу: http://ocdut.kr.ua/Docs/Infovisnyk/2012/dozvilia_ivashenko.pdf
99. Іонін Л.Г. Парадоксальный сон. Статьи и эссе / Л.Г. Ионин. – М. : Университетская книга, 2005. – 320 с.
100. Ионин Л. Г. Социология культуры / Л.Г. Ионин – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
101. Кабадейцева О.В. Эволюция понятия «досуг молодежи» в истории социологических концепций / О.В. Кабадейцева // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – №3. – С. 14.

102. Калимуллина О.А. Досуг как сфера проявления и развития творческой направленности личности / О.А. Калимуллина // Вестник КемГУКИ. – 2014. – №1 (26). – С. 241-248.
103. Карабедова И.С. Интерпретация досуговой деятельности в историко-социологическом и теоретико-методологическом аспектах / И.С. Карабедова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2013. – № 5. – С. 231-236.
104. Карцева Л.В. Счастье как социологическая категория / Л.В. Карцева // Вестник Казанского технологического университета. – 2012. – Выпуск № 1. – Том 15. – С. 208-210.
105. Кірсанов В. Комплексна модель дослідження дозвілля: сутність і шляхи побудови / В. Кірсанова // Вісник книжкової палати. – 2006. – № 7. – С. 40-43.
106. Козлов В.В. Фигуративная социология Норберта Элиаса / В.В. Козлов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000 г. – Том №3. – С. 40-59.
107. Комиссарова С.А. Социально-культурная сущность клубных учреждений / С.А. Комиссарова // Вестник славянских культур. – 2008. – Выпуск № 3-4. – Том X. – С. 159-166.
108. Кон И.С. Детство как социальный феномен / И.С. Кон // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. – № 2. – С. 151-174.
109. Кон И.С. Ребёнок и общество / И.С. Кон. – М. : «Академия», 2003 – 336 с.
110. Костецкий М.И. Понятие фигурации у Норберта Элиаса / М.И. Костецкий // Социологические исследования. – 2011. – № 11. – С. 126-130.
111. Кравцова О.А. Рекреационный досуг как предмет научного анализа / О.А. Кравцова // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2013. – 3 (35). – С. 158-162.
112. Кравчук П.Ф. Особенности развития творческого потенциала личности студента в образовательном процессе / П.Ф. Кравчук, О.А. Белоусова //

- Известия Юго-Западного государственного университета. – 2012. – №3-2(42). – С. 178-183.
113. Кузьменкова С.П. Структура досуга студенческой молодежи по результатам опроса учащихся смоленских вузов) / С.П. Кузьменкова, Е.Е. Сухова // Bulletin of Science and Practice. – 2017. – №11. – С. 462-468.
114. Култаева М.Д. Європейська теоретична соціологія ХХ-ХХІ століття: навчальний посібник / М.Д. Култаєва, О.І. Навроцький, І.І. Шеремет. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 372 с.
115. Когленко А.І. Культура сіл Харківщини: конкретне соціокультурне дослідження / А. І. Жогленко, З.І. Алфьорова, Ю.М. Нагорний [та ін.] — Х. : Регіон-інформ, 2002. — 180 с.
116. Куркина А.В. Конкурентоспособность личности как ресурс социокультурных изменений на этапе становления инновационного общества / А.В. Куркина // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 10 (часть 10). – С. 2336-2339.
117. Кусков А.С. Рекреационная география / А.С. Кусков, В.Л. Голубева, Т.Н. Одинцова. – М., 2005. – 208 с.
118. Лагун А.Е. Невербальное поведение: к методике использования в социологическом исследовании / А.Е. Лагун // Методы социологических исследований, 2004. – С. 115 – 123.
119. Левченко О. Культура творчої особистості / О. Левченко. – Луганськ : СУ ДУ, 1999. – 166 с.
120. Лежнина Ю.П. Социально-демографические факторы, определяющие риск бедности и малообеспеченности / Ю.П. Лежнина // Социологические исследования. – 2010. – № 3. – С. 36-45.
121. Леонидова Г.В. Творческий потенциал населения: состояние и условия воспроизводства [Электронный ресурс] / Г.В. Леонидова // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – №4 (12). – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorcheskiy-potentsial-naseleniya-sostoyanie-i-usloviya-vosproizvodstva>

122. Линцова Н.Ю. Дифференциация сельского стиля жизни в условиях социальных трансформаций / Н.Ю. Линцова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2016. – №36. – С. 68-75.
123. Лопухина Е.М. Воспитание творческой личности. Опыт по творческому развитию / Е.М. Лопухина, Д.В. Меренков // Высшее образование в России. – 2002. – № 2. – С. 123-129.
124. Лэндри Ч. Креативный город / Ч. Лэндри / пер. с англ. В. Гнедовского, М. Хрусталева. – М. : Классика-XXI, 2011. – 399 с.
125. Любушина О.Н. Значение творческой деятельности в формировании у школьников ценностного отношения к здоровью / О.Н. Любушина // Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского. – 2009. – Выпуск № 16. – С. 201-204.
126. Мартиросян К.М. «Практический поворот» ("Practiceturn") в социальной философии / К.М. Мартиросян // Актуальные вопросы современной науки. – Новосибирск: Центр развития научного сотрудничества, 2015. – № 41. – С. 17-24.
127. Мачуліна І.І. Інноваційні тенденції у сфері дозвілля сучасної української молоді / І.І. Мачуліна // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2(1). – С. 353-359.
128. Мельникова О.Т. Методика психологического рисунка в качественном исследовании социальных установок / О.Т. Мельникова, Ю.А. Шайдуллина // Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М). – 2005. – № 21. – С. 108-127.
129. Митрофанова Ф.Ю. Концептуализация основных подходов к изучению детства в социологии [Электронный ресурс] / Ф.Ю. Митрофанова. – Режим доступа: <http://region.3ebra.com/generation/publications/publication28/>
130. Михеев П.А. Динамика жизненных ценностей сельской молодежи / П.А. Михеев // Социологические исследования. – 2005. – № 1. – С. 91-94.

131. Мінченко Г.С. Спосіб життя сільської молоді / Г.С. Мінченко, Н. М. Котвицька // Соціальний розвиток сільських регіонів: колективна монографія – Умань, 2009. – С. 141-144.
132. Масалимов Р.Н. Сельская молодёжь как субъект этносоциальной системы / Р.Н. Масалимов, Е.В. Стовба // Креативная экономика и социальные инновации. – 2015. – Т. 5. – № 1 (10). – С. 46-52.
133. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / За ред. Е.М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
134. Молодь України у дзеркалі соціології / За ред. О. Балакіревої, О. Яременка. – К. : УІСД, 2001. – 210 с.
135. Момот Т. Дозвілля сільської молоді в містах: соціокультурний контекст [Електронний ресурс] / Т. Момот. – Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2012/N4/120.pdf>
136. Мудрян Н. Статистические методы в исследовании досуговых практик украинского студенчества / Н. Мудрян // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник наукових тез учасників VI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 19-21 квітня 2008 р.). – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 216-217.
137. Мурзин А.Э. Свободное время сельской молодежи как социокультурный феномен: Автореф. дис. канд. фил. наук: 22.00.06 / А.Э. Мурзин. – Екатеринбург, 1992. – 20 с.
138. Недосека Е.В. Пространство досуга как территориальная социокультурная организация / Е.В. Недосека // Проблемы развития территории. – 2013. – Вып. 4 (66). – С. 66-73.
139. Нельга Т.О. Культура вільного часу: спроба визначення та умови розвитку в сучасному українському суспільстві / Т.О. Нельга // Український соціум. – 2007. – 5-6 (22-23). – С. 37-43.
140. Николаевская А.М. Стили жизни студенчества: опыт эмпирической типологии / А.М. Николаевская, Т.В. Пылаева // Методологія, теорія та

- практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – № 15. – С. 629-634.
141. Омельченко Е.Л. Молодёжь: Открытый вопрос / Е.Л. Омельченко. – Ульяновск : «Симбирская книга», 2004. – 184 с.
142. Омельченко Е.Л. Социология молодежи культурные практики и стили жизни российской молодежи в конце XX века / Е.Л. Омельченко // Рубеж (альманах социальных исследований). – 2003. – № 18. – С. 145-166.
143. Остапенко П.И. Положительные девиации как элемент развития современного российского общества [Электронный ресурс] / П.И. Остапенко // Научный журнал КубГАУ. – 2013. – №85(01). – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2013/01/pdf/23.pdf>
144. Павлов С.В. Досуговые практики городских подростков в современной России (социологический анализ): автореф. дис. на соиск. уч. степени кандидата социологических наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры» / С. В. Павлов. – Москва, 2013. – 21 с.
145. Павлова Е.В. Методологический анализ понятия «социальный потенциал» / Е.В. Павлов // Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2015. – №7. – С. 167-170.
146. Патрушев В.Д. Труд и досуг рабочих (бюджет времени, ценности и мотивы) / В.Д. Патрушев. – М. : Издательство Института социологии РАН, 2006. – 164 с.
147. Петко Є. Вплив міського простору на поведінку міської спільноти / Є. Петко // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2013. – С. 401-402.
148. Петрич О.И. Роль Современных детских общественных объединений и организаций в воспитании гражданственности у подростков / О.И. Петрич // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. – 2011. – Выпуск № 129. – С. 208-215.

149. Петров А.В. Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации / А.В. Петров // Вестник Моск. Ун-та. Серия 18. Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123-134.
150. Петрова П.К. Концепция «социальной фигурации» Норберта Элиаса / П.К. Петрова // Вестник РУДН. – 2007. – №2. – С. 44-52.
151. Петрова І.В. Дозвілля як предмет наукових досліджень / І.В. Петрова // Культура і сучасність: Альманах. – К., 2009. – № 1. – С. 70-75.
152. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації. Колективна монографія / Під ред. Л. Г. Сокурянської. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2000. – 207 с.
153. Піча В.М. Культура вільного часу: філософсько-соціологічний аналіз / В.М. Піча. – Львів : Світ, 1990. – 149с.
154. Понукалина О.В. Социокультурное пространство досуга российского общества в контексте конsumerизма: автореф. дис. на соиск. уч. степени доктора социологических наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры» / О.В. Понукалина. – Саратов, 2010. – 22 с.
155. Попов Р.С. Формирование национально-культурной идентичности личности подростка в условиях самодеятельного творческого коллектива: автореф. дис. на соиск. уч. степени кандидата педагогических наук спец. 13 00 05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / Р.С. Попов. – Санкт-Петербург, 2007. – 24 с.
156. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні "Сільська молодь: стан, проблеми та шляхи їх вирішення"» від 20 грудня 2005 року № 3238-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3238-15>
157. Почебут Л.Г. Социальные общности. Психология толпы, социума, этноса / Л. Г. Почебут. – Спб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 284 с.

158. Прозорова Д.В. Трансформация форм проведения досуга молодежи в условиях постиндустриального общества / Д.В. Прозорова // Смоленский медицинский альманах. – 2015. – Выпуск № 3. – С. 64-68.
159. Редько О.Ф. Соціальне самопочуття молоді / О. Ф. Редько // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки: збірник. – Чернігів, 2007. – Вип. 49. – С. 218-222.
160. Резник Ю.М. Социокультурный подход как методология исследований / Ю.М. Резник // Вопросы социальной теории. – 2008. – № 1 (2). – С. 305-328.
161. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – С. 448-450.
162. Ручка А. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі / А. Ручка, Л. Скокова // Вісник Маріупольського державного ун-ту. Зб. наук. пр. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. – Маріуполь : Маріупольський державний університет, 2012. – Вип.3. – С. 114-122.
163. Ручка А. Статусна стратифікація і культурне споживання / А. Ручка, Л. Скокова // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. – С.149.
164. Салтанович И.П. Социокультурный фактор в формировании инновационной среды / И.П. Салтанович // Вестник Международного института экономики и права. – 2013. – Выпуск № 4 (13). – С. 87-95.
165. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / под ред. В.А. Ядова. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
166. Седова Н.Н. Досуговая активность граждан / Н.Н. Седова // Социс. – М., 2009. – №12. – С. 56-59.
167. Силласте Г.Г. Влияние средств массовой информации на жизненные планы и ориентации сельской учащейся молодежи / Г.Г. Силласте // Социс. – 2004. – № 12. – С. 10-11.

168. Силласте Г.Г. Сельская школа и село России в начале XXI века / Г.Г. Силласте. – М., 2003. – 502 с.
169. Ситар Л. Просторовий вимір структурних зрушень в культурній сфері регіону / Л. Ситар // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.2. – С. 355 – 361.
170. Сільська молодь України в період політичних та економічних трансформацій: настрої, орієнтації, сподівання / авт. кол. Є. І. Бородін, О. А. Ганюков, П. Ю. Дупленко [та ін.]. – К. : Академпрес, 1998. – 168 с.
171. Скокова Л. Відмінності культурного споживання у різних типах поселень / Л.Скокова // Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 455 – 465.
172. Скокова Л. Матеріальна диференціація і культурне споживання в Україні / Л.Скокова // Українське суспільство 1992 – 2009. Динаміка соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С.312 – 318.
173. Скокова Л. Відмінності культурного споживання у різних типах поселень / Л. Скокова // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С.455–465.
174. Скокова Л. Культурні уподобання молодіжної аудиторії / Л. Скокова // Медіа. Демократія. Культура. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 178-205.
175. Скокова Л. Структура і динаміка культурно-дозвіллевих практик населення України / Л. Скокова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 458-470.
176. Смолякова Т.В. Особенности профессиональной идентичности студентов творческих вузов / Т.В. Смолякова [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012n1-21/615-smolyakova21.html>

177. Соколов Э.В. Свободное время и культура досуга / Э.В, Соколов. – Л. : Лениздат, 1977. – 207 с.
178. Сокурская Л.Г. Свобода как ценность студенческой молодежи: особенности социологического измерения / Л.Г. Сокурская, О.А. Пименова // Студенчество начала XXI века: ценностные ориентации и повседневные практики. – Екатеринбург : УрФУ, 2012. – С. 198-207.
179. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: [монография] / Л.Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.
180. Сокурська Л.Г. Суб'єкт помер!? Хай живе суб'єкт! / Л.Г. Сокурська // Вісник Львівського університету. Серія: соціологія. – 2018 – Вип. 2. – С. 18-30.
181. Сокурська Л.Г. Ціннісні орієнтації підліткової молоді прикордоння Центральної та Східної Європи (за результатами міжнародного дослідження) / Л.Г. Сокурська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків : Вид-во Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 21. – С. 251 – 259.
182. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
183. Стан та динаміка змін:1992 – 2012. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С.455–465.
184. Старик И.Н. Механизмы конструирования неравенства городской и сельской молодежи [Электронный ресурс] / И.Н. Старик. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mekhanizmy-konstruirovaniya-neravenstva-gorodskoi-i-selskoi-molodezhi>
185. Стеббинс Р.А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады) / Р.А. Стеббинс // Социс. – 2000. – № 7. – С. 64-72.

186. Стрельцов Ю.А. Культурология досуга / Ю.А. Стрельцов. – М. : МГУКИ, 2002. – 296 с.
187. Сушицька І. Культура дозвілля сучасної української сім'ї в кризовому соціумі / І. Сушицька // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.) – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 561-562.
188. Трофименко О. Дозвілля української молоді / О. Трофименко // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 276–284.
189. Турен А. Повернення людини діючої: нарис соціології / А. Турен / Пер. з фр. Е.А. Самарської. – М. : Науковий Світ, 1998. – 205 с.
190. Тюрина Л.Г. Сохранить молодежь для будущего / Л.Г. Тюрина // *Alma mater* (Вестник высшей школы). – 2016. – № 5. – С. 3-4.
191. Усенко Н.М. Дозвілля та відпочинок у вимірі повсякденного життя сільської трудящої молоді: зміни 1990–2000-х років / Н.М. Усенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. – 2014. – Вип. 3.37. – С. 107-111.
192. Фаблинова О. Досуг в жизни современной белорусской молодежи / О. Фаблинова // Социология в (пост)современности. Сборник научных тезисов участников Международной научной конференции студентов и аспирантов (Харьков, 26–27 марта 2012 г.). – Х. : ХНУ имени В.Н.Каразина, 2012. – С. 194-196.
193. Филатов В.И. Социальная ситуация развития подростка и детская субкультура в современной России / В.И. Филатов, А.Ф. Филатова // *Личность. Культура. Общество.* – 2006. – Специальный выпуск 1(33). – С. 343-354.

194. Фоломеева Т.В. Использование проективных методик для повышения эффективности фокус-групп / Т.В. Фоломеева // Социология: 4М. – 2003. – N 17. – С. 83-108.
195. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : АСТ: Астрель. – 2011. – 284 с.
196. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – М. : АСТ, 2000 – 448 с.
197. Харченко Н. Динаміка використання Інтернет в Україні: лютий-березень 2016 [Електронний ресурс] / Н. Харченко. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=news&id=622>.
198. Цимбалюк Н. Концептуальні засади дослідження вільного часу та дозвілля сучасного українського суспільства / Н.Цимбалюк // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес соціологічної асоціації України. Тези доповідей. – Харків : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2013. –С. 534 – 536.
199. Цимбалюк Н.М. Дозвілля як фактор соціалізації сільської молоді / Н.М. Цимбалюк // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Збірник наукових праць. – Київ : Міленіум, 2013. – Вип. 30. – С. 170-177.
200. Цимбалюк Н.М. Організація та методика культурно-дозвіллевої діяльності: навч. посіб. для вищих навч. закл. культури / Н.М. Цимбалюк. – К., 2000. – 143 с.
201. Цимбалюк Н.М. Якість вищої культурно-мистецької освіти в оцінках студентів / Н.М. Цимбалюк // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2013. – № 1053 – С. 162-167.
202. Цимбалюк Н.М. Соціокультурні групи і стилі життя: навчально-методичний комплекс для студентів спеціальності 8.040201 “Соціологія” / Н.М. Цимбалюк. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. – 95 с.
203. Чебоненко О.В. Культурно–символический потенциал региона как фактор формирования культурной идентичности молодежи: автореф. дис.

- на соиск. уч. степени кандидата культурологи: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / О.В. Чебоненко. – Санкт-Петербург, 2007. – 19 с.
204. Чигрин В.О. Сільська молодь як об'єкт соціологічного аналізу [Електронний ресурс] / В.О. Чигрин. – Режим доступу: <http://www.ukr-socium.org.ua/Arhiv/Stati/4.2005/52-61.pdf>
205. Чигрин В. Сельская молодежь: методологические аспекты исследования / В. Чигрин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – 2. – С. 116-132.
206. Чигрин В.А. Роль и место ценностных ориентаций в системе жизненного самоопределения сельской молодежи [Електронний ресурс] / В.А. Чигрин, Н.В. Чигрина. – Режим доступу: http://роснаука.орг/assets/chigrin_chigrina.pdf
207. Чухванцева Е.О. Социокультурный аспект защищенности современной российской сельской молодежи [Електронний ресурс] / Е.О. Чухванцева. – Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/sotsiokulturnyy-aspekt-sotsialnoy-zaschischennosti-sovremennoy-rossiyskoy-selskoy-molodezhi>
208. Шатохін А.М. Вплив сільської поселенської мережі на формування ринку праці / А.М. Шатохін, М.А. Вуйченко // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2013. – С. 411-412.
209. Шатохін А.М. Соціологія села. / А.М. Шатохін. – К. : Наук. світ, 2000. – 272 с.
210. Шестакова Н.Н. Человеческий капитал молодого поколения как инновационный потенциал общества / Н.Н. Шестакова, М.Б. Скворцова // Труды Карельского научного центра РАН. – 2013. – № 5. – С. 129–139.
211. Шетулова Е.Д. Творческий потенциал человека как ресурс инновационного развития / Е.Д. Шетулова // Вестник НГТУ имени Р.Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии». – 2014. – №1. – С. 25-30.

212. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 382 с.
213. Шугальский С.С. Социальные практики: интерпретация понятия / С. С. Шугальский // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – №2. – С. 276-280.
214. Шульга Р. Тенденції художнього споживання в сучасній Україні / Р.Шульга // Українське суспільство 1992 – 2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 446 – 454.
215. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц. – М. : РОССПЭН, 2004. — 1056 с.
216. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Шюц. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.
217. Щеглова С.Н. Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства / С.Н. Щеглова. – М. : ЮНПРЕСС, 2000. – 79 с.
218. Щеглова С.Н. Ответы, за которые не ставят отметок [Электронный ресурс] / С.Н. Щеглова – М. : Юнпресс, 1995. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-293557.html>
219. Щерба Г.І. Формування духовних цінностей молоді, організація дозвілля і відпочинку як складова молодіжної політики в Україні [Електронний ресурс] / Г.І. Щерба, Р.В. Яремкевич // Український соціум. – К. : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2008. – Режим доступу: www.ief.ua/Dok/US2008.doc
220. Элиас Н. О процессе цивилизации: социогенетические и психогенетические исследования. Том 1: Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Н. Элиас. – М., СПб. : Университетская книга, 2001. – 332 с.

221. Элиас Н. О процессе цивилизации: социогенетические и психогенетические исследования. Том 2: Изменения в обществе. – М., СПб. : Университетская книга, 2001. – 382 с.
222. Юдина А.И. Формирование социально-культурной среды в системе инфраструктуры региона как основа социализации молодежи / А.И. Юдина // Вестник КемГУКИ. – 2012. – 19. – С. 195-203.
223. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / В.А. Ядов. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Дозвіллеві практики сільської молоді Харківщини: ціннісна зумовленість вибору / Л.В. Агамір'ян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2017. – № 39. – С. 346-352.

2. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллеві практики сучасної підліткової молоді: специфіка, функції, прояви / Л.В. Агамір'ян // Український соціум. – 2018. – № 3. – С. 82-93.

3. Дикань Л.В. Застосування якісних методів соціологічного дослідження до аналізу підліткового дозвілля: можливості та обмеження / Л.В. Дикань // Соціологічні студії. – 2018. – №(2)13. – С. 60-65 (Index Copernicus Value – 77.18).

4. Дикань Л.В. Дозвіллеві практики сільських і міських підлітків Харківщини: порівняльний аналіз (за результатами багатовимірного шкалювання) / Л.В. Дикань // Український соціум. – 2018. – № 4. – С. 70–79

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

5. Dykan (Agamiryan) L. Media consumption in the context of Ukrainian teenagers' leisure practices / L. Agamiryan // MEDIA I SPOŁECZEŃSTWO. – 2016. – № 6. – P. 34-44 (Index Copernicus Value – 50,61).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Дикань (Агамирян) Л. В. Языковая идентичность как фактор выбора досуговых практик украинского студенчества / Л.В. Агамирян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 14-16 квітня 2011 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 14-15.

7. Dykan (Agamiryan) L. Cultural capital in students value system (on example of values of introduction to literature and art) / L. Agamiryan // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century: матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 1 березня 2013 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 90-93.

8. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Місце творчих дозвіллевих практик у структурі вільного часу шкільної молоді Харківщини / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 27-29 березня 2014 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 13-15.

9. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллеві практики підлітків Харківщини: кластерний аналіз / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 23-24 квітня 2015 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 8-10.

10. Dykan (Agamiryan) L. The creative leisure practices choice factors of the school youth of Kharkov and the Kharkov region / L. Agamiryan // Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 17 квітня 2015 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 12-16.

11. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Методика проведения количественного опроса среди подростков (опыт авторского исследования) / Л.В. Агамирян,

Б.А. Дикань // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з соціології (Київ, 26-27 листопада 2015 року). – Київ, 2015. – С. 625-627 (*Особистий внесок здобувача Дикань Л. В.: участь у формулюванні задач дослідження, описі результатів використання проективної та рисункової методик якісного дослідження, інтерпретації його результатів*).

12. Дикань (Агамирьян) Л. В. Досуговые практики как фактор социализации подростков Харькова и Харьковской области / Л.В. Агамирьян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 31 березня – 2 квітня 2016 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 23-26.

13. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Ціннісні орієнтації сільських та міських підлітків Харківщини: порівняльний аналіз / Л.В. Агамір'ян // Соціологія у (пост)сучасності: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів (Харків, 30-31 березня 2017 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 15-17.

14. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Дозвіллеві практики сільських підлітків та студентів вихідців із села: порівняльний аналіз / Л. В. Агамір'ян // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання: матеріали III Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 12-13 жовтня, 2017 року). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С. 344-345.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

15. Дикань (Агамирьян) Л.В. Методика социологического изучения подростков: опыт количественного и качественного исследований / Л.В. Агамирьян, Б.А. Дикань // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 21. – С. 285-291 (*Особистий*

внесок здобувача Дикань Л. В.: участь у формулюванні задач дослідження, описі результатів використання проективної та рисункової методик якісного дослідження, інтерпретації його результатів).

16. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Дозвіллеві практики як фактор соціалізації міських та сільських підлітків / Л. В. Агамір'ян // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – Випуск 35. – С. 92-99.

17. Dykan (Agamiryan) L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization / L. Agamiryan (Dykan), L. Sokuryanska // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. – 2016. – № 2(6). – P. 51-65 (*Особистий внесок здобувача Дикань Л. В.: аналіз структури дозвіллевих практик сучасних підлітків України, Польщі, Угорщини*).

18. Дикань (Агамір'ян) Л. В. Творчі дозвіллеві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільської підліткової молоді: основні підходи до соціологічного виміру / Л.В. Агамір'ян // Український соціологічний журнал. – 2017. – №1-2. – С. 250-256.

ДОДАТОК Б

Допоміжні інформаційні матеріали

Таблиця Б.1

Аналіз малюнків підлітків

Контексти	Аспекти						Респондент
	Особистість	Дії	Інтерація	Колектив	Культура/ техніка	Середовище	
Література	Немає	Письмо	Немає	Немає	Книга, блокнот	Немає	Вадим В., 8 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Олена Д., 8 клас
Література	Немає	Немає	Немає	Немає	Книга	Немає	Влад М., 8 клас
Музика	Немає	Немає	Немає	Немає	Нотний стан, ноти	Немає	Яна П., 8 клас
Література	Немає	Немає	Немає	Немає	Книга	Немає	Кристина П., 8 клас
Мистецтво	Дівчина	Споглядання	Немає	Немає	Картина, пензлі, ноти, книга фортепіано, маски	Сонце	Мілана Р., 7 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Галявина	Богдан Р., 10 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Дерево	Влад С., 10 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Барви	Люда С., 11 клас
Музика	Немає	Немає	Немає	Немає	Нотний стан, ноти	Немає	Андрій Т., 9 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Дерево	Вадим Т., 9 клас
Відпочинок	Діти	Фарбування	Гра	Школярі	Фарби, кульки	Немає	Даша Т., 7 клас
Мультфільм	Міньйон	Привітання	Немає	Немає	Немає	Немає	Артур Т., 7 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Море	Андрій Т., 7 клас
Природа	Немає	Немає	Немає	Немає	Немає	Море	Максим Ш., 11 клас
Хореографія	Дівчина	Танці	Немає	Немає	Навушники, фотоапарат	Немає	Катерина С., 10 клас
Природа	Людина	Немає	Немає	Немає	Немає	Квіти, райдуга	Катерина Т., 10 клас
Музика	Немає	Немає	Немає	Немає	Нота	Немає	Юрій К., 11 клас
Вимір	Немає	Немає	Немає	Немає	Ваги	Немає	Богдан Т., 11 клас

Аналіз малюнку Вадима В. (8 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір: використано лише три основні кольори – синій, жовтий, червоний. У малюнку відсутній фон, загалом малюнок не виглядає яскравим та різнобарвним.	Емоційна оцінка	«Сподобалось, ну, не знаю, просто захотілось», немає чітко вираженої захопленості заняттям.
	Ступінь відображення емоційної оцінки	У ході розмови не вказано, що заняття викликають яскраві емоційні переживання.
Форма: на малюнку зображено лише три предмети: олівець, книга, блокнот із записом. За стилем малюнок статичний спокійний.	Динамічність	Займається одним видом творчої діяльності.
	Активність	«Люблю книжки читать... граю на бубні». Більше приділяє часу читанню, розпочав займатися бубном близько року тому.
Композиція: малюнок здається композиційно не завершеним, багато пустого місця на папері. Об'єкти на папері не взаємодіють одне з одним.	Сформованість ставлення до творчих людей	Не сформоване
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини	Слабко сформований образ творчої людини. «...які риси відрізняють творчу особистість від нетворчої? (пауза) Чим відрізняється творча людина від інших людей? Не знаю.. Яка вона? Відкрита більше і ще більше спілкується з людьми, з нею хочуть більше спілкуватися. Ще дружелюбна».
Предметність: творчість асоціюється з певним видом діяльності, а саме з написанням прози, а також читанням, яке може виступати у якості співтворчості з автором. У процесі читання можна фантазувати, доповнювати сюжет видуманими ілюстраціями і т.ін.	Значущість об'єкта	«Скажи, будь ласка, а як багато часу ти приділяєш творчому дозвіллю? Творчому? Не знаю. По-різному, а читати книжку – це теж творческе?» Не планує пов'язати творчі практики з майбутньою професією, творчість є «ну, хобі як».

Аналіз малюнку Олени Д. (8 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. При створенні малюнка було використано 6 яскравих теплих кольорів. Малюнок різнобарвний, розташований на білому фоні.	Емоційна оцінка	«...чому ти обрала ці заняття? Понравилось. А чим саме сподобалось? Ну, красиво потім, гарні речі виходять».
	Ступінь відображення емоційної оцінки	Творчі заняття приносять задоволення.
Форма. Зміст об'єкту одноманітний – намальована лише одна квітка. Стиль об'єкту спокійний – охайно зафарбовані пелюстки квітки акуратно обрамлені. Квітка не розвивається на вітрі, не росте, просто є.	Динамічність	Дівчина займається одним видом творчої діяльності, а саме - рукоділлям (вишиває, в'яже, плете з бісера).
	Активність	У вільний час перевага надається спокійним домашнім практикам: «дивлюсь телевизор, інколи замаює бісером, вишиваю, просто відпочиваю».
Композиція. Малюнок не має певної структури, на ньому зображена лише 1 квітка.	Сформованість ставлення до творчих людей	не сформоване
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Образ творчості майже не сформований – «Ну, це вид діяльності, чим займаються люди. А чим він відрізняється від іншої діяльності? Не знаю. Фантазію.. Коли ти з бісеру плетеш, що ти проявляєш? Усидчивість. А ще що? Що люди проявляють саме в творчості? Натхнення це робити».
Предметність. Творчість представлено в образі різнокольорової квітки – малюнок легкий, невимушений.	Значущість об'єкта	Творчість є лише заняттям у вільний час, дівчина не планує пов'язати майбутню професію з такою діяльністю.

Аналіз малюнку Вадима В. (8 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Малюнок переважно виконано у зеленому та жовтому кольорах, також є невелика частка сірого. Зображення не надто яскраве, проте й не бліде.	Емоційна оцінка	Подобається займатися творчістю
	Ступінь відображення емоційної оцінки	«Скажи, будь ласка, чому саме ти обрав це заняття, чим воно тобі подобається? Не знаю даже як сказати, для мене це особливе, я можу другим людям показати свою точку зору, висловитись між інших людей».
Форма. Зміст малюнку не можна назвати динамічним та активним. Зображена книга просто лежить закрита, над нею не проводять ніяких дій	Динамічність	Зміст творчої діяльності у вільний час, швидше, одноманітний. Хлопець займається тільки написанням творів.
	Активність	Стиль занять (як і малюнку) спокійний.
Композиція. Посередині аркуша зображена книга, на якій є напис «Мистецтво». Це вже другий респондент, який малює книгу. На відміну від попередника вона не знеособлена, а має назву.	Сформованість ставлення до творчих людей	Сформоване позитивне ставлення до творчості
	Гармонійність ставлення до творчих людей	Ставлення не суперечливе
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини	«Творчість – це спосіб виразити свої думки, показати людям свою думку». «Давай уявимо ситуацію, що твоєму другу, який займається творчою діяльністю, що йому запропонували виконати якусь творчу роботу, за яку б гарно заплатили, але потрібно було б повністю відмовитися від своєї думки, а просто слухати замовника. Наскільки б це було прийнятно для твого друга? Візьмемо шкалу від одного до десяти, якщо 1 бал – зовсім неприйнятно, а 10 – цілком прийнятно. Ну, навіть не знаю. Я б другу порадив відмовитися, тому що це в нього забрали його думку і зразу йому готовий текст дали, щоб він цей висловив, а свою думку не дали. По шкалі можна поставити 1».
Предметність. Творчість асоціюється з закритою книгою, у якій кожен знайде щось своє, «особливе».	Значущість об'єкта	Об'єкт багато значить для хлопця, він думає, що хоче у майбутньому професійно займатися написанням творів. «Скажи, а ти плануєш таку свою творчу діяльність пов'язати з вибором майбутньої професії? Думаю, так. Ну, зараз я зовсім не визначився, але в принципі, думаю, або перекладачем і недавно задумувався, може, журналістом. Щось типу того».

Аналіз малюнку Яни П. (8 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Малюнок чорно-білий, дещо блідий.	Емоційна оцінка	Заняття творчістю має позитивну оцінку
	Ступінь відображення емоційної оцінки	Яке у тебе улюблене захоплення? Робити вироби з бісеру, ну handmade. Добре, а чому ти обрала саме це заняття, чим воно тебе захопило? Мені нравляться, подобаються всі ці витвори: дерева, квіти з бісеру.
Форма. Малюнок передає статичне зображення нот, ніяких дій на малюнку не відбувається.	Динамічність	Дівчина реалізує «спокійне» заняття.
	Активність	--
Композиція. Посередині аркуша розташовано дві ноти на нотному стані. Вони приблизно однакові за формою, та одна знаходиться дещо вище за іншу. Цікаво, що у відповідь на запитання про відмінні риси творчої людини, дівчина порівнює творчу та нетворчу особистостей та ставить «вище» саме творчих.	Сформованість ставлення до творчих людей	«Які риси відрізняють творчу особистість від нетворчої? У творчого більше розвинена уява, він бачить світ по-іншому, а нетворчі – це одноманітно так, не дуже все вони вигадують, фантазію не проявляють». «Як ти визначаєш творчу особистість? Це коли вже всьо у нього отримується, захоплення проявляє у справі своїй».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини	Образ творчості сформований лише певною мірою: «Це її захоплення, її вподобання, ну і всьо».
Предметність. Творчість представлена у вигляді нот, що розташувалися на нотному стані. Музика як один із результатів творчості відображає для дівчини поняття «творчість». Як вже писали раніше, для цього підлітка більш важливий результат творчості, ніж сам процес.	Значущість об'єкта	Для дівчини творчість – просто захоплення, їй більше подобається результат, ніж сама діяльність. «Що тобі саме приносять заняття творчістю у вільний час? (Пауза) Які почуття вони у тебе викликають? Мені це нравиться, і коли я роблю мені нравиться результат, я відчуваю задоволення від своєї роботи».

Аналіз малюнку Кристини П. (8 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Картина має блідо жовтий фон, переважаючий колір – білий. Також присутні зелений, червоний, блакитний, помаранчевий. Багатий вибір кольорів свідчить про позитивну забарвленість образу творчості.	Емоційна оцінка	«Моє улюблене... Ну, якщо вибирати між танцями і барабанами, то барабани».
	Ступінь відображення емоційної оцінки	«Що для тебе саме приносять заняття творчістю у вільний час? Мені це дуже подобається і емоції позитивні».
Форма. Зміст об'єкту одноманітний, зображена одна тільки книга, проте всі букви виділено різними кольорами. Стиль об'єкту має прояви «енергійності» - літери слова «мистецтво» на книзі ніби летять догори.	Динамічність	Дівчина займається танцями та відвідує гурток гри на барабанах.
	Активність	Обидва вищеназвані види творчості доволі енергійні, динамічні, що передає напис на малюнку.
Композиція. Посередині аркушу була намальована книга, кА займає майже увесь вільний простір. У центральній частині обкладинки вписано слово «мистецтво».	Сформованість ставлення до творчих людей	Сформоване позитивне ставлення до творчих людей: «Ну, от нетворча людина вона нічим не займається, не захоплюється, їй ніщо нецікаво, а в творчій все навпаки».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини	Образ недостатньо чіткий, проте певним чином оформлений: «Творчість, це коли людина, у неї багато уяви, вона може ну, малювання, це теж творчість, ті самі барабани, грати теж - це творчість. Це людина, яка не сидить на одному місці».
Предметність. Творчість – це книга, яка складається з різнокольорових літер, у якій кожен знайде щось до душі.	Значущість об'єкта	Творчість займає значуще місце у житті підлітка, творчі заняття схвалюються батьками, оточуючими «Чи розділяють такі твої захоплення друзі, батьки, близькі люди? Підтримують вони тебе? Да, подобається їм, коли я виступаю, граю».

Аналіз малюнку Мілани Р. (8 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Малюнок розфарбовано різними кольорами, є як холодні, так і теплі відтінки. Теплі яскраві кольори свідчать про позитивне ставлення до творчості, те що на малюнку присутні бліді фарби може бути підтвердженням меншої схильності до деяких видів творчості.	Емоційна оцінка	«Скажи, а ти ж ще на музику ходиш – також творче захоплення. Ходжу, но мені більше подобається малювати і шити одяг».
	Ступінь відображення емоційної оцінки	Заняття творчістю захоплює дівчину «Скажи, будь ласка, а чому тобі подобається більше малювати? Я розкриваюся повністю, я можу намалювати якусь абстракцію, те, що у мене в душі, наприклад, або іноді я хочу стати швейой для різних показів мод».
Форма. Зміст малюнку дуже різноманітний, на ньому зображені одразу декілька видів творчості, такі як малювання, гра на музичних інструментах, акторська гра, написання творів.	Динамічність	Дівчина реалізує одразу декілька творчих практик у повсякденному житті, що знайшло відображення на малюнку.
	Активність	--
Композиція (властивості структури образу)	Сформованість ставлення до творчих людей	Сформоване / не сформоване
	Гармонійність ставлення до творчих людей	Однозначне / суперечливе
	Стійкість ставлення до творчих людей	Ставлення до об'єкту навряд чи зміниться / цілком можливо, що зміниться
	Сформованість образу творчої людини	Сформованість образу чіткий, ясний / блідий, невиразний (+ де розміщена людина)
Предметність. Творчість зображена у вигляді різних творчих занять, а за усіма ними ніби визирає маленька дівчина. Творчість відкриває позитивні людські якості і дає можливість самореалізуватися.	Значущість об'єкта	Творчість багато значить для підлітка: «Найбільшою цінністю звісно є це моя мама, тато і сім'я, а також малювання, музика і шити куклам одяг». «Може, ти хочеш додати щось, розповісти про творчість, або щось побажати. Навіть не знаю, ну хочу побажати всім людям щоб усі досягали своєї мрії і відкривали себе в творчості».

Аналіз малюнку Богдана Р. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Основний колір малюнку — зелений, також наявні синій, жовтий, коричневий. Кольори не надто яскраві, проте теплі.	Емоційна оцінка	<p>«Я люблю малювати, хоч в мене це не дуже виходить, але для себе можу... Ти якісь кольорові малюнки малюєш, чи може простим олівцем, ручкою? Ручкою, простим олівцем.. А чому ти обрав саме так заняття, чим воно тебе захоплює? Просто, коли там немає чого робити, возьму намалюю щось»...</p>
	Ступінь відображення емоційної оцінки	<p>Заняття подобаються, але сильних яскравих емоційних переживань не викликають. «Що для тебе приносять заняття творчістю? Гарний настрій.... і в цілому задоволення».</p>
Форма. Малюнок займає увесь аркуш, присвячений одній темі – сонячному спокійному дню у лісі.	Динамічність	--
	Активність	Заняття малюванням приносять саме такий спокій для хлопця:
Композиція. Малюнок композиційно завершений. Хлопець доводить свою думку про те, що результат малювання відображає його настрій, душевний стан. Щодо сформованості ставлення до творчих людей слід зазначити, що воно не повністю сформоване. Адже не зовсім сформовано образ творчої людини (його намагаються віднайти через порівняння з нетворчою особистістю). Так на малюнку є зелене дерево та пеньок, що виступають певними символами, демонструють це порівняння.	Сформованість ставлення до творчих людей	<p>«Скажи, а чим для тебе є творчість? Творчість для мене є відображення свого морального, душевного стану»...</p>
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини	<p>«Скажи, будь ласка, а які риси відрізняють творчу особистість від нетворчої? У творчої людини є своя думка, свій світогляд... У нетворчої людини не такий світогляд»....</p>
Предметність. Творчість намальована у вигляді безхмарної світлої галявини, прикрашеної яскравими рослинами.	Значущість об'єкта	Творче дозвілля, творчість має значення для хлопця, проте лише як хобі, яке «приносить гарний настрій і задоволення». Парубок не буде поєднувати свою майбутню професію з малюванням.

Аналіз малюнку Влада С. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. В якості основних кольорів використано зелений та коричневий, чорний виступає допоміжним відтінком. Малюнок яскравий, проте не різнобарвний.	Емоційна оцінка	<p>Подобається займатися малюванням, проте відповідь була невпевнена: «Яким творчим заняттям ти надаєш перевагу, чи є у тебе якесь улюблене захоплення? Ну, пускай буде малювати. Улюблене? Ну, да. А взагалі, чим ще займаєшся? (Пауза) Та нічим більше таким, можу книгу сісти почитати і всьо так. А я думаю, ні, давай згадаємо, а на сцені, хто в нас грає? А ще участвовать в різних виставах».</p>
	Ступінь відображення емоційної оцінки	<p>Заняття викликають позитивні емоції «малювання воно як то прояв своїх мрій...» «Радість, можу іноді це мріяти просто, подобається іноді мріяти».</p>
Форма. Дерево з багатьма гілками символізує різні види творчості, якими займається хлопець.	Динамічність	Підліток малює, займається художньою самодіяльністю, а також іноді вишиває.
	Активність	--
Композиція. На картині немає нічого «зайвого», увесь аркуш займає сильне зелене дерево.	Сформованість ставлення до творчих людей	--
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Стійкість ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини	Образ творчості сформовано доволі детально: «я гадаю, творчість для людини – це різне. Для когось – малювати, писати вірші, читати, співати пісні, грати на сцені. Для мене це прояв яких-то почуттів, що то комусь доказати, що можу, свою думку»...
Предметність. Намальоване дерево ніби виходить верхівкою за поля аркуша, не вміщуючись у заданий простір.	Значущість об'єкта	<p>Творчі практики мають значення для підлітка, проте він не думає пов'язати її з майбуттям : «А ти ніколи не думав пов'язати свою творчу діяльність з вибором майбутньої професії? Ні це ще заняття, я не знаю, щас щоб свою творчість показати мені, це дуже багато часу, дуже багато всього потрібно»...</p>

Аналіз малюнку Люди С. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Дуже яскравий малюнок, використано всі кольори веселки, різними барвами розмальовано також фон зображення.	Емоційна оцінка	«Чому ти обрала саме танці? Чим вони тебе захоплюють? Не знаю, ти весело проводиш час зі своїм колективом, добиваєшся успіху, як би сказати, тому що не відразу все виходить... Це весело, ти можеш виражати свої думки, свої емоції, це плюс для твого тіла».
Форма. Малюнок з дуже динамічним фоном у вигляді барвистих закарлючок, що кружляють навколо двох лимонів.	Динамічність	Дівчина займається танцями вже близько 10 років.
	Активність	
Композиція завершена, малюнок підписаний (один із усіх).	Сформованість ставлення до творчих людей	Сформовано ставлення до творчих людей «Мабуть, творча особистість вона не стане слухати думок інших, вона буде виражати себе. Справжня творча особистість. Так. А нетворчим все одно, чи як? Коли як... але ж бувають такі ситуації, коли ми знаємо і на території українській, зарубіжній, і з письменниками таке було, що їх примушували підлаштовуватись під систему, це загрожувало їх життю. Тоді, я думаю, це повинно бути прийнятним, що ти підлаштовуєшся під когось»...
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Є своє розуміння творчості — «креативність, вираження своїх думок, почуттів»...
Предметність (відображує смислову складову образу)	Значущість об'єкта	Об'єкт багато значить для мене / нічого не значить (що приносять творчі заняття, пов'язаність з майбутньою професією, серед цінностей)

Аналіз малюнку Андрія Т. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Малюнок повністю виконано у зеленому «життєрадісному» кольорі.	Емоційна оцінка	«Як багато часу ти приділяєш творчому дозвіллю? Не знаю, майже весь вільний час». «Що тобі дає творча діяльність? Удовольствие. Можливість щось сказати малюнками».
Форма. Малюнок передає статичне зображення нот, ніяких дій на малюнку не відбувається.	Динамічність	Хлопець обрав спокійне заняття малюванням.
	Активність	--
Композиція. Зображення виглядає завершеним, проте на малюнку багато пустого місця.	Сформованість ставлення до творчих людей	«Чи багато серед твоїх друзів взагалі творчих особистостей? Я не знаю, ну напевно є, но я не помічав».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	«Творча людина яка вона? Спокойна... може не завжди адекватна... життєрадісна».
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Образ творчості сформовано нечітко: «Чим для тебе є творчість? (пауза) Коли людина займається творчою діяльністю, що це для неї. Що тобі дає творча діяльність? Удовольствие. Можливість щось сказати малюнками».
Предметність. Творчість зображена у вигляді нотного стану, на якому розташовані дві нотки, одна з них ніби може ізслизнути,	Значущість об'єкта	Творчі практики, зокрема малювання, відіграють значущу роль у житті хлопця, він мріє стати дизайнером. Проте йому дещо бракує впевненості, можливо, це пов'язано з тим, що така професія не є розповсюдженою і типовою для українського села. «Ну, хочеться, щоб люди, які займаються, не боялися повірити в себе».

Аналіз малюнку Вадима Т. (9 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Обрано 2 кольори – світлий зелений та світлий коричневий, малюнок не надто яскравий, проте світлий.	Емоційна оцінка	Заняття творчістю приносять задоволення, втіху. «Чому ти обрав саме це заняття, чим воно тебе захопило? Нравиться». Що ти відчуваєш, коли займаєшся цим ділом? Спокойствие, свобода (пауза), задоволення приносить.
Форма. Малюнок не динамічний, спокійний, намальоване дерево.	Динамічність	Хлопець ріже і клепає по дереву, це його заспокоює.
	Активність	--
Композиція малюнку незавершена, намальоване одне схематичне дерево у лівому боці аркушу, залишено багато місця для того, щоб продовжити картину.	Сформованість ставлення до творчих людей	Хлопець ставиться до творчих людей, як до самостійних особистостей: «У творчої особистості фантазія постійно, вона щось робить, видумує. А людина, ну, яка нетворча лізе в Інтернет дивиться щось, що раніше робили і намагається зробити таке саме. А творчий придумує сам».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Образ творчості не сформований: «Чим взагалі для тебе є творчість? (Пауза) Творчість? Не знаю (пауза). Не можу придумати».
Предметність Творчість зображена у вигляді дерева, яке не має віток – лише крона та стовбур. Саме дерево ніби висить у повітрі, його коріння нікуди не росте.	Значущість об'єкта	Хлопець ще не визначився, чим для нього є творчість і не планує поєднати різьбу по дереву із майбутньою професією.

Аналіз малюнку Дар'ї Т. (7 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Дуже яскраві кольори – зелений, синій, рожевий, помаранчевий, фіолетовий знайшли своє місце на малюнку дівчини.	Емоційна оцінка	Творчість має позитивну оцінку: «що тобі приносять заняття творчістю у вільний час? Радість, відпочинок»... Дівчина займається танцями, це їй дуже подобається, це підтверджується малюнком.
Форма. Малюнок дуже динамічний, на ньому діти грають фарбами, жбурляють повітряні кульки одне в одного.	Динамічність	Вибір активного дозвілля відображається і активністю на малюнку.
	Активність	--
Композиція. Зображення композиційно завершене, гра, змальована дівчиною детально прорисована.	Сформованість ставлення до творчих людей	«Мені здається, що в кожній людині є якась творчість, і у кожного вона різна, хтось любить те, хтось любить інше. Може, єсть такі люди, які розділяють одне захоплення. Да, кожен якась творча людина, має свої захоплення. Бажаю, щоб всі люди, всі діти мали своє особисте захоплення і займалися тим, чим вони хочуть».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	«Творчість – це все те, чим займаються люди, наприклад, так як я, танцюють, малюють, роблять різні вироби, щось створюють нове»...
Предметність. Творчість змальована у вигляді гри, яка захопила дітей, вони повністю залучені в цей процес.	Значущість об'єкта	Творчі практики займають важливе місце у житті підлітка, проте це тільки заняття «для душі», гра. Дівчина не планує пов'язати із танцями своє майбутнє.

Аналіз малюнку Артура М. (7 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Малюнок дуже яскравий, використано насичені жовтий та синій фарби, також присутній коричневий колір.	Емоційна оцінка	Творчість – це заняття для душі. «Що тобі приносять заняття творчістю? Радість, задоволення»
Форма. Малюнок не надто динамічний, персонаж стоїть, піднявши руку у привітанні.	Динамічність	Хлопець займається малюванням.
	Активність	
Композиція. У центрі композиції знаходиться мінйон, майже увесь простір зайнятий цим персонажем, але вгорі залишається порожнє місце.	Сформованість ставлення до творчих людей	Сформовано позитивне ставлення до творчих особистостей, проте їх образ не уточнено: «Які риси, на твою думку, відрізняють творчу особистість від нетворчої? Яка вона творча людина? Творча вона задумана... гарна... душевна. А нетворчі, що не бувають гарні? Бувають, та я не... може... вообщє я не знаю, чим отличають. Може, вони можуть на вид однакові бути дві людини, так по ним і не скажеш просто. А в душі у них різне.
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	«Творчість – це щось, якесь творчество, яке ти робиш, щось майструєш, малюєш, пишеш, сочиняєш».
Предметність. Мультиплікаційний персонаж мінйон відображає творчість. Він смішний позитивний, його люблять і дорослі, і діти.	Значущість об'єкта	Творчість – заняття для душі, хобі, серйозних планів на малювання хлопець не бачить.

Аналіз малюнку Андрія Т. (7 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Малюнок чорно-білий.	Емоційна оцінка	Хлопець відмітив, що його улюблене творче заняття – малювання, яке приносить йому успіх. Тож творчість – позитивне явище у житті хлопця, хоча він не пов’язує його з яскравими емоціями чи захоплюючими почуттями.
Форма. Рисунок не динамічний. Море, захід сонця, крізь який розпускається гілка з квітами.	Динамічність	Хлопець займається спокійним видом творчості – малюванням, спокій, умиротворення постає і на його картині.
	Активність	
Композиція. Малюнок виглядає композиційно завершеним.	Сформованість ставлення до творчих людей	Ставлення до творчих людей як до самостійних особистостей: «Творча людина вона більш розвинена, вона більше всього вміє, вміє вірші писати, вона не буде там... Їй зададуть малюнок зробити, вона не буде там до батьків просити, вона сама, вона це вміє».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Є своя думка щодо творчості: «Я думаю, що творчість це... як би правильно сказати, це коли людина щось створює своїми руками, пише, наприклад, вірші, твори, малює, робить всякі вироби з пластиліну, це вона творча».
Предметність. Гілка з квітами, яка розпускається на морському заході сонця ототожнюється з творчістю.	Значущість об’єкта	Бути з творчістю до кінця – і у виборі професії знайшло відгук у малюнку: «Скажи, а ти плануєш пов’язати творчу діяльність з вибором професії своєї? Так, це інженер, інженер повинен малювати гарно, креслити».

Аналіз малюнку Максима Ш. (11 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. Помаранчевий, жовтий, червоний – основні кольори малюнку, також присутній синій.	Емоційна оцінка	Позитивна емоційна оцінка творчості: «Найбільше мені подобається малювання. А чому ти обрав саме цей вид діяльності, чим він тебе захоплює? Ну, можна на папері проявити себе, свої почуття, показати, що ти думаєш». «Що тобі, саме тобі приносять заняття творчістю у вільний час? Радість від того, що вийшло намалювати на папері».
Форма. Зображення спокійне, не динамічне.	Динамічність	Підліток займається тільки одним видом творчої діяльності у вільний час.
	Активність	Хлопець займається «спокійним» малюванням.
Композиція. Композиція цілком завершена	Сформованість ставлення до творчих людей	«Ми вже малювали творчість, а де на цьому малюнку ти б зобразив, розмістив творчу людину? Творчу людину? Це я зображував захід сонця, який відблискувався на морі і саме б в Сонці я зобразив людину. На сонці? Ну, це вона і єсть – сонце».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	«А чим для тебе є творчість - хобі, а ще що? (пауза) Це проявити себе, показати, що ти думаєш, відчуваєш на папері, щоб про це дізнались інші, побачили».
Предметність. Захід сонця, який виблискує у морі.	Значущість об'єкта	«Якщо подобається людям творчість, то потрібно розвиватися, я думаю, це буде тільки на краще».

Аналіз малюнку Катерини С. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. – (не було вибору)	Емоційна оцінка	«Я люблю танцювати, займаюся фотографією, гуляю з друзями». «Що для тебе приносять заняття творчістю у вільний час?» Підвищення настрою, новий досвід, емоції, відчуття приналежності до колективу, ще це шанс бути поміченим».
Форма. На малюнку одна дівчина, яка слухає музику і танцює	Динамічність	Малюнок доволі динамічний, як сама дівчина і її заняття творчістю
	Активність	--
Композиція. Композиція не завершена.	Сформованість ставлення до творчих людей, творчості	Позитивне ставлення до творчості.
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Образ незавершений: «більшість художників, музикантів щось переосмислюють в собі».
Предметність. Творчість - сама дівчина на малюнку, яка слухає музику, танцює, фотографує.	Значущість об'єкта	Танці мають велике значення для підлітка. «У мене завжди мрія була - я стану хореографом, буду робити постановки грандіозні, але мама не поділяє моє перевагу, по-перше, вона каже, немає перспективи, що буде робота, по-друге, на це потрібно багато грошей, по-третє, проблема, що я не займаюся ці професійно. Якби я жила в місті, ходила з малих років, може бути».

Аналіз малюнку Катерини Т. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. -- (не було вибору)	Емоційна оцінка	Позитивна емоційна оцінка творчих занять: «Подобається, коли тебе слухають, коли ти співаєш, ти щось переживаєш, стає легше від цього. Творча людина бачить світ більш прекрасним, ніж звичайна».
Форма. Малюнок складається з трьох основних об'єктів: квітів, метелика, райдуги та людинки.	Динамічність	Улюблені заняття дівчини – співати і танцювати, також вона любить читати.
	Активність	--
Композиція. Цілоком завершена.	Сформованість ставлення до творчих людей	Є своє ставлення до творчих особистостей: «Добре вміють показати свої почуття зрозуміло, знаходять дуже швидко мову з іншими людьми, веселі і якісні безтурботні – «вітряні»».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Дівчина має свою думку щодо того, чим є творчість: «Різноманіття у моєму житті. Узагалі, я людина спокійна, все тримаю в собі, а творчість дає свободу, через неї я можу відкрити своє почуття».
Предметність. Творчість постає у вигляді квітів, метелика та райдуги, під якою стоїть людина.	Значущість об'єкта	Майбутню професію чисто з вокалом, мабуть, не бачу, хотіла б стати актрисою, а потім дивитися кіно, і думаєш, що таланту бракуватиме, потрібно на повну силу викладатися. А я на повну силу не можу.

Аналіз малюнку Юрія К. (11 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. -- (не було вибору)	Емоційна оцінка	«Чим для тебе є творчість? Це приємне проведення часу. Що для тебе приносять заняття творчістю у вільний час? Це заспокоює, допомагає відпочити, зайняти руки, провести час з користю».
Форма. На малюнку є тільки нота	Динамічність	Хлопець займається вишиванням. Малюнок не є динамічним, як і цей вид творчості. «Про вишивання скажу, що беру те, що мені подобається, і якщо на подарок вибираю, я обираю, яка картина підходить людині. Кажуть багато нервів потрібно – брехня, це навпаки заспокоює нерви».
	Активність	--
Композиція. Малюнок композиційно не завершений, лишається багато порожнього місця.	Сформованість ставлення до творчих людей	Ставлення позитивне.
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Образ сформовано нечіткий: «я не знаю, складно відповісти, думаю, що таку людину цінять, її всі знають, багато хто».
Предметність. Творчість намальована у вигляді ноти.	Значущість об'єкта	Творчість –тільки хобі.

Аналіз малюнку Богдана Д. (11 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. -- (не було вибору)	Емоційна оцінка	«Що для тебе приносять заняття творчістю у вільний час? Творчість? Додає кольору сірому світу».
Форма. На малюнку - тільки один предмет – ваги (як одне улюблене заняття – написання творів).	Динамічність	?
	Активність	--
Композиція. Композиція завершена.	Сформованість ставлення до творчих людей	«Я ж намалював терези, а творча людина ніби всередині них. Коли людина нетворча, все у неї стабільно, однаково, а коли творча – терези ніби переповнюються і врешті навіть ламаються. Людина виходить за межі шаблонів».
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	«Це як бурхливий потік води, коли ти дивишся на нього збоку, тобі не хочеться стрибати, думаєш холодно, небезпечно, але коли ти вирішив, що пірнеш, то тебе понесе. Ти вже не зможеш зупинитися».
Предметність. Творчість намальована у вигляді зламаних ваг, бо їх переповнив зміст.	Значущість об'єкта	«Чи плануєш ти пов'язати цю творчу діяльність з вибором майбутньої професії? З рукоділлям – ні, а з написанням віршів, прози – так. Хочу вступати у майбутньому на жур.фак».

Аналіз малюнку Лариси С. (10 клас)

Категорія	Компоненти образу	Твердження
Колір. помаранчевий	Емоційна оцінка	«Я люблю танцювати, займаюся фото, гуляю з друзями. «Що для тебе приносять заняття творчістю у вільний час? Покращується настрій, класні емоції, відчуття приналежності до колективу, ще можливість стати кимось іншим».
Форма. На малюнку одна дівчина, яка співає та танцює	Динамічність	Малюнок доволі динамічний, як сама дівчина і її заняття творчістю
	Активність	--
Композиція. Композиція не є завершеною.	Сформованість ставлення до творчих людей, творчості	Позитивне ставлення до творчості.
	Гармонійність ставлення до творчих людей	--
	Сформованість образу творчої людини, творчості	Образ незавершений: «більшість музикантів щось намагаються змінити на краще».
Предметність. Творчість - сама дівчина на малюнку, яка слухає музику у навушниках і танцює	Значущість об'єкта	Спів має велике значення для підлітка. «У майбутньому я б дуже хотіла стати викладачем співу або ж видатною співачкою...».

ДОДАТОК В

«ЗАТВЕРДЖУЮ»:

Проректор з науково-педагогічної роботи
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
кандидат хімічних наук, доцент

А. В. Пантелеймонов

« 2019 р.

АКТ ПРО ВИКОРИСТАННЯ

на соціологічному факультеті Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна наукових результатів дисертаційного дослідження

Дикань Любові Вікторівни на тему:

«Творчі дозвіллієві практики як фактор формування соціальної суб'єктності
сільських підлітків»

Положення дисертаційного дослідження Дикань Любові Вікторівни «Творчі дозвіллієві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільських підлітків» використовувалися при виконанні тем науково-дослідницьких робіт кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в період з 2015 по 2016 рр., зокрема в межах реалізації наукового напрямку досліджень «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики», «Студентство прикордоння Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани».

Результати дисертаційного дослідження розширюють наукові уявлення щодо ролі творчих дозвіллієвих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків. Отримані дисертантом теоретичні та емпіричні результати сприяли вдосконаленню навчального курсу «Соціологія сім'ї та молоді», який викладається на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Декан соціологічного факультету

О. С. Мурадян

Завідувач кафедри соціології

Л. Г. Сокурянська